

Маргарита Чолакова

**БЪЛГАРСКО ЖЕНСКО
ДВИЖЕНИЕ ПРЕЗ
ВЪЗРАЖДАНЕТО**

1857 - 1878

Маргарита Горазд Чолакова

**БЪЛГАРСКО ЖЕНСКО
ДВИЖЕНИЕ
ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО
(1857-1878)**

АЛБО

София, 1994

ISBN-954-8141-10-8

© Маргарита Горазд Чолакова

Рецензенти:

Проф. д-р Виржиния Паскалева

Доц. к.и.н. Георги Плетньов

Издателство "Албо"

София

България

Българският исторически архив при НБКМ разполага и с друг род фондове, които са използвани по темата, на Димитър Маринов, Димитрана Иванова, Иван Кепов и др. Макар и да нямат оригинален характер, някои от сведенията допълват различни страни от историята на женското движение. Към такъв род свидетелства сме се отнасяли твърде внимателно, като при възможност фактите са сравнявани с оригинални архивни документи.

Централният държавен исторически архив (ЦДИА) не разполага с многоброен архивен материал по темата Използвани са оригинални писма на Йорданка филаретова от фондовете на Димитър Трайкович, Христо Стоянов и Димитър Хаджикоцев. които документират различни страни от дейността на дружество Майка' в София и на неговата председателка.

Интересни сведения се съдържат във фондовете на държавните архиви (ДА) в цялата страна. За съжаление една част от документацията на женските дружества е унищожена още по време на Априлското въстание и Освободителната война. Друга се изгубва, а една малка част е притежание на частни лица. Не липсват и случаи на крайна недобросъвестност и nihilистично отношение към историята. Такава е съдбата на архива на женското дружество в Малко Търново, оцелял до 1948 година, когато е предаден на вторични суровини.

Много и разнообразни документи са използвани от ДА в Русе. Особено богати се оказаха фондовете на читалище "Зора" (ф. 14 К) и на русенския митрополит Григорий Доростолочервенски (ф. 43 К). Към първостепенните източници са включени и тези от ДА във Велико Търново (ф. 9 К).

Голяма част от архивните материали в ДА представляват по-късни спомени на участнички в женското движение през Възраждането или включват сведения за историята на женското дружество в съответния град. Такива са спомените на Аргири З. Жечкова, съхранявани в ДА Сливен (ф. 97 К); на Теофано В. Попова - ДА Стара Загора (ф. 555); на Ана Кузманова - ДА Пловдив (ф. 56) и други. Без да имат оригинален характер този род документи също допринасят за цялостното изследване. От проучените и използвани документи в държавните архиви в Габрово, Пазарджик и Сливен само една малка част са оригинални свидетелства за епохата на Възраждането и за женското движение.

Наред с това са проучени и архивите към градските музеи в Елена, Горна Оряховица, Лом, Копривщица, къщата-музей Райна

У В О Д

Българското женско движение през Възраждането представлява особен интерес поради неразривната му връзка с процесите в българското възрожденско общество и с консолидацията на нацията. Проучването се базира на многообхватна документална основа. В досегашните публикации по темата не е използван целият наличен архивен материал, сведения във възрожденския периодичен печат редицаспомени на съвременници. Не е обърнато достатъчно внимание на излезлите книги преди Освобождението, в които списъците на спомоществателите се явяват допълнителен ценен източник за женското движение.

Първостепенно място в изследването е отделено на оригиналните архивни материали. Най-богат в това отношение се оказва Българският исторически архив към Народната библиотека "Св.св. Кирил и Методий" (НБКМ - БИА). Основно проучихме документи на женски дружества, градски общини, читалища, църковно-училищни настоятелства, благотелни дружества и други. Ценни сведения открихме във фондовете на Българското благотворително общество (ББО) и Българското централно благотворително общество (БЦБО). От същия архив използвахме и богатите лични фондове на Евгения Кисимова, Евгения Шекерджиева, Тодор Бурмов, Никола Обретенов и редица други възрожденски дейци. Богат изворов материал открихме в архивите на Женската община, дружествата "Радост" и "Милосърдие" в Търново, съхранявани също в БИА. Видната деятелка на женското движение през Възраждането Евгения Кисимова има изключителни заслуги както за безупречното водене на цялостната тяхна документация, така също и за нейното дублиране.

Фондовете на архимандрит Стефан и протонатарий поп Димитър се оказаха особено важни за изясняване взаимоотношенията между Женската община, Градската община и Славянския благотворителен комитет в Търново. Наред с това в тези документи се фиксират мащабите на помощните акции през 1876- 1878 година.

Княгиня" В Панагюрище и къщата-музей "Алеко Константинов" в Свищов. Те се оказват от изключителна важност за установяване цялостната история на дружествата в посочените селища. Също така те спомагат за изследване социалния състав, уточняване настоятелствата, броя на членовете за съответните години, капитала и дарителството на отделните организации.

На второ място след оригиналните архивни материали идват документалните издания, съдържащи сведения за женското движение. Основно е използван архива на Найден Геров под редакцията на Т. Панчев. Сборникът "Райна Княгиня" със съставители В. Паскалева и Р. Патърчанова предлага различни документи и материали, отнасящи се до девическата дружина "Китка" и неговата председателка, до дружеството в Татар Пазарджик. Редица спомени осветляват участието на жени от Панагюрище в подготовката и хода на Априлското въстание, както и дейността им след неговия погром. Изданието на Народната библиотека Иван Вазов' (НБИВ) в Пловдив "Тракия, Родопите и Средногорието във възрожденския периодичен печат" е използвано за редица дружества в този регион. Към тази група се отнася и книгата "София през Възраждането", която съдържа сведения за дружество 'Майка' и неговата председателка Йорданка Филаретова.

Богат изворов материал предлагат различни документални сборници, свързани с Априлското въстание и Освободителната война. Те позволяват на една по-широка и многообхватна база да се види приносът на женското движение във връхната точка на национално-освободителните борби. В тази поредица трябва да се отбележат Априлското въстание 1876" в три тома, под редакцията на проф. Ал. Бурмов; "Освобождение Болгарии от турецкого иго" в три тома и многотомното издание за Освободителната война също на руски език; "Сто години от Руско-турската освободителна война 1877 - 1878". издание на НБКМ през 1979 година.

Втората група свидетелства за историята на женското движение включва възрожденския периодичен печат. Това са преди всичко статии, дописки, отчети, речи на настоятелки или учителки, обявления, бележки на редакциите и други. В тях се съдържа богата информация за основаване на дружества, годишни събрания и отчети, числения състав и настоятелствата, както и за настъпилите промени в тях, изпити в девическите училища, честване празника на славянските просветители. Наред с това се

дават сведения за различни страни от културно-просветната дейност на женските дружества, контактите им с други обществени организации и видни дейци на Българското възраждане. Най-силно е присъствието на женската тематика в цариградските вестници: 'Право', 'Македония', 'Турция'. Напредък и други. Всеки от тях има специфичен облик. Например вестник 'Турция' е настроен резервирано, скептично към женските дружества и помества повече критични материали.

Вестниците 'Дунавска зора', 'Свобода', 'Стара планина', 'Български глас', 'Нова България', 'Независимост', '1 България' и други, които излизат в емигрантските центрове отделят по-малко внимание на проблемите, свързани с женското движение. Издаваните през 1876 - 1878 година вестници информират преди всичко за новоучредените благотворителни организации на българките в Букурещ, Гюргево, Браила, Бялград, Болград и за техните акции в помощ на пострадалите след Априлското въстание, на руските войски и Българското опълчение. Този род сведения хвърлят обилна светлина и върху участието на хора от други националности в подкрепа на българската кауза.

От изключителна важност за проучване международните контакти на женското движение след Априлското въстание са дописките във вестник 'Покрок', публикувани през 1876 година в Прага. Ксерокопията, изпратени от д-р Кирил Цонзаров от Братислава, заедно с други сведения ни даде възможност за първи път в оригинал и цялост да проучим ролята на Богдана Хитева (Йозефа Праскова) за информиране чешката общественост относно събитията в българските земи.

За нуждите на настоящото изследване са използвани и разнородни материали от редица възрожденски списания. Приоритетно място е отделено на списанията 'Читалище' и 'Училище', в които деятелки на женското движение публикуват свои стихове и дописки. Други правят преводи от чешки, френски и руски на статии за образованието, възпитанието и правата на женския пол. Особено ценни се оказаха рубриците 'спомоществователи и дарители'. Извлечени са статистически данни и разнородна информация от пловдивското възрожденско списание 'Летоструй', от 'Зорница', издавано в Цариград, от първото специализирано списание за жени 'Ружица' и други.

Друг вид изворов материал е мемоарната книжнина. За настоящото изследване са използвани спомените на жени, участнички в женското движение. Поради особената си значимост

автобиографиите на Райна поп Георгиева и Анастасия Тошева заемат първостепенно място. Безспорно спомените на Рада Киркович, Неделя Петкова, Царевна Миладинова, Невена Панова, Теофана Златарова и други спомогнаха за изясняването на различни аспекти на женското движение. Прегледът на мемоарната литература би бил непълен, ако не споменем автобиографиите на Ат. Иванов, Ю. Ненов, Ил. Блъсков, както и спомените на Д. Душанов, Ат. Илиев, Н. Обретенов, Хр. Панов, К. Величков, Ст. Пешев и други, които по една или друга причина са свързани с женското движение.

Освен писмените сведения са проучени и материалните паметници на културата, отнасящи се до историята на отделни дружества. За съжаление само една малка част от тях са оцелели до днес. Това се преди всичко сгради със смесени функции: за читалища и женски дружества, за девически училища и дружества. Наред с тях са издирени и училищата, строени по инициатива и с иждивението на женските организации. Особен интерес представляват историческите и архитектурни паметници, временно използвани след Априлското въстание и по време на Освободителната война като сиропиталища, приюти, болници, лазарети и други. За целта е проучен Научния архив при Националния институт за паметниците на културата (НА - НИПК) и са използвани данни от регистрите на недвижимите паметници на културата в различни бивши окръзи, както на Научния архив на Националния музей на архитектурата - Велико Търново (НА-НМА).

Богатият изворов материал ни позволи да открием нови дружества и да проследим в цялост историята на женското движение през Възраждането. В процеса на работа възникнаха редица нови виждания, отнасящи се до женските дружества, оформиха се нови раздели и се наложиха нови изводи.

За нуждите на изследването основно използвахме всички достижения на българската историография по проблема. За разлика от проучванията в областта на образованието, читалищата, градските общини, културата през Възраждането, за женското движение все още липсва едно пълно, цялостно проучване във всичките му аспекти и многообразие. Трябва да се отбележи, че с проблемите на възрожденската българка са се занимавали изключително само жени.

Първ изследовател в тази област е А. Пундева - Войникова. В труда си "Българката през епохата на

Възраждането" тя разглежда историята на около 20 дружества. Димитрана Иванова, като председателка на Българския женски съюз, има основна заслуга за издирването и съхраняването на оригинални документи. Тя е автор на статията "Женските дружества и читалищата" (1937). В архива и в НБКМ - БИА се съхранява непубликуван материал за историята на женското движение от същия автор. Трябва да се отбележи и още едно проучване с недотам оригинален и научен характер. Това е излязлата през 1957 година брошура "100 години от основаването на първите женски дружества в България" с автори З. Воденичарова и Н. Попова.

Досега единствено цялостно с проблемите на българката през Възраждането и с историята на женските дружества се е занимавала проф. д-р Виржиния Паскалева. В монографията и "Българката през Възраждането", претърпяла две издания през 1964 и 1984 година, глава трета е изцяло посветена на женските дружества в българските земи и емигрантските центрове.

За първи път Бойка Василева в статията си "Българските женски организации през Възраждането", публикувана в Годишник на Софийския университет (ГСУ) през 1980 година не проследява хронологически възникването и историята на отделните дружества, а изгражда изследването си на тематико-хронологически принцип. Тя разширява кръга на проучваните дружества до 50.

Успоредно със специализираните изследвания са използвани и многобройни краеведски проучвания и юбилейни сборници на читалища, училища и женски дружества. Те дават конкретни данни за историята на съответното дружество, за настоятелки, учителки, за връзките с читалища, общини, за ролята на дадено дружество в обществения живот на града. В тази поредица трябва да се споменат изследванията на П. Цончев, С. Велев, Хр. Гъбенски, Р. Каролов. Т. Попова за Габрово; на Т. Янков, Й. Кулелиев за Търново; на Д. Маринов, С. Дамянов, Е. Иванова - Дамянова за Лом, на Н. Доспевски, Ив. Батаклиев за Татар Пазарджик; на Ан. Явашов за Разграе; на Зв. Цонев за Горна Оряховица; на Н. Жечев за Браила и Букурещ; на Н. Начов за Калофер; на Г. Аянов за Малко Търново; на В. Тонев за Добруджа и редица други.

От голямо значение са по-старите и по-нови юбилейни сборници на читалищата "Постоянство" в Лом (1927 г.); "Зора" в Сливен (1910 г.); "Надежда" в Търново (1969 г.) "Априлов - Палаузов"

и много други.

Твърде полезни се оказаха и някои специализирани проучвания, касаещи различни проблеми на Българското възраждане. Историята на читалищата е твърде сродна по тематична област. Позовахме се на опита и приноса на Ст. Чилингиров. Н. Кондарев и П. Чолов в тази насока. При уточняване отделни фрагменти в театралната дейност на някои дружества използвахме История на българския драматически театър от П. Пенев. Монографията на А. Рошковска "Български възрожденски печати" ни послужи само методически, тъй като в нея не се споменава за печати на женски организации.

Тук трябва да се изброят достиженията на някои изследователи, които в различна степен послужиха за настоящото изследване: Й. Кулелиев за девическото образование в Търново; М. Антонов и Ив. Кепов за български възрожденски дийци; В. Хаджиниколов за икономическата помощ на българското население по време на Руско-турската война от 1877 - 1878 година и много други. Енциклопедичното издание "Българската възрожденска интелигенция" предложи богата информация за жени, членове на женски дружества. Най-новите монографии на проф. д-р Николай Генчев "Българската култура през XV - XIX век" (1988) и "Българската възрожденска интелигенция" (1991) повлияха върху методологията и методиката на изследването. Особено полезни се оказаха някои статистически данни и формуляри за проучване социалния състав, материалното положение и образование на българката, участничка в женското движение през Възраждането.

За съжаление в многобройните издания, посветени на Априлското въстание и Освободителната война, на образованието и културата не се отделя почти никакво внимание на женското движение. Създава се впечатлението, че през Възраждането то не съществува. В том 6 от История на България мимоходом се споменава за женските дружества, като се посочва единствено тяхната културно-просветна дейност.

На базата на максимално голям брой писмени и материални свидетелства, в настоящото проучване си поставяме за цел да изследваме историята на женското движение във всичките му аспекти и проявления през Възраждането. Първоначално уточнихме предпоставките за възникването и развитието на женските организации. Въз основа на проучените устави,

настоятелства, цели и задачи устоновихме общото и специфичното в организационния живот на отделните дружества. За първи път се прави опит да се изследва техния социален и числен състав. Въпреки че статистическите данни са твърде малобройни и непълни, можахме да съберем достатъчно сигурни сведения от различни източници, които послужиха за социологическото проучване. Резултатите от него са отразени в приложените таблици. Анализират се причините, поради които в един и същи град паралелно съществуват две или повече дружества.

Особено място е отделено на връзките на женските дружества с други обществени организации : градски общини, читалища, църковно-училищни настоятелства, благотелни дружества и комитети, митрополии и възрожденски дейци. Паралелно с това са проучени и международните контакти на българското женско движение през отделните етапи на неговото развитие. На базата на събрания архивен материал, направените констатации и изводи достигнахме до идеята за периодизация.

Значителна част от изследването е посветена на културно-просветната дейност. Разгледани са отделните направления и прояви, свързани с подпомагане на девическото образование. В широк план е отразена лекционната, театрална, издателска, преводаческа, спомоществователска и събирателска дейност на отделни женски организации и на техни членове, като неразделна част от грижата им за духовното издигане на българката. Едновременно с откриването на библиотеки някои дружества създават и "женски читалища" по примера на мъжете, проблем неспоменат досега от изследователите.

Значително внимание сме отделили на последния раздел, свързан с помощта, която отделни женски организации оказват на национално-освободителното движение в периода 1869 - 1878 година. Досега в българската историография се възхвалява предимно героизмът на жени - хайдутки, проследява се живота и делото на жени, сподвижнички на Апостола или участнички в Априлското въстание. Многократно е писано за Баба Тонка, Петрана Обретенова, Райна Княгиня, Бяла Бона, Йорданка Филаретова, Елена Грънчарова и други. От полезрението на изследователите отбягва един конкретен проблем: организираното участие на българката в тези борби. Въпреки оскъдния архивен материал приведените факти доказват, че

женските дружества, както читалищата, се явяват легални форми на тази борба.

Настоящото изследване очертава мястото и ролята на женското движение в националното ни Възраждане и доказва неразривната връзка на женските дружества с другите обществени организации. Въз основа на резултатите от проучването се налага извода, че не може да се претендира за изчерпателност на даден проблем, свързан с периода 1856 - 1878 година, ако не се отчита една реалност - наличието на българско женско движение.

ОСНОВАВАНЕ И ОРГАНИЗАЦИОНЕН ЖИВОТ НА ЖЕНСКИТЕ ДРУЖЕСТВА

1. ПРЕДПОСТАВКИ И ВЪЗНИКВАНЕ

Икономическите, социални, национални и културни процеси във възрожденското общество позволяват да се постави началото на приобщаването на българската жена към идеите на новото време, към скъсване със средновековното разбиране за нейното място в семейството и обществото. Само една малка част от девойките из средите на градското население получават елементарно образование в частни, килийни или смесени училища¹ Векове наред българката изпълнява своята основна функция да отглежда деца, да съхранява езика, вярата, обичаите и нравите, имаща важна роля за запазване на народността през мрачните векове на османското робство и при формиране на нацията.

Непосредствено след Кримската война се създават значително по-благоприятни условия за духовното, културно и обществено издигане на българката Настъпва времето, когато част от възрожденското общество разбира, че мъжът и жената са равни същества² и "народ у който жените са образовани и благовъзпитани" е свободен и демократичен.³ Женският въпрос се поставя на страниците на българските вестници и списания в цялата му сложност и многоплановост. В периода 1856 - 1878 година са поместени десетки статии относно образованието, възпитанието и общественото положение на жената. Основна заслуга за това имат редица общественици, писатели, вестникари, анонимни автори и дописници.

¹ Генчев. Н. Българската възрожденска интелигенция. С., 1991 с. 130.

² Право. г. IV, бр. 43. 20 декември 1869 - За образованието на женския пол.

³ Македония, г. III, бр. 11. февруари 1869 - За жените.

Един от ревностните радатели за изменение статута на българската жена, за промяна в отношението спрямо нея е Петко Рачев Славейков. В редица броеве на вестниците "Гайда" и "Македония" той излага възгледите си за българката в умствено и нравствено отношение, доказва необходимостта от по-високо образование на жената, очертава нейното място и роля в семейството и обществото.⁴ В статията си "Нещо за жените" той пише: Ще дойде онуй време, когато жената ще бъде равна с мъжа" и когато ще участва при решаването на политически, държавни, икономически и учебни въпроси.⁵ С тези си схващания Славейков се обявява открито против консерватизма и предрасъдъците, свързани с подчиненото положение на българката.

Демократичните възгледи на Славейков в тази насока се споделят и доразвиват от Любен Каравелов на страниците на вестник "Независимост", списание "Знание" и в някои от неговите произведения. Той счита, че само просветеният народ може да извърши революция. Изследвайки причините за робската съдба на българския народ, Каравелов стига до извода, че "робинята ражда робове", а само свободната майка ражда свободни хора.⁶ Наред с това се обявява против западноевропейското и ориенталско влияние върху девическото образование. В статията "За женското воспитание" прави ценни предложения за учебна програма, съобразена с потребностите на обществото и новите изисквания на времето.⁷

Някои възрожденски автори търсят причините за робското положение на българката в "закоравелите предрасъдъци" на Ориента, в религиозните вярвания и социалната система.⁸ Появяват се и статии в защита на консервативното разбиране за жената и елементарно девическо образование.⁹ Но идеята за еманципацията, основана на "здравий

⁴ С л а в е й к о в, П. За жените. - В: Гайда, г. II. бр. 21 и 22, 17 и 24 април 1865; По възпитанието на девойките. - В: Гайда, г. III. бр. 14, 15 юли 1866; Жените в отношение на народството. - В: Македония, г. II. бр. 1. 2 декември 1867: Една дума и за жените. - В: Македония, г. III, бр. 2. 7 декември 1868: По въпроса за жените. - В: Македония, г. IV, бр. 16. 13 януари 1870 и редица други.

⁵ С л а в е й к о в, П. Нещо за жените. - В: Македония, г. III. бр. 10. 1 февр. 1869.

⁶ К а р а в е л о в, А. Богатият сиромас. - В: Избрани произведения, т. 1. С., 1954. с. 366.

⁷ К а р а в е л о в, А. За женското воспитание. - В: Знание, г. II, бр. 2 и 3. 1876.

⁸ Нова България, г. I. бр. 3. 5 юни 1876.

⁹ Дунавска зора. г. II. бр. 45. 21 октомври 1869.

разум" намира все повече поддръжници.¹⁰ Интересът към жената, към нейното образование и възпитание нараства толкова много, че възниква необходимостта от преводни материали. Публикуван е докладът на Жюл Фавр за положението на жените в демократичните общества¹¹; на английската писателка Мери Ригс - статия "За образованието на женски пол"¹². Списание "Училище" запознава своите читатели с дидактиката на чешкия педагог Ян Коменски¹³, с образованието на жените в Германия¹⁴, а списание "Читалище" със схващанията на френския философ Жан Жак Русо за възпитанието на жените¹⁵. В статията "Приимствата на жените в разни времена" се дават многобройни примери от историята на Древна Гърция и Рим, за задълженията и влиянието, които са имали жените в различни епохи.¹⁶

В отделни публикации се изнася информация за висшето университетско образование в демократичните общества. Посочва се как се разрешават въпросите за висшето образование на жените в Германия, Франция, Съединените щати, Швейцария и Русия.¹⁷

Чрез оригинални и преводни материали възрожденската преса успява да насочи читателя към ново мислене и отношение по "женския въпрос". Дори се оформя мнение, че "нашите майки биха надминали с всичко и най-образованите европейки", ако са поставени при по-добри условия и на тях се гледа с други очи¹⁸. В крайна сметка от образованата и възпитана жена има полза "мъжът, семейството, родината и цялото отечество"¹⁹.

Настъпилите след Кримската война икономически промени оказват съществено влияние върху положението и общественото издигане на жената. През този период окончателно се оформя българската буржоазия като носител на нови прогресивни идеи както в икономическо, така и в обществено-политическо отношение. Издигат се и забогатяват

¹⁰ Македония, г. IV, бр. 15. 10 януари 1870.

¹¹ Левант таймс. г. VI, бр. 16. 27 април 1874.

¹² Право. г. IV, бр. 43. 20 декември 1869,

¹³ Училище, г. IV, кн. 10. 31 август 1874.

¹⁴ Училище, г. II, кн. 11. 17 юни 1872.

¹⁵ Читалище, г. III, кн. 7. 1873. с. 620-631.

¹⁶ Училище, г. I, кн. 16. 26 август 1871.

¹⁷ Освобождането на жените в Америка. - В: Македония, г. IV, бр. 40. 7 април 1870: По женското образование. - В: Читалище, г. III, кн. 1, 1872. с. 34-39.

¹⁸ Българката. - В: Право, г. IV, бр. 22, 26 юли 1869.

¹⁹ Македония, г. IV, бр. 82, 18 септември 1870.

редица фамилии из средите на градското население. Все повече представители на едрата буржоазия, богати търговци и занаятчии отделят крупни суми за строеж на църкви, манастири, часовникови кули, училища, чешми, правят дарения в полза на образованието и книжнината. Тази част от българското общество обръща все по-голямо внимание и на девическото образование. Увеличава се броят на учещите момичета в други градове в българските земи, а някои продължават образованието си в Цариград, Влашко, Русия и Австро-Унгария. След това завърнали се по родните места, голяма част от тях стават учителки, а други започват да се занимават с обществена и публицистична дейност.

Така през 60-те години на XIX век из средите на градската буржоазия се оформя малка група образовани жени, които с право могат да се причислят към българската възрожденска интелигенция. Именно такива жени, носители на нови виждания, разполагащи с време и достатъчно средства, стават инициатори и организатори на женското движение. Доскоро някои автори неправилно определяха влиянието на икономическите процеси върху женското движение. Това влияние се търсеше в излизането на жената извън дома и превръщането и в наеман работник в манифактури и фабрики. Но из средите на градската беднота няма жени, ангажирани в настоятелствата на женските организации. Този факт може лесно да се обясни с липсата на образование, достатъчно свободно време и не на последно място материални средства.

Важна роля за възникването и развитието на женските дружества играе стопанската и социална структура и народностният облик на градовете и селищата от градски тип. В дунавските пристанища Лом, Свищов, Русе и Видин, които поддържат оживени търговски връзки в Европа, се създават женски организации, които имат богата история и многостранна дейност. Прибалканските, подбалканските, средногорските и други селища създават благоприятни условия за развитието на женското движение с добре развита промишленост, занаяти и търговия. В административните центрове от типа на София, Пловдив и Шумен също възникват женски дружества. През третата четвърт на XIX век тези градове са с ясно оформена социална структура, а местната българска буржоазия играе важна роля в обществения живот.

Етническият състав на населението се отразява както при създаването, така и върху цялостната дейност на женските дружества. В градовете с чисто или преобладаващо българско население възрожденските процеси се развиват по-интензивно. В тях по-рано се създават градски общини, читалища, светски мъжки и девически училища, църковно-училищни настоятелства и други. В този тип селища са налице необходимите условия за възникването и на женски организации. Разнородният етнически състав в дадени селища или цели региони обуславя забавянето на възрожденските процеси в тях и липсата на някои културно-просветни организации. Това е една от причините да не се основат женски дружества в Силистра и Тутракан, градове населени и с власи; в Станимака, Мелник, Варна и други черноморски селища, в които живеят значителен брой гърци или в градове като Одрин, Скопие, Сяр и други, компактно населени с турци. В някои градове със смесено население като Пловдив, Велес и други, основаните вече дружества срещат сериозни трудности в своята дейност.

Общкултурните процеси в българското възрожденско общество оказват благотворно влияние върху възникването и развитието на женското движение. Решаващ фактор в този процес има цялостната мрежа от взаимни и класни училища. От девическите училища излиза голяма част от настоятелките на женските организации, а създадените дружества съществено подпомагат девическото образование. Читалищата, като сродни културни институции, в голяма степен спомагат за учредяването на нови дружества и стимулират тяхното развитие. В същото време, макар и по-рядко, женски организации подпомагат читалищната дейност.

Наред с това съществуват и външни фактори, които само допринасят за ускоряване на процесите. От първостепенна важност са новите идеи за еманципация на жената и еднакво образование за двата пола. Тези възгледи проникват чрез завършилите образованието си в чужбина, чрез преводни статии във възрожденския периодичен печат, чрез различни мисионери и чрез българската емиграция. Немалък дял в разпространението на идеите на новото време имат католическите и протестантски девически училища, открити в Пловдив, Железник (дн. Стара Загора), Солун, Русе и др.²⁰. Чуждите влияния се явяват само катализатор при оформяне новото гледище за жената и нейното

²⁰ Генчев, Н. Българско възраждане. С., 1981, с. 197.

място 3 обществото. Феминистичното движение В европейските страни не може да повлияе съществено Върху българското женско движение, защото пред него стоят специфични национални и исторически задачи, които то трябва да реши. В този смисъл целите, организационната структура, дейността и В крайна сметка същността на българското женско движение се определят от Вътрешните условия и конкретната историческа необходимост.

Това са в най-общи линии предпоставките от вътрешен и външен характер. В редица случаи обаче субективните предпоставки се оказват от съществено значение при основаване или прекратяване дейността на дадено дружество. Най-често това се дължи на вътрешната миграция на настоятелки, учители или читалищни дейци. В резултат на сложното взаимодействие между всички посочени фактори, които влияят пряко или косвено, се поставя началото на българското женско движение през Възраждането.

Женските дружества възникват като културно-просветни организации. Досега техният брой се определя различно от изследователите на женското движение през Възраждането. Според Ал. Пундева - Войникова и Димитрана Иванова²¹ те са около 20, а според Виржиния Паскалева²² - над 40 Бойка Василева²³ стига до извода, че са около 50. На базата на неизползвани досега източници и на редица уточнения установихме съществуването на 61 женски организации, от които 46 в българските земи, 7 в емигрантските центрове и 8 девически дружества²⁴. В този брой не са включени клоновете на търновското дружество "Милосърдие" в Горна Оряховица, Лясковец, Долна Оряховица и Драганово²⁵ и филиалите на букурещкия български благотворителен женски комитет в

²¹ Пундева - Войникова . А. Българската през епохата на Възраждането, С., 1940: Български женски съюз. С., 1931.

²² Паскалева, В. Българката през Възраждането, С., 1984, с. 167.

²³ Василева, Б. Българските женски организации през Възраждането, ГСУИФ, т. 70. 1976. С., 1980. с. 290.

²⁴ Съществуването на женски организации в Троян. Шипка и Дряново до Освобождението е твърде спорно и съмнително, а в Контаз има сведение за филиал на женския комитет в Букурещ. По тези причини не ги включваме в общия брой на настоящото изследване.

²⁵ НКМ-БИА. II А. 6772. л. 1-2.

Контаз, Плоещ, Галац, Браила и Крайова²⁶, както и на болгарското женско дружество в Измаил, Табак и Шикирли Китай²⁷. Известният ни архивен материал не ни позволява да уточним какъв е статута и организационната структура на женските формирования - клонове и филиали в посочените селища, поради което не ги включваме в числото на самостоятелните организации.

Първото женско дружество възниква в Лом през 1857 година по инициатива на читалищни дейци и лично на Кръстю Пишурка²⁸. Наречено е от учредителите "Добродетелно женско дружество"²⁹. През 1868 година учителят Никола Първанов възстановява дружеството под името "Помощник на българската просвета"³⁰, а в 1872 година то е известно като "Правда"³¹. Във вестник "Македония" е публикувана анонимна дописка, в която се захвалява красното дело на ломчанки" и се препоръчва на българките да вземат пример от тях³².

Около 1860 година се учредява женско дружество в Ески Джумая (дн. Търговище), което скоро прекратява дейността си. През 1870 година то е възобновено от учителката Мария Чолакова под името "Добродетел"³³. През следващите години няма сведения за съставяне на нови женски дружества. Едва през 1866 година се основават две женски дружества в Ловеч и Железник. Дори е известна точната дата на основаване на ловешкото дружество - 1 януари³⁴. Със смъртта на председателката замира и дейността му. На 1 април 1871 година дружеството се възобновява под името "Постоянство"³⁵. Някои

²⁶ НБКМ - БИА, II А, 7362; ф. 14. а. е. 2411, л. 1; 8ж. и С ю п у р. Е. Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век. С., 1982, с. 226

²⁷ Български глас, г. I. бр. 23, 18 септември 1876; бр. 26, 16 октомври 1876.

²⁸ Някои автори определят и точната дата на създаването му - 12 февруари 1857 г. Вж. Табакова. Л. Първата председателка. Народна трибуна. Лом, бр. 32. 15 август 1970.

²⁹ Иванова - Дамянова. Е. Женското движение в Лом - В; Юбилеен сборник. 100 години културен живот в Лом, С., 1961, с. 289.

³⁰ Македония, г. III. бр. 13. 22 февруари 1869; Минков. Ц. Никола Първанов. - В: Юбилеен сборник 1856 - 1926, Лом, 1927. с. 95. Българска възрожденска интелигенция, С., 1988. с. 557.

³¹ Училище, г. II. кн. 1, 1872.

³² Македония, г. III, бр. 13, 22 февруари 1869

³³ Български женски съюз, Цит. съч., с. 109; Вж. и Паскалева. В. Цит. съч., с. 169; Василева, Б. Цит. съч., с. 294.

³⁴ Български женски..., с. 93.

³⁵ Македония, г. V. бр. 32, 10 август 1871.

автори приемат, че това е ученическо³⁶ или махленско дружество³⁷, поради фигурирането на мъже, големия брой членове и капитал. Тези твърдения са неоснователни, защото няма смесени дружества сред учениците, а в списъците на женските организации се срещат и имена на мъже в качеството си на дарители и по-рядко като касиери или представители на градската община. Считаме, че дружество "Постоянство" е продължение на това от 1866 година. Историята и дейността му остават почти неизвестни. Учителката Ана Предич наново го възстановява през 1876 година под името Благодетел³⁸.

Значително по-точни и пълни са данните за основаното през 1866 година дружество "Майчина любов" в Железник. Сведенията за това събитие се покриват в автобиографиите на Анастасия Тошева³⁹ и Атанас Иванов⁴⁰. Макар и да са мемоарни източници, приемаме ги за достоверни, защото Анастасия Тошева е инициатор за съставянето на дружеството, а Атанас Иванов - негов касиер преди Освобождението. През 1869 година дейността на организацията се активизира, поради което някои автори приемат, че тогава е основана⁴¹.

Периодът от 1857 до 1868 година определяме като начален в развитието на женското движение. Основават се само четири дружества в Лом, Ески Джумая, Ловеч и Железник. Те се развиват изолирано, не поддържат контакти помежду си, често дейността им замира или престават да съществуват. Активността им се ограничава само на територията на дадено селище. Бавно и мъчително българката започва да се организира и да заема полагащото и се място в обществения живот.

През 1869 година се поставя началото на втория етап в женското движение - масово основаване на женски дружества. Този факт не е случаен, защото през същата година се създават нови 34 читалища⁴² и се поставят основите на Вътрешната революционна организация. Някои автори приемат дори, че

³⁶ К и р о в а, Е. Ученическите дружества и техните библиотеки в епохата на Възраждането. - В: ГСУ ФИФ т. 54. 1960, С., 1961. с. 291.

³⁷ Ш е й т а н о в а, Г. 140 години светско училище в Ловеч. Културно-просветни дружества в ловешките училища през втората половина на XIX век, ГМСБ. кн. XV, 1989. Варна, с. 287.

³⁸ Ловеч и Ловчанско, т. III, С., 1934. с. 133

³⁹ Т о ш е в а, А. Автобиография. Стара Загора. 1911. с. 16.

⁴⁰ Автобиографии Ат. Иванов. Р. Блъсков, Ю. Ненов, С., 1979, с. 38-38.

⁴¹ В а с и л е в а, Б. Цит. съч., с. 294.

⁴² Кондарев, Н. С. Сиракови П. Чолов. Народните читалища преди Освобождението. т. 1. С.. 1972. с. 318.

читалищата и женските дружества се явяват легална форма на политическа борба⁴³. В дописката "Български работи"¹ правдиво се оценява включването на българката в обществения подем на нацията: "Тъзи 1869 година ще е паметна по едно ново явление в духовното възраждане на нашия народ. Думата ни е за многочислените женски дружества, които първий път тази година се съставиха в по значителните градове и села на отечеството ни"⁴⁴.

Само за една година се създават 14 женски организации в Казанлък, Габрово, Тулча, Търново, Карлово. Велес - две, Хасково, София, Калофер, Свищов - две, Русе и Плевен. Въпреки различията се откриват и някои общи черти в начина на тяхното организиране и възникване. Обикновено се правят подготвителни събрания, на които се разяснява ролята на женските дружества за девическото образование и културно-просветното издигане на българката. Самото учредяване се извършва на религиозен празник в присъствието на "многоброен народ и от двата пола"⁴⁵. По такъв начин се постига по-голяма представителност и се набират повече средства за новата организация.

Първото дружество, което се създава през 1869 година е в Казанлък. Тържественото му учредяване става на 11 май след черковна служба и приключване на годишните изпити в девическото училище⁴⁶. Един от учителите държи реч за светите равноапостоли Кирил и Методий, а Рахил Душанова - за ролята на жената, от която в голяма степен зависи "благополучието на общината, държавата и народа"⁴⁷. Ораторката определя и задачите, които стоят пред дружество "Саморазвитие". Тези сведения се потвърждават и от Димитър Душанов: "През таз година (1869 - б.а.) на празника "Св. Кирил и Методий" жена ми с една пламенна реч... сполучи да основе казанлъшкото женско дружество"⁴⁸. Редица вестници отбелязват този факт и очертават първите стъпки на женската организация в Казанлък⁴⁹.

Женското дружество "Майчина грижа"⁵⁰ в Габрово е основано на 6 август 1869 година вероятно по инициатива на

⁴³ Български женски..., с. 84 - 85.

⁴⁴ Български работи - В: Право, г. IV, бр. 42, 13 декември 1869.

⁴⁵ Отечество, г. I, бр. 12, 10 октомври 1869.

⁴⁶ Македония, г. III, бр. 27, 31 май 1869.

⁴⁷ Български женски..., с. 96.

⁴⁸ Душанов, Д. Спомени. Писма и документи. Публикации, С., 1989. с. 76.

⁴⁹ Македония, г. III, бр. 30, 21 юни 1869; бр. 31, 5 юли 1869.

⁵⁰ Първаначално се е наричало "Майчина любов" и "Благодетелно женско дружество". Вж. Маринов, А. Габрово през Възраждането. С., 1940. с. 66.

Мария Гаврилова Ганчова и Анастасия Тошева⁵¹. Значително повече данни има за началото на тулчанското дружество "Надежда"¹. То се сформира на 27 август след водосвет. По инициатива на учителката в училището се събират госпожите, пред които държи реч за необходимостта да се състави и в тоя град женско дружество", което да има за цел възпитанието на деvojките⁵².

На 8 септември 1869 година се учредява Женската община в Търново. На учредителното събрание в училището "Св. Кирил" Евгения Кисимова изтъква голямата нужда от просвещение на жената и необходимостта да "се потрудим ний с тях (мъжете си - б.а.) като техни другари"⁵³. Възрожденският периодичен печат отделя значително внимание на основаването на Женската община в Търново⁵⁴. Пандели Кисимов високо оценява започнатото дело и дава препоръки за устройството и по-нататъшната му дейност⁵⁵. Голямо значение има третото събрание, проведено на 19 октомври. На него Евгения Кисимова посочва причините за образуване на дружество и конкретните задачи, които стоят пред него: "... нашето мило Отечество, милата наша България за нищо няма талкози голяма нужда колкото за достойни и просвещени майки"⁵⁶. Женската община в Търново се превръща в една от най-значителните и дейни организации през Възраждането.

Женското дружество "Възпитание" в Карлово възниква успоредно с Ученолюбивата дружина⁵⁷. В началото на месец септември се провеждат две частни подготвителни събрания⁵⁸ В

⁵¹ Първото оригинално свидетелство за съществуването на дружеството е писмо до градската община в Габрово от 21 септември 1869. Вж. НБКМ - БИА, II А. 2638: В спомените си Стефана Генчева пише, че Васил Левски препоръчва лично да се основе женско дружество. Вж. ДА - Габрово, ф. 309 К, оп. 1, а. е. 19. л. 7.

⁵² Право, г. I, бр. 27, 30 август 1869; Дунавска зора, г. II, бр. 44. 15 октомври 1869

⁵³ Кулелиев, Й. Девическото образование във В. Търново преди

Освобождението (1822 - 1877), Велико Търново. 1936, с. 29.

⁵⁴ Право, г. IV. бр. 31, 27 септември 1869; Македония, г. IV. бр. 16, 13 януари 1870; Дунавска зора, г. II, бр. 44. 15 октомври 1869; Отечество, г. I, бр. 12, 10 октомври 1869.

⁵⁵ НБКМ - БИА, ИА. 5726.

⁵⁶ Македония, г. III. бр. 52. 8 ноември 1869.

⁵⁷ Унджиев, И. Карлово. История на града до Освобождението, С., 1968. с. 155

⁵⁸ ДА - Пловдив, ф. 56, оп. 1, а. е. 2, л. 6 - 7, История на женското дружество "Възпитание" в Карлово от Ана Кузманова, 1919, ръкопис; Вж. и ф. 56, оп. 1, а. е. 9, Спомени на Елисавета К. Попова, 1919.

къщите на "ученолюбивите и благородни госпожи Анастасия уч. Райнова и Аница Н. Пулиева"⁵⁹. Няколко дни преди общото събрание се пускат покани до по-видните мъже и почти всички жени от различни слоеве на обществото⁶⁰. На 14 септември 1869... става едно събрание, в което... реши се съставянето на едно женско дружество"⁶¹. Най-ранното известие за основаване на дружество "Възпитание е от 6 октомври 1869 година"⁶². На учредителното събрание държат речи Анастасия Попович и дъщеря и Ека Райнова, а също така учителят Димитър Попов и Митко Астарджиев⁶³.

През септември 1869 година възникват две женски дружества във Велес. Наличието на две организации в един и същи град, съществуващи паралелно, може да се обясни с разделението на цялостния културно-обществен живот по махали, "затова те си имат две общини, две черкви и две училища"⁶⁴. В една дописка до вестник "Македония" се споменава, че "във Велес се приготвяло съставянето на женско дружество и читалище"⁶⁵. За това събитие Неделя Петкова пише в спомените си: "Отворихме училищата, където се събираха по стотина ученички, основахме женски дружества"⁶⁶. Организаторки и инициаторки на дружествата са учителките Неделя Петкова и дъщеря и Станислава Караиванова. В дописка до вестник "Право" се посочва, че този факт ще окаже влияние на "околните на Велес градища : като Скопие, Прилеп, Щип и др.", а организирането на велесчанки подтиква младежите към съставяне на читалище⁶⁷. За съжаления двете дружества съществуват твърде кратко. През 1870 година Неделя Петкова е заподозряна в политическа дейност и "врѝзки с българските (революционни - б.а.) комитети", арестувана и

⁵⁹ Македония, г. III, бр. 48, 25 октомври 1869.

⁶⁰ ДА - Пловдив, ф. 56, оп. 1. а. е. 2. л. 7.

⁶¹ Македония, г. III, бр. 48, 25 октомври 1869.

⁶² Македония, г.Ш, бр. 43, 6 октомври 1869.

⁶³ ДА - Пловдив, ф. 56, оп. 1. а. е. 2. л. 8. За основаването и началните действия на дружеството Вж. Отечество, г. I, бр. 17, 14 ноември 1869: Македония, г. IV, бр. 13, 31 декември 1869.

⁶⁴ Петкова, Н. Спомени, С., 1987, с. 40.

⁶⁵ Македония, г. III, бр. 41, 30 септември 1869: Вж. и Кондарев, Н. Цит. съч., с. 229 - 230.

⁶⁶ Петкова, Н. Цит. съч., с. 40 - 41. Едното е в махалата "Спротива", ръководено от Станислава Караиванова, а другото в махалата "Пърцорек" начело с Неделя Петкова.

⁶⁷ Право, г. IV, бр. 29, 18 септември 1869.

принудена да напусне Велес⁶⁸. Този факт и зародишът на сърбизъм стават причина да угасне женското движение във Велес още в самото начало⁶⁹.

Женското дружество в Хасково е основано на 14 октомври 1869 година. Първото сведение за него се съдържа в дописка от Христо Златаров, председател на читалище "Заря" и революционен деец в Хасково⁷⁰. Организацията се нарича Народно Българско Женско Дружество⁷¹ и е основана по инициатива на Рахил Душанова⁷² и учителя Петър Берковски, председател на хасковския революционен комитет⁷³. През ноември 1869 година "известията из този град са благоприятни за женското дружество"⁷⁴, а през декември то от ден на ден все заяквува⁷⁵.

Успяхме да установим и точната дата на основаването на женското дружество "Майка" в София - 15 ноември 1869 година⁷⁶. От дописка до вестник "Право" става ясно, че преди това е имало няколко подготвителни събрания, на които се събират дарения в полза на дружеството⁷⁷. Някои от първите госпожи" начело с Йорданка Филаретова стават инициатори за основаването му "по примера на другарките си из Българско"⁷⁸.

В Калофер се основават почти едновременно читалище и женско дружество. Читалище "Напредък" възниква на 9 ноември 1869 година⁷⁹. Същият ден се провежда частно събрание "от по отличните Госпожи", на което се разбира общото желание за съставянето на женско дружество. Следващата неделя, 16 ноември, "многочислени ревнителите се стекоха на девическото училище, дето се извърши тържествен водосвет" и обширно се размисля и разисква върху идеята за еманципацията и задачите на

68 Доинов, Д. Национално-революционните борби в Югозападна България през 60-те и 70-те години на XIX век. С., 1976. с. 70.

69 Петкова, Н. Цит. съч., с. 41

70 Македония, г. III, бр. 46. 18 октомври 1869

71 Пак там.

72 Рахил Душанова и Димитър Душанов са учители в Хасково през 1869 година. Вж. Душанов, Д. Цит. съч., с. 76: Българска възрожденска интелигенция. с. 230.

73 Хасково през Възраждането, С., 1986. с. 43: Кондарев, Н. Цит. съч., с. 309.

74 Македония, г. IV, бр. 3 22 ноември 1869

75 Македония, г. IV, бр. 12. 24 декември 1869.

Македония, г. IV, бр. 2. 18 ноември 1869 и бр. 13. 31 декември 1869: Свобода, г. I, бр. 77 17 декември 1870.

Право, г. IV, бр. 40. 29 ноември 1869.

78 Пак там.

79 Подробно вж. Начов, Н. Калофер в миналото 1707 - 1877. С., 1927. с. 246: Кондарев, Н. Цит. съч., с. 248 - 249.

българката б сегашното положение на обществения живот"⁸⁰. Слово на първото общо събрание произнася Ека Караминкова, инициаторка за съставяне на дружеството⁸¹.

През същата година се поставя началото на организирано женско движение и в Свищов. В досегашните проучвания има редица противоречия относно броя, имената и годините на основаване на различните дружества, организирани по махали по подобие на читалищата и училищата. От една дописка до в. "Свобода" става ясно, че в началото на януари 1870 година в Свищов вече съществуват две женски дружества⁸². Този факт се потвърждава в писмо на женското дружество "Надежда" до Димитър Ценов в Букурещ: "... съставихме още в преминалата година едно женско дружество под название "Надежда" в долната махала⁸³. В края на 1869 година се учредява и дружество "Съгласие" в средната махала при църквата "Св. Преображение"⁸⁴. Всички противоречия отпадат с откриване на следната бележка върху първия лист на протоколната книга: "В дар на Свищовското женско дружество от М. А. Драганова. 1869 Декември 14"⁸⁵. Сведенията за тази организация са значително по-многобройни и достоверни благодарение на частично запазения архив⁸⁶. Според протоколната книга на свищовското читалище на 26 септември 1870 година се основава трето женско дружество в горната махала⁸⁷. Налице са съществени различия относно името на това дружество. Някои автори приемат, че то вероятно се е наричало "Развитие"⁸⁸, а други "Св. Мина" с религиозни цели⁸⁹. Дейността на това трето дружество остава неизвестна. Въз основа на приведените фактически материал и извършените съпоставки с досегашните проучвания считаме, че в Свищов има три женски

⁸⁰ Македония, г. V. бр. 15. 10 януари 1870.

⁸¹ Пак там.

⁸² Свобода, г. I, бр. 11, 18 януари 1870.

⁸³ НБКМ - БИА, II А. 7317, л. 1. Писмо на женско дружество "Надежда" до Д. Ценов в Букурещ от 3 септември 1871.

⁸⁴ Свищов в епохата на Възраждането. С., 1934, с. 33.

⁸⁵ Къща-музей "Алеко Константинов" - Свищов, архив на женско дружество "Съгласие", "Протокол на заседанията", л. 1 За съжаление първата част от протоколната книга липсва.

⁸⁶ Пак там.

⁸⁷ НБКМ - БИА, II А. 7751. л. 27. Протокол от редовно заседание на 29 септември 1870 година; Вж. и Христов. Г. Нашето възраждане и Свищов. - В: Юбилеен сборник на читалището "Еленка и Кирил Д Аврамови" 1856 - 1931 в Свищов. 1931. Свищов, с. 30. Авторът се позовава на "Всеобщий Кондик".

⁸⁸ Василева, Б. Цит. съч., с. 293. Според авторката дружеството съществува от 1873 година.

⁸⁹ Свищов..., Цит. съч., с. 35.

дружества: Надежда" и "Съгласие", основани през 1869 година и трето дружество - 1870 година, името на което остава неизяснено.

На 29 декември 1869 година се съставя женското дружество "Ступанка в Русе"⁹⁰, което впоследствие се превръща в една от най-дейните организации. Същата година се основава и плевенското дружество "Развитие" по предложение на учителката Тодора Панчева и на Мешана Гергьова⁹¹. То възниква по примера на организациите в Лом, Тулча, Железник и други⁹², а "пъргавостта му в началото удивлява всички"⁹³. Плевенчанки активизират дейността си през 1873 година, когато в града идва известната деятелка на женското движение Рахил Душанова⁹⁴.

През 1870 година възникват нови 9 женски дружества в Сливен, Пазарджик, Браила, Свищов - посоченото трето дружество, Разград, Елена, Котел. Видин и Горна Оряховица.

Известни са подробности за създаване на организацията в Сливен: "На 7 януари ся гуди крайъгълний камък на женското дружество "Майчина длъжност". След водосвет главната учителка Аргири Жечкова държи "поучително слово върху светите цели на женското дружество и въобще върху възпитанието"⁹⁵.

Женското ученолюбиво дружество в Пазарджик е учредено на 2 февруари 1870 година по инициатива на Мариола Доспевска, а по-късно е именувано Просвета"⁹⁶. През същата година в Браила, на 11 май - празника на славянските просветители, възниква и първото дружество в средите на българската емиграция. По инициатива на Иванка Н. Ценова "въодушевени още от любов към народната полза, нашите българки тос час, след водосвета, пристъпиха към съставяне на женско дружество"⁹⁷. На учредителното събрание говорят г-жа Ценова и Стефан Берон. Известна е и точната дата на основаване на женското

⁹⁰ Български женски..., Цит. съч., с. 107. Това твърдение се базира на оригинален протокол на дружеството.

⁹¹ Свобода, г. I, бр. 34, 15 юли 1870.

⁹² Македония, г. IV, бр. 8, 11 декември 1869.

⁹³ Македония, г. IV, бр. 12, 24 декември 1869.

⁹⁴ Душанова, Д. Цит. съч., с. 78; Василева, Б. Цит. съч., с. 293.

⁹⁵ Право, г. VI, бр. 8, 19 април 1871: ДА - Сливен, ф. 333. оп. 1. а. е. 26. л. 18- 19, Спомен на Аргири З. Жечкова. 1909. ръкопис.

⁹⁶ ДА - Пазарджик, Документалното богатство на Пазарджишки окръг. Справочник 1833 - 1944, Батаклиев, И. Град Татар-Пазарджик, С.. 1923. с. 260.

⁹⁷ Македония, г. IV, бр. 62, 30 юни 1870; Подробно вж. Жечева, Н. Браила и българското културно национално Възраждане. С.. 1970. с. 121 - 125.

благодетелно дружество "Майчина грижа" в Разград - 18 октомври 1870 година⁹⁸.

Благодарение на новооткритите архивни документи в Музея на Възраждането и национално-освободителните борби "Иларион Макариополски" можахме да установим деня на основане на дружество "Съгласие" в Елена⁹⁹. Той е посочен в чл. 7 на неговия устав: "Дружеството ще смята за начало на съществуването си 21 ноември 1870 година и празника въведение Пресвета Богородица". Този факт се потвърждава и от дописка във вестник "Право" с дата 8 декември 1870 година¹⁰⁰.

Вероятно през същата година възниква и организацията в Котел. За това съдим от "Обявление" към книгата "Естествена история" на Васил Берон, издадена през 1870 година. Мария Берон дарява 10 броя от същата книга на Женската община в Котел¹⁰¹. Благодарение на открития дружествен печат се решават редица спорове относно съществуването на дружеството и се уточнява неговото име - "Родолюбив"¹⁰².

Приемаме, че и женското дружество във Видин е учредено през 1870 година, като се позоваваме на сведенията на Димитрана Иванова¹⁰³. Същото становище се поддържа от Виржиния Паскалева и Бойка Василева¹⁰⁴. Данните за това дружество са твърде оскъдни и несигурни.

Настъпиха сериозни уточнения във връзка с горнооряховското женско дружество. То е основано през 1870 година по инициатива на Елена Грънчарова¹⁰⁵, а според дописка до вестник "Свобода" се нарича "Майчина любов"¹⁰⁶. Вероятно през 1873 година то се преименува в "Просвета", което дава основание

⁹⁸ Право, г. V, бр. 37, 9 ноември 1870; Я в а ш о в . А. Разград, неговото археологическо и историческо минало, ч. I, С., 1930, с. 187.

⁹⁹ Музей на Възраждането и национално-освободителните борби "Иларион Макариополски" - Елена, ф. 185. Устав на женско дружество "Съгласие" в Елена.

¹⁰⁰ Право, г. V, бр. 44, 28 декември 1870. Твърдението на Димитрана Иванова, че дружеството е основано през 1869 година, е невярно.

¹⁰¹ Б е р о н, В. Естествена история, ч. I, Болград, 1870, с. 456.

¹⁰² В Католага на документи ДА - Сливен са допуснати съществени грешки. Посочено е, че сливенското дружество е създадено в 1869. а в Котел - "Майчина грижа" през 1871 година. Вж. ДА - Сливен. Участие на жените от Сливенски окръг в обществения, политически и стопански живот 1879 - 1958. Каталог на документи, Сливен, 1975, с. 4 - 5.

¹⁰³ НА БАН, сб. IV. оп. 1, а. е. 76. л. 1 - 10.

¹⁰⁴ П а с к а л е в а, В. Цит. съч., с. 212; В а с и л е в а, Б. Цит. съч., с. 291.

¹⁰⁵ П а н о в а, Н. Спомени, С., 1987, с. 14.

¹⁰⁶ Свобода, г. I, бр. 19, 12 март 1870.

на повечето автори да посочват тази година като начало на женското движение в Горна Оряховица¹⁰⁷.

И през 1871 година продължава учредяването на дружества в Копривщица, Самоков, Ямбол, Шумен и Неврокоп, а жените от село Шипка "искават желание за съставяне на едно дружество"¹⁰⁸. Не открихме сигурни сведения за съществуването на организация в село Шипка, поради което не го включваме в настоящото изследване.

Копривщенската дружина "Благовещение" води началото си от 25 март 1871 година¹⁰⁹. Тодор Каблешков значително подпомага организирането и дейност му¹¹⁰. След годишните изпити в девическото училище в Самоков се основава дружество "Зора" по идея на учителката Милева и насърченията от страна на софийското дружество "Майка"¹¹¹. Не приемаме твърдението на Димитрана Иванова, че дружеството е при девическия манастир и първи основателки са калугерките¹¹². Женското дружество "Възпитана майка" в Ямбол се учредява през същата година, без да е възможно уточняване на датата¹¹³.

Според нас през декември 1871 година се основава и дружеството в Шумен. Досега всички изследователи на женското движение твърдят, че то е учредено през 1872 година¹¹⁴. Няколко дописки от началото на месец януари 1872 година говорят за неговото съществуване. В първата с дата 1 януари се твърди, че "то е вече открито и наченало е да прави своите събрания"¹¹⁵, а в друга дописка се казва, че "Най-подире и нашите шуменки госпожи са свестили да си натъкмят и те като хората Женско дружество под името "Родолюбив"¹¹⁶. Цитираните дописки позволяват по логичен път да се стигне до извода, че шуменското дружество датира от 1871 година. От същите съображения се ръководим при определяне 1871 година като начало на женското дружество "Ученолюбив" в Неврокоп. Първото сведение за тази организация е

¹⁰⁷ И в а н о в а, Д. Цит. съч., с. 111; П а с к а л е в а, В. Цит. съч., с. 212.

¹⁰⁸ Македония, г. V, бр. 11, 16 март 1871.

¹⁰⁹ Македония, г. IV, бр. 15, 4 юли 1872; Български женски..., с. 73.

¹¹⁰ Юбилеен сборник по миналото на Копривщица, С., 1926, т. 1, с. 537 - 545.

¹¹¹ Македония, г. IV, бр. 55, 4 юни 1870; г. V, бр. 37, 14 септември 1871.

¹¹² Български женски..., с. 109.

¹¹³ Македония, г. V, бр. 29, 21 юли 1871.

¹¹⁴ И в а н о в а, Д. Цит. съч., с. 110; П а с к а л е в а, В. Цит. съч., с. 215; В а с и л е в а, Б. Цит. съч., с. 294.

¹¹⁵ Турция, г. VII, бр. 46, 5 януари 1872. Сравни и Свобода, г. II, бр. 31, 15 януари 1872.

¹¹⁶ Училище, г. II, кн. 1, 1872, с. 8.

едно писмо от 6 февруари 1872 година на настоятелството до Н. М. Тошков в Одеса¹¹⁷. Основание за това ни дава споменаването, че "дружеството е младо" и в същото време добре организирано и вече предприема конкретни действия за подобряване девическото образование в града.

През 1872 година "няколко християнки българки" съставят женско дружество в село Горно Абланово¹¹⁸, а жените от Беброво, Еленско се организират в дружество "Трудолюбие". На 20 ноември 1872 година Неделя Петкова основава "Женско Солунско дружество "Възрождение", което на следващата година се преименува в "Българска зора" по предложение на учителя Г. Динков¹¹⁹.

Съществуват значителни противоречия относно създаването на пловдивското женско дружество. В обръщение са три години - 1869¹²⁰, 1873¹²¹ и 1874¹²². Според един отчет за състоянието на мисиите в Европа от 1869 година в Пловдив и Пловдивско съществува женско религиозно дружество¹²³. От този документ не става ясно дали дружеството е българско и в кой град се намира. В началото на 1871 година вестник "Македония" публикува дописка, в която се подканят пловдивчанки да основат и те дружество¹²⁴. Началните стъпки на женското движение в Пловдив датират от Благовещение, 25 март 1872 година, когато Мария Герова и госпожа Каблешкова събират помощи за девическото училище. До учредяване на дружество обаче на се

¹¹⁷ Право, г. VI, бр. 52, 6 март 1872.

¹¹⁸ Слава, г. II, кн. 5, 1 декември 1872.

¹¹⁹ Петкова, Н. Цит. съч., с. 57, 74 - 75 и 77 - 78. Съществуваше гълна неяснота по отношение дружеството в Солун. Иван Снегаров счита, че "Възрождение" не е женско, а мъжко ученолюбиво дружество. Вж. Снегаров, И. Солун и българската духовна култура, С., 1937, с. 111 - 112. Виржиния Паскалева и Бойка Василева приемат, че е основано в края на 1871 година. Вж. Паскалева, В. Цит. съч., с. 214; Василева, Б. Цит. съч., с. 294. При внимателно проследяване и анализирани спомените на Станислава Караианова стигаме до извода, че дружество "Възрождение" е женско, въпреки опомнатите имена на мъже. Те фигурират като "подписавши". т. е. дарители. Вероятно някои от тях са членували и в дружеството. Това се потвърждава от пълномощното, дадено на Неделя Петкова от женското солунско дружество "Българска зора" с дата 20 ноември 1873 година. Сред членовете на дружеството фигурират имената на поп Петър Димитров и учителя Хр. Захариев. Вж. Петкова, Н. Цит. съч., с. 77 - 78.

¹²⁰ Паскалева, В. Цит. съч., 214; Василева, Б. Цит. съч., с. 293.

¹²¹ Отчет на женското благотворително дружество "Майчина грижа" 8 гр. Пловдив, 1873 - 1923, Пловдив, 1923, с. 5 и сл.

¹²² Генчев, Н. Възрожденският Пловдив, Пловдив, 1981, с. 312.

¹²³ Пак там, с. 393.

¹²⁴ Македония, а. V, бр. 7. 16 февруари 1871.

стига. Това става през есента на 1872 година, когато Петър Мусевич посещава Пловдив¹²⁵. В девическото училище "Благовещение" се провежда "едно голямо женско събрание", на което говорят Мусевич и учителката Рада Гугова. По същото време се събират 3000 гроша, предмети за Цариградското изложение и се урежда изложба в училището¹²⁶. През декември дружеството изпраща писмо до благодетелното братство "Просвещение" в Цариград¹²⁷. Съществуването на пловдивското дружество през 1872 година се потвърждава и от друга дописка до вестник "Право"¹²⁸. Едва на Благовещение, 25 март 1873 година, се избира настоятелство и се разисква върху устава¹²⁹. На пловдивчанки е необходима точно една година от първата акция до цялостното организационно устройство на дружеството. Въз основа на изнесените факти приемаме, че дружество "Майчина грижа" е съставено през есента на 1872 година¹³⁰.

Възрожденският периодичен печат подтиква българките, които още не са се организирани, да съставят дружества и в останалите градове. Положително влияние оказват публикуваните отчети и дописки за дейността на съществуващите вече организации. Известен тласък дават и двете обиколки на Петър Мусевич из българските градове във връзка с организирането на Цариградското изложение¹³¹. Според някои сведения той е снабден и със специално пълномощно за съставяне на нови женски дружества. В резултат на всичко това през 1873 година възникват нови три организации.

В началото на 1873 година жените в Панагюрище съставят женска дружина "Надежда"¹³². Павел Бобеков "захвалява" тяхното дело в името на "доброто на градецът ни и за чест и слава на Българският народ"¹³³. През същата година в Кюстендил е основано женско дружество "Майчина любов" със съдействието на Мусевич

¹²⁵ НБКМ - БИА, ф. 605, а. е. 24. Втората обиколка на Петър Мусевич 8 южнобългарските земи започва на 8 септември 1872 година.

¹²⁶ К и р к о в и ч, Р. Спомени. С., 1927, с. 43 - 44.

¹²⁷ Право. г. VII, бр. 41 и 42, 8 януари 1873.

¹²⁸ Право, г. VII, бр. 43, 15 януари 1873.

¹²⁹ НБКМ - БИА. ф. 389, а. е. 14, л. 1 - 2. Писмо на Хр. Г. Даноъ го г-р Киркович, б. д

¹³⁰ През 1874 година е основано гръцко женско дружество "Евридики" в Пловдив, в което членуват и някои гърчеещи се българки. Подробно вж. ЦДИА, ф. 524, архив на гръцкото женско дружество "Евридики" в Пловдив.

¹³¹ Подробно вж. НБКМ - БИА. ф. 605, а. е. 24.

¹³² Къща-музей "Райна княгиня" - Панагюрище, инв. 2, Устав на женската дружина "Надежда" в Панагюрище.

¹³³ Право. г. VIII. бр. 13, 11 юни 1873.

инициатива на Васил Петлешков се учредява и дружество "Надежда" в Брацигово¹³⁴.

През 1874 година се основават само две нови организации в Чирпан "Вяра, надежда и любов"¹³⁵ и в Малко Търново¹³⁶. Твърде несигурни са данните за женското дружество "Майка" в Карнобат¹³⁷ и "Майчина грижа" във Враца¹³⁸. През 1874 година организацията в Сопот вече съществува, без да може да се установи годината на нейното основаване. Аналогичен е и случая с тревненското дружество, но неговото съществуване до Освобождението е безспорно. То се създава по инициатива на учителката Пауна поп Коюва Витанова по примера на габровското дружество¹³⁹. Иван Богданов пише, че тревненското дружество "Милосърдие" е основано през 1865 година от Евгения Кисимова по подобие на търновското¹⁴⁰. В това твърдение има много противоречия. Както е известно в Търново има женска община от 1869 година, а дружество "Милосърдие" от 1877 година. Не е логично Евгения Кисимова да основе първо женско дружество в Трявна, а след това в родния си град. Според обявлението в книгата "Естествена история" от Васил Берон през 1870 година дружеството в Трявна още не е учредено¹⁴¹.

Този втори етап (1869 - 1876) се характеризира с масово основаване на културно-просветни дружества в Мизия, Тракия и Македония. По това време във всички по-значими градове и селища от градски тип вече функционират женски организации. Селски дружества от типа на това в Горна Абланова са рядкост. Постепенно дружествата излизат от своята изолираност, започват да поддържат връзки помежду си и с други обществени

¹³⁴ П а с к а л е в а, В. Цит. съч., с.134; В а с и л е в а, Б. Цит. съч., с. 291. Никола Кондарев приема, че дружеството е основано през 1874 година заедно с читалище "Трендафил". Вж. Кондарев. Н. Цит. съч., с. 225 - 226. Сравни и НА - НИПК, Регистър на недвижимите паметници на културата в Пазарджишки окръг, с. 14.

¹³⁵ Източно време, г. I, бр. 42. 30 ноември 1874.

¹³⁶ Приемаме твърдението на Бойка Василева, че дружеството е основано в края на 1874 година от Неделчо П. Орашков, а не през 1875 година от Зоица Ангелинин. Вж. В а с и л е в а, Б. Цит. съч., с. 292, НБИВ - спец. сб., ф. 3, а. е. 393, л. 1 - 2.

¹³⁷ Български женски..., с. 114.

¹³⁸ Й о ц о в, Д. Културно-политическа история на Враца. т. II, С., 1943, с. 295.

¹³⁹ ДА - Габрово, ф. 746. оп. 9, а. е. 70. Летописна книга на Тревненското женско дружество "Труд", град Трявна, 14 март 1925.

¹⁴⁰ Б о г д а н о в, И. Трявна през Възраждането, С., 1977, с. 144.

¹⁴¹ Б е р о н, В. Цит. съч., с. 456.

организации, с възрожденски дейци. Този период е характерен и с едно ново явление - създаване на девически дружества. Включваме ги в настоящото изследване, защото по структура, цели, задачи и дейност имат много общи черти с женските дружества.

До Освобождението възникват общо 8 девически дружества¹⁴². Първото "съученическо девическо дружество" е основано в Железник в началото на 1871 година по инициатива на Теофана Попова и дружество "Майчина любов"¹⁴³. През 1873 година се учредяват нови три организации в Сливен, Пловдив и Панагюрище. Сред спомоществователите на книгата "Варвара Убрих" открихме "ученическото дружество на девиците" в Сливен¹⁴⁴. Това е единственото сведение за наличието на сливенското дружество. През септември 1873 година в Пловдив, по примера на ученическото дружество "Напредък" се основава и девическо[^]. През същата година се учредява и девическата дружина "Китка" в Панагюрище¹⁴⁶. Това дружество има много богата дейност и стройна организация. Райна поп Георгиева полага "голямо старание" и пренася опита си от Железник, където членува като ученичка¹⁴⁷. С изясняването на този въпрос отпада твърдението, че "Китка" е основана през 1870 година и се преобразува в женското дружество "Надежда" или обратното, че "Надежда" се преименува в "Китка". Невъзможно е Райна поп Георгиева да го основе през 1870 година, защото е само на 14 години, учи и живее в Железник и членува в тамошното дружество. На базата на заключението след устава на "Китка" се установява и датата - 25 март, Благовещение. На този ден се приема устава, избира се настоятелство и се записват всички членове¹⁴⁸. При съпоставка на различни сведения установихме, че двете дружини "Надежда" и "Китка" се създават през 1873 година в Панагюрище, действат паралелно и съществуват независимо едно от друго.

¹⁴² К и р о в а, Е. Ученическите дружества и техните библиотеки в епохата на Възраждането. ГСУ ФИФ. т. 54. 1960, С.. 1961, т. I, с. 289. 291. Авторката посочва само три девически организации.

¹⁴³ Читалище, г. II, кн. 12, 15 март 1871, с. 367 - 368.

¹⁴⁴ Варвара Убрих. калугерица в Краков. Цариград. 1873.

¹⁴⁵ Право, г. VIII, бр. 31. 15 октомври 1873.

¹⁴⁶ Къща-музей "Райна княгиня" - Панагюрище, арх. 67. Устав на девическата дружина "Китка" в Панагюрище.

¹⁴⁷ Райна княгиня. Автобиография, документи и материали. С., 1976, с. 21.

¹⁴⁸ Къща-музей..., инв. 67, Устав на девическата дружина "Китка" в Панагюрище.

Наличните данни за девическото дружество в Лом¹⁴⁹ и "Росна китка" в Котел¹⁵⁰ не ни позволяват да определим годините на тяхното възникване. Сред спомоществателите на книгата "Небесните светила или планетите" открихме още едно девическо дружество - калоферското¹⁵¹. През 1876 година учителката Ана Предич основава девическо дружество "Наука" в Ловеч¹⁵². Данните за повечето девически дружества са оскъдни, а тяхната дейност остава почти неизвестна. Изключение в това отношение прави единствено дружината "Китка" в Панагюрище.

С навлизане на революционното движение в решаваща фаза (1876 - 1878) българското женско движение бележи качествено нов етап в своето развитие. Този факт е добре осъзнат още от съвременниците. В дописка от Русе неизвестен автор пише: "Нашето женско дружество влезе в друга ера на съществуването си. Русенските госпожи не са никак отчаени при днешните времена, напротив тазгодишните вълнения им дадоха някакси голяма ревност при техните обществени длъжности"¹⁵³. Една от съществените характеристики на този трети етап в историята на женското движение е формирането на нов вид женски организации - благотворителни. През лятото на 1876 година се създават женски дружества и комитети в емигрантските центрове: Букурещ, Гюргево, Браила, Болград, Бялград и Цариград, а през 1877 година - "Милосърдие" в Търново. Новоосновените дружества са пряко подчинени на национално-освободителните задачи и действат в пълно съответствие с новите изисквания на времето.

С положителност може да се твърди, че в Букурещ възникват две самостоятелни организации. Българското благотелно женско дружество се сформира на 1 юли 1876 година по инициатива на Екатерина Ценович¹⁵⁴, а на 15 юли Елисавета Пулиева основава "Филантропическия комитет на българските госпожи в Букурещ"¹⁵⁵. Наличието на две дружества в Букурещ не може да се обясни с разделението по махали, както е в Свищов и Велес. Това е единственият случай на деление сред жените по

¹⁴⁹ Кондарев, Н. Цит. съч., с. 183.

¹⁵⁰ Кирова, Е. Цит. съч., с. 289.

¹⁵¹ Митчел, О. Небесните светила или планетите и звездните минове, Виена, 1875, с. 267.

¹⁵² Шейтанова, Г. Цит. съч., с. 289.

¹⁵³ Напредък, г. XI, бр. 103, 16 октомври 1876.

¹⁵⁴ Нова България, г. I, бр. 11, 3 юли 1876; Сравни и Български глас, г. I, бр. 12, 6 юли 1876; НБКМ - БИА, II А 7348.

¹⁵⁵ Стара планина, г. I, бр. 2, 14 август 1876.

социално-класов и политически признак. В благотелното дружество влизат общественички, близки до кръга на "младите" сред революционната емиграция, а комитетът на Елисавета Пулиева гравитира към старите" и Добродетелната дружина¹⁵⁶. Той съществува самостоятелно със свой устав, настоятелство и печат, а не като секция при Човеколюбивото настоятелство както твърдят някои автори. Наличието на "два женски благотворителни комитета" е констатирано от руския генерален консул в Букурещ Д. Ф. Стюарт¹⁵⁷.

По това време възникват "Българско благотворително женско общество "Дружба" в Браила¹⁵⁸ и дружество "Българска майка" в Гюргево. След като открихме печата на гюргевското дружество се реши спорът около неговото съществуване, както и се уточни името му¹⁵⁹. През август вече функционира "Благотворително женско общество" в Болград¹⁶⁰. Не изостават и българките от Цариград, които през август 1876 година поставят началото на една от най-дейните благотворителни организации, обединила усилията в помощните акции не само на женските дружества, но на българските читалища, общини и частни лица¹⁶¹. Особен интерес представлява и откритото от нас благотворително женско дружество в Бялград под председателството на Александра Майзнер¹⁶². Въпреки че неговата председателка е сръбкиня, а в дружеството фигурират и други чужденки, то е българско както по основния си състав, така и по целите, които си поставя. Основание за това твърдение ни дават няколко неизвестни досега писма от архива на Стефан Стамболов. Във връзка със Сръбско-турската война от 1876 година Александра Майзнер "предлага на тукашните български госпожи да основем женско дружество за помощ на ранените българи - самоволци"¹⁶³. В едно писмо до членовете на БЦБО в

¹⁵⁶ Ж е ч е в, Н. Букурещ - културно средище на българите през Възраждането, С., 1991, с. 280.

Освобождени Болгари от турецкого ига. Документи в трех тома, т. I, Москва, 1961, с. 292.

¹⁵⁸ Напредък, г. XI, бр. 127. 15 април 1877.

¹⁵⁹ НБКМ - БИА, ф. 105, II А 9365, л. 10.

¹⁶⁰ Стара планина, г. I, бр. 3, 18 август 1876.

¹⁶¹ Напредък, г. XI, бр. 95, 21 август 1876; Източно време, г. III, бр. 13, 28 август 1876 и Стара планина, г. I, бр. 6, 28 август 1876.

¹⁶² Александра Майзнер - съпруга на Йосиф Майзнер (Миланович), чех, учител в Шумен и Пловдив от 1860 година в протестантското училище, където пристига с цялото си семейство. Подробно вж. Г е н ч е в, Н. Възрожденският Пловдив..., с. 399 - 400, 496.

¹⁶³ НБКМ - БИА, II Д 1285.

Букурещ тя пише, че дружината в Бялград е "женска българска" и "грижим се за българските интереси"¹⁶⁴. От същия тип е и благотворителното дружество "Милосърдие", единствено в българските земи. То е основано на 1 август 1877 година от Евгения Кисимова¹⁶⁵. Така през лятото на 1877 година приключва процесът на създаване на женски организации.

От направения преглед се вижда, че в повечето селища възниква по едно дружество. Във Велес - две, а в Свищов - три културно-просветни дружества. В Търново и Браила през отделните етапи се сформират по две - едно културно-просветно и второ благотворително. В Букурещ едновременно съществуват две благотворителни организации, разделени по класов и политически признак. Често срещано явление е наличието на женско и девическо дружество в един и същи град - Лом, Пловдив, Сливен, Ловеч, Котел, Панагюрище, Калофер и Железник. За да проследим този процес по етапи прилагаме хронологическа таблица.

ТАБЛИЦА I

ВЪЗНИКВАНЕ НА ЖЕНСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

Град	Име	Год	Дата	Етап

I. КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИ ЖЕНСКИ ДРУЖЕСТВА

1.	Лом	"Добродетелно женско д-во" "Помощник на бълг. просвета"(1868) "Правда"(1872)	1857	първи
2.	Ески Джумая	"Добродетел" (1870)	ок. 1860	първи

¹⁶⁴ НБКМ - БИА, II Д 1281.

¹⁶⁵ НБКМ - БИА. II А 6772, 6790 и 6792.

3.	Ловеч	"Постоянство" (1871) Благодетел (1876)	1866	1 януари	първи
4.	Железник	Майчина любов	1866		първи
5.	Казанлък	Саморазвитие	1869	11 май	втори
6.	Габрово	"Майчина грижа"	1869	6 август	втори
7.	Тулча	"Надежда"	1869	27 авг	втори
8.	Търново	Женска община Радост (1872)	1869	8 септ.	втори
9.	Карлово	"Възпитание"	1869	14 септ.	втори
10.	Велес	женско д-во (горна махала)	1869	септ.	втори
11.	Велес	женско д-во (долна махала)	1869	септ.	втори
12.	Хасково	"Народно българско Женско д-во"	1869	14 ноем.	втори
13.	София	"Майка"	1869	15 ноем.	втори
14.	Калофер	"Просвещение"	1869	16 ноем.	втори
15.	Русе	Ступанка'	1869	29 дек.	втори
16.	Свищов	"Надежда" (долна махала)	1869		втори
17.	Свищов	"Съгласие" (средна махала)	1869	дек.	втори
18.	Плевен	"Развитие"	1869		втори
19.	Сливен	Майчина дл."	1870	7 януари	втори
20.	Пазарджик	"Просвета"	1870	2 февр.	втори
21.	Браила	женско д-во	1870	11 май	втори
22.	Свищов	трето д-во (горна махала)	1870	26 септ.	втори
23.	Разград	"Майчина грижа"	1870	18 окт.	втори
24.	Елена	"Съгласие"	1870	21 ноем.	втори
25.	Котел	Женска община "Родолюбив"	1870		втори
26.	Видин	женско д-во	1870		втори
27.	Г. Оряховица	Майчина любов "Просвета" (1873)	1870		втори
28.	Копривщица	женска дружина Благовещение	1871	25 март	втори
29.	Самоков	"Зора"	1871	лялото	втори

30.	Шумен	"Родолюбив"	1871	дек.	втори
31.	Ямбол	' Възп. майка"	1871		втори
32.	Неврокоп	"Ученолюбив"	1871		втори
33.	Пловдив	"Майчина грижа"	1872	есен	втори
34.	Солун	"Възрождение" "Българска зора"(1873)	1872	20 ноем.	втори
35.	Г. Абланово	женско д-во	1872		втори
36.	Беброво	"Трудолюбие"	1872		втори
37.	Панагюрище	ж. дружина "Надежда"	1873	нач.	втори
38.	Кюстендил	"Майчина любов"	1873		втори
39.	Брацигово	"Надежда"	1873		втори
40.	Сопот	женско д-во	преди 1874		втори
41.	Чирпан	"Вяра, надежда и любов" ¹	1874		втори
42.	М.Търново	женско д-во	1874	края	втори
43.	Карнобат	"Майка"	б.г.		втори
44.	Враца	"Майчина грижа"	б.г.		втори
45.	Трявна	женско д-во	б.г.		втори

II. ДЕВИЧЕСКИ ДРУЖЕСТВА

46.	Железник	"съуч. д-во на девиците"	1871		втори
47.	Сливен	"ученическо д-во"	преди 1873		втори
48.	Панагюрище	дев. дружина "Китка"	1873	25 март	втори
49.	Пловдив	девическо д-во	1873	септ.	втори
50.	Калофер	девическо д-во	преди 1875		втори
51.	Ловеч	"Наука"	1876		трети
52.	Лом	девическо д-во	б.г.		
53.	Котел	"Росна китка"	б.г.		

III. БЛАГОТВОРИТЕЛНИ ЖЕНСКИ ОРГАНИЗАЦИИ

54.	Букурещ	"Бълг. благотвор. женско дружество"	1876	1 юли	трети
55.	Букурещ	Филантропически женски комитет'	1876	15 юли	трети
56.	Бялград	българско благ. женско дружество	1876	лятото	трети

57.	Болград	"Благ.женско общество"	1876	преди 18 трети август
58.	Цариград	"Благ. женско дружество"	1876	август трети
59.	Гюргево	"Българска майка"	1876	трети
60.	Браила	Българско благ. женско общество	1876	трети Дружба"
61.	Търново	"Милосърдие"	1877	1 август трети

Общият брой, който получихме съпоставихме с първите статистически данни за учебните заведения и обществените организации през Възраждането. Според сведенията на списание "Летоструй" за 1870 година "женските дружества достигнаха до 32"¹⁶⁶, а справката на Йоаким Груев за 1871 година, отнасяща се за Пловдивския санджак, включва дружествата в Железник, Казанлък, Хасково, Калофер и Копривщица¹⁶⁷. За съжаление посочените данни са непълни в известна степен. Този факт се потвърждава от възражението на карловци, че тяхното дружество не е включено в статистиката за 1871 година¹⁶⁸. Както се вижда от Таблица I до 1871 година посочваме 27 организации, а в "Летоструй" са 32. Вероятно някои от дружествата в Трявна, Карнобат, Сопот или Враца са съществували по това време, така че се касае за минимална грешка. Също така направихме сравнения и с данните, които публикува благотелното братство "Просвещение" през 1873 и 1874 година¹⁶⁹. Тези сведения за женските дружества се базират на личните впечатления на Петър Мусевич, на изпратените писма и предмети от настоятелствата за Цариградското изложение. Всичко това ни дава основание да ги считаме за източници от първостепенна важност. Последните данни съвпадат с изнесените в Таблица I.

Така под влияние на вътрешни и външни фактори се поставя началото на организираното женско движение през Възраждането в българските земи и емигрантските центрове. В продължение на 20 години се изгражда цялостна мрежа от 61 културно-просветни дружества, девически и благотворителни организации от Браила, Болград, Букурещ и Бялград до Велес,

¹⁶⁶ Нашето огледалце за 1870 година. - В: Летоструй или къшний календар за проста година 1871. г. III, с. 239.

¹⁶⁷ Летоструй..., г. IV, 1872, с. 94.

¹⁶⁸ Право, г. VII, бр. 24. 21 август 1872.

¹⁶⁹ Право, г. VIII, бр. 4 и 5, притурка. 16 април 1873.

Солун и Цариград. Веднага след създаването си те се включват активно в културно-просветния живот и дооформят цялостния обществен облик на градовете и селищата от градски тип.

2. ОРГАНИЗАЦИОННА СТРУКТУРА

След тържествения учредителен акт всяко дружество пристъпва към избиране на настоятелство и приемане устав на организацията. В някои случаи първо се избира ръководство, което по-късно изработва проектоустав на общо събрание. В други случаи настоятелството и уставът се гласуват едновременно след общи разисквания в няколко поредни сбирки. Поради взаимната обвързаност на настоятелството с основни положения от уставите ще ги разгледаме паралелно.

Уставът се явява основен документ на всяка женска организация, който регламентира целите, задачите и способите за тяхното осъществяване. Наред с това се определят броят и правомощията на настоятелките, редът за провеждане на общите и годишни събрания, празникът на съответното дружество, финансови въпроси и редица други. Благодарение на факта, че много от уставите са публикувани във вестници и списания или са отпечатани в самостоятелни брошури, може да се изследва организационната структура на отделните дружества, да се види общото и различното в тях.

В повечето случая уставът е дело на съответната женска организация. При неговото съставяне оказват влияние уставът на местното читалище или вече публикуваните на други женски дружества. Вероятно по-късно е използван и издадения в "Летоструй" типов читалищен устав¹⁷⁰. Съществуват данни, че Женската община в Търново изпраща устава си на дружеството в Сливен¹⁷¹, а Неделя Петкова посещава Свищов с цел да се запознае с устройството на женските дружества в града. При определяне ръководните начала и структурата на женските организации не малка роля играят и някои видни общественици и революционни дейци. Така например Тодор Каблешков подпомага организационното изграждане на женската дружина "Благовещение" в Копривщица¹⁷², Кръстю Пишурка и Никола

¹⁷⁰ Летоструй или..., г. II, 1870, с. 122 - 126; Василева, Б. Цит. съч., с. 269.

¹⁷¹ НБКМ - БИА. II А 5734. Писмо на женското дружество в Сливен до Женската община в Търново от 22 март 1872.

¹⁷² Юбилеен сборник по миналото на Копривщица, С., 1926, с. 537 - 545.

Първанов - Лом¹⁷³, Вичо и Сидер Грънчарови и Филип Обрешков - Горна Оряховица¹⁷⁴, Павел Бобеков - Панагюрище¹⁷⁵, Васил Петлешков - Брацигово¹⁷⁶, Пандели Кисимов - Търново¹⁷⁷, Петър Берковски-Хасково¹⁷⁸, Петър Мусевич-Пловдив и Кюстендил¹⁷⁹, Найден Геров - Пловдив и Карлово¹⁸⁰ и други. Рядко срещано явление е уставът да се изработва от външни лица или друга организация. В Солун той е дело на учителя Георги Динков¹⁸¹, а в Свищов читалищното настоятелство "ся наема да състави устав на туй (женско-б. а.) дружество"¹⁸².

В повечето устави е обособен самостоятелен раздел, в който се уточнява броя, правата и задълженията на настоятелките, както и начина за тяхното избиране. Той има различни наименования: еленската организация го нарича "Правила за управление на дружеството"¹⁸³, русенската - "Глава трета. За начинът според когото ще се избира настоятелството"¹⁸⁴, а "Благовещение" в Копривщица - "Глава трета. Управление на ж. дружина"¹⁸⁵.

Уставът на Женската община в Търново решава по най-демократичен начин избора на настоятелство. То се състои от 18 жени и 1 мъж: председателка, писарка, касиерка и по 3 членове от петтях махали на града. Предвижда се и представител на Градската община - духовно лице, което ще се назначава всяка година. За останалите длъжности се предлагат жени от всяка махала и чрез жребии се извършва избора. Според чл. 4 единствено председателката може да се избира без жребии по преценка на

¹⁷³ И в а н о в а - Д а м я н о в а, Е. Цит. съч., с. 75.

¹⁷⁴ Български женски съюз, с. 111.

¹⁷⁵ Право, г. VIII, бр. 13, притурка, 11 юни 1873.

¹⁷⁶ К о н д а р е в, Н. Цит. съч., с. 226; НА НИПК, Регистър на недвижимите паметници на културата в Пловдивски окръг.

¹⁷⁷ НБКМ - БИА, II А 5726. Писмо на Пандели Кисимов до Евгения Кисимова от 3 октомври 1869.

¹⁷⁸ К о н д а р е в, Н. Цит. съч., с. 309.

¹⁷⁹ НБКМ - БИА, ф. 605, а. е. 24. л. 9 и 25.

¹⁸⁰ ДА - Пловдив, ф. 56, оп. 1, а. е. 9. Спомени на Елисавета К. Попова, 1919.

¹⁸¹ П е т к о в а, Н. Цит. съч., с. 75.

¹⁸² НБКМ - БИА, II А 7751, л. 10. Протоколна книга на свищовското читалище. Редовно заседание на 28 декември 1869. Вероятно се отнася за женското дружество "Съгласие" в същата махала.

¹⁸³ Музей на Възраждането и национално-освободителните борби "Иларион Макариополски", Елена, ф. 185. Устав на женското дружество "Съгласие" в Елена.

¹⁸⁴ П а с к а л е в а, В. Цит. съч., с. 317.

¹⁸⁵ П а к т а м. с. 323.

общото събрание¹⁸⁶. Уставът е приет на 19 октомври 1869 година и продължава да действа до 19 юли 1878 година с малки несъществени изменения¹⁸⁷. В първото настоятелство влизат: Евгения х. Д. Кисимова - председателка, Винития Стефан Сарафиди - касиерка, Иванка х. Петкова - писарка, протонатарий поп Димитър - духовен отец и 15 членове от отделните махали¹⁸⁸. На длъжността председателка до Освобождението последователно се избират: Зоица М. Камбурова, Евгения Ц. Христовица, Анастасия Г. Кабакчиева, Зойка Я. Станеолу и Фроса Илийца¹⁸⁹.

Дружество "Ступанка" в Русе регламентира доста подробно избора на настоятелство (чл. 3) и неговите длъжности (чл. 4). Според устава то ще се състои от 9 члена: 2 касиерки, писарка и 6 настоятелки. Те ще се избират за срок от една година на годишните събрания на 29 декември чрез вишегласие с не по-малко от две-трети от гласовете. Определя се и възрастовата граница - не по-млади от 18 години. В случай, че някоя от настоятелките напусне или не може да изпълнява службата си на извънредно събрание се избира пак по вишегласие нейна заместница¹⁹⁰. Известни са имената на някои русенки, заемали различни длъжности в настоятелството. Анастасия Симеонова Златева е писарка през 1870 и председателка от 1872 година¹⁹¹. В новото настоятелство на дружество "Ступанка" от 1876 година влизат Магдалина Царичанска - писарка и "г-жи Атанасица и Георгиевица Малчоолу"¹⁹².

Управлението на женската дружина "Благовещение" в Копривщица се осъществява от 6 настоятелки: председателка, писарка, съкровищница и три помощнички. В чл. 13 се определят задълженията на всяка една от тях¹⁹³. За председателка е избрана г-жа Анна Л. Каблешкова¹⁹⁴.

¹⁸⁶ Юбилеен отчет на В. Търновското Женско Благотворително Просветително Дружество "Радост" от 8 септември 1869 до 21 септември 1919 год., Търново. Устав на Женската община, с. 1 - 5.

¹⁸⁷ Пак там, с. 9 - 10.

¹⁸⁸ Пак там, с. 14.

¹⁸⁹ Пак там, с. 17.

¹⁹⁰ П а с к а л е в а, В. Цит. съч., с. 317 - 318.

¹⁹¹ Македония, г. IV, бр. 32. март 1870; НБКМ - БИА, ф. 605, а. е. 24, л. 2; Турция, г. VII, бр. 17, 12 юни 1871.

¹⁹² Напредък, г. X, бр. 92. 3 май 1876.

Устав на женската дружина "Благовещение" в Копривщица, Виена, 1872, книгопечатницата на Соммер и сие.

¹⁹⁴ Юбилеен сборник..., с. 542 - 543.

Делата на дружество "Възпитание" в Карлово се ръководят от 12 членно настоятелство, избирано всяка година¹⁹⁵. Председателката свиква и ръководи събранията, а също така представлява дружеството пред други организации. Подпредседателката я замества в нейно отсъствие, писарката води протоколите, а касиерката събира членския внос, направените дарения и отговаря за приходно-разходната книга¹⁹⁶. Първото настоятелство е в състав: Анна Н. Пулиева - председателка, Анастасия Райнова - подпредседателка, Неда М. Астарджиева - касиерка и "членове попечители - Марийка Ив. Кескинева, Елена В. Хаджиоглу, Мария Л. Астарджиева, Мария И. Фурнаджиева, Мария Рачева и Ана П. Доранбазова¹⁹⁷.

По друг начин е конструирано дружество "Съгласие" в Елена. То се управлява от 7 членно настоятелство, от които една писарка и една касиерка. Липсват длъжностите председателка и заместник-председателка¹⁹⁸. През 1871 касиерка е Гана Илиева Бобчева, писарка Екатерина Иванчова¹⁹⁹, а Екатерина Маркова заема писарската длъжност през 1875 година²⁰⁰.

Запазени са и уставите на женските дружества "Надежда" и "Съгласие" в Свищов. Според раздела "Управление на дружеството" настоятелството на "Надежда" се състои от 9 жени, между които "по явно висшегласие" се избират председателка, касиерка и писарка²⁰¹. Определени са и главните длъжности на настоятелките: "Грижи за уголемяването числото на членовете на дружеството, за умножаването на Кассата и за съвестно постигане целта на дружеството"²⁰². На базата на оригинални писма и протоколи успяхме да установим състава на настоятелствата на "Надежда" и "Съгласие", както и настъпилите промени. През 1871 година "Надежда" има следното управително тяло: Величка Пашанкова - председател, Милица Д. Начева - касиер, Еленка Иваницова - писар, Аника Т. Катранджиева и Тинка А. Костадинова и пр. членове²⁰³. В настоятелството на "Съгласие"

¹⁹⁵ НБИВ - Специални сборки, ф. 21, а. е. 2, Устав на женското дружество "Възпитание" в Карлово, гл. IV, чл. 7 и 8.

¹⁹⁶ Пак там, чл. 9.

¹⁹⁷ Македония, г. IV, бр. 59, 19 юни 1870; ДА - Пловдив, ф. 56, оп. 1, а. е. 8 и 9.

¹⁹⁸ Музей..., Елена, ф. 185. Устав на женско дружество "Съгласие" в Елена, чл. 2.

¹⁹⁹ Право, г. VI, бр. 1, 1 март 1871; бр. 28, 7 септември 1871.

²⁰⁰ Напредък, г. IX, бр. 34, 22 март 1875.

²⁰¹ НБКМ - БИА, II А 3133. Устав на женско дружество "Надежда" в Свищов.

²⁰² Пак там.

²⁰³ НБКМ - БИА, II А 7312, л. 2. Писмо на женско дружество "Надежда" до Д. Ценов в Букурещ от 3 септември 1871.

през 1872 година влизат: Еленка х. Иванова - председател, Неделя Д. Шишманова - писар, Анастасия Е. Ненович и членове: Анастасия Николова, Пауница Анастасова и Мариола М. Бешкова²⁰⁴. Съществени промени настъпват през 1877 година. В началото на годината председателка е Еленка А. Славкова, касиерка Анастасия Ряхова, а писарка Замфирица Пантелеева²⁰⁵. На 20 декември 1877 година се избира ново настоятелство под председателството на В. Д. Паворджиева²⁰⁶. Общото събрание се провежда в салона на г-жа Еленка Д.х.Иванова, където "са гласоподава за новоизбраното настоятелство" от присъстващите членове²⁰⁷.

Според "правилата" на женско учебно дружество "Просвещение" в Калофер, които изпълняват ролята на устав, то "се управлява от 10 настоятелки", председателка, касиерка и писарка²⁰⁸. В първото настоятелство от 1869 година влизат Ека Караминкова - председателка, Парашкева Д. х. Гендова - касиерка и Дона Хр. Пиронкова - писарка²⁰⁹. Дейно участие в неговата работа взимат и учителките Парашкева Шушулева, Анастасия Узунова и Богдана Хитева, длъжностите на които не успяхме да установим²¹⁰.

В Хасково едновременно се избира настоятелство и се гласуват правилата на дружеството. В точка 5 се определя, че "настоятелството, избрано и съставено из по между най-чувствителните гражданки" се състои от 15 жени²¹¹. За първа председателка е избрана х. Мариола х. Захрянова, подпредседателка х. Кирияки х. Иванчова Минчева, писарки - Тянка Коста Христовулова и Теофана Хр. Златарова и касиерка - Василка Христовулова, както и 10 членове²¹².

По своеобразен начин женската дружина "Надежда" в Панагюрище решава въпроса с управлението си. Всички длъжности са дублирани: председателка и помощник-председателка, писарка и помощник-писарка, съкровищница и помощник-съкровищница.

²⁰⁴ Къща-музей "Алеко Константинов" - Свищов. Протоколна книга на женско дружество "Съгласие" в Свищов; НБКМ - БИА, ф. 116. а. е. 6. л. 36 - 37. Писмо на същото дружество до "родолюбивите и ученолюбиви господа" в Букурещ от 16 май 1872.

²⁰⁵ Къща-музей..., Свищов. Протоколна книга на дружество "Съгласие".

²⁰⁶ Пак там.

²⁰⁷ Пак там. Заседание от 20 декември 1877.

²⁰⁸ Македония, г. IV, бр. 16, 13 януари 1870.

²⁰⁹ Н а ч о в. Н. Калофер в миналото 1707 - 1877. С., 1927, с. 246.

²¹⁰ Пак там. с. 210-212; 246.

²¹¹ Македония, г. III, бр. 46, 18 октомври 1869.

²¹² Пак там.

Първото настоятелство от 1873 година е под председателството на Петра Ст. Дедьова и включва Стояна х. Манчева, Стояна Захарий Койчева, Мария Симеонова Маньова, Дела С.х. Кирилова, Ана Дойкина, Мария Иванова Джуджева и Нона х. Захариева²¹³. В ръководството през 1875 година влизат и други жени на революционни дейци като Тана Ф. Щърбанова, Цвята Зографска и пр²¹⁴.

Такива са по-важните положения, които уреждат управлението на женските културно-просветни организации. Налице са данни и за други дружества, както и за състава на техните настоятелства, които използваме при социологическото проучване. Направеният преглед на организационната структура на женските организации, основани в периода 1857 - 1875 година, дава възможност да се определи общото и специфичното в тях. Управителните тела се състоят от различен брой членове - от 6 до 19. Заеманите длъжности също се различават. Почти всички настоятелства включват председателка, писарка и касиерка, а някои и подпредседателка. Само русенското има две касиерки, а хасковското - две писарки. Женската дружина "Надежда" в Панагюрище дублира основните длъжности чрез техни помощници. В някои случаи специфичната дейност на организацията налага регламентиране на нова длъжност. Освен това във всяко настоятелство фигурират и членове. Техният брой се движи от 3 в КоприВщица до 15 в Търново. Всичко това доказва, че не може да се говори за сляпо подражание в структурно отношение както на читалищата, така и на други женски дружества. Големината на настоятелствата се определя до известна степен от броя на членовете, от броя на махалите, от това дали в селището има една или повече организации. Изборът става чрез жребий или по вишегласие, тайно или явно.

Неизяснен досега остава въпросът кой има право да бъде избран в настоятелствата. Там където има женско и девическо дружество в едно и също селище, женският пол се разделя в двете организации. Такъв е случаят в Панагюрище. В Русе настоятелството на дружество "Ступанка" се състои, както от госпожи, така и от госпожици. Интерес представлява участието

Къща-музеи "Райна княгиня" - Панагюрище, инв. 2. Устав на женската дружина "Надежда" в Панагюрище.

Й о н к о в, Х. Панагюрище център на Априлското въстание, С., 1975, с. 24 и 323.

на мъже в настоятелствата. Те присъстват или по свое желание или като представители на градската община. В Женската община в Търново фигурира духовно лице, назначено от местната градска община. Касиерската длъжност на дружество "Майчина любов" в Железник се изпълнява от касиера на градската община²¹⁵. В първото настоятелство като подпредседател влиза учителят Атанас Иванов, който по-късно става касиер²¹⁶. Тази практика възприемат и някои благотворителни комитети, създадени през 1876 - 1877 година. Така например Димитър Ангелов Иванов става секретар на Човеколюбивия женски комитет в Букурещ²¹⁷. С изясняване на този проблем приключват споровете около дружество "Постоянство" в Ловеч и "Възрождение" в Солун, в които членуват и мъже. Участието на учители и общественици в женските дружества е въпрос на демократични разбирания, пренебрегване на предразсъдъците и желание да се помага за общественото издигане на българката. Някои женски дружества сами поставят ограничения за избор на мъже в настоятелствата. В устава на "Благовещение" в Копривщица изрично се посочва в чл. 12, че настоятелите "непременно трябва да бъдат жени"²¹⁸. Тук е налице явен стремеж за самостоятелност и разграничаване от делата на читалището и градската община.

Съществува голямо сходство в определяне функциите на отделните настоятелки. Председателката по устав свиква и ръководи събранията, представлява дружеството пред други институции, изработва годишния отчет за дейността на организацията, а подпредседателката я замества в нейно отсъствие. Касиерката или както още се нарича "съкровищница" събира членски внос, дарения и отговаря за финансовите документи. Писарката, секретарката или деловодителката води цялата кореспонденция и протоколите от заседанията. Някои членове в настоятелството отговарят за надзора на девическите училища. В повечето устави изрично е посочено, че настоятелките работят доброволно и безплатно. Според чл. 14 от устава на дружество "Ступанка" в Русе "Всички настоятелки ще слугуват без плата"²¹⁹. Те се събират на заседания един или два пъти седмично и обсъждат организационни или финансови

²¹⁵ Иванов, А. Цит. съч., с. 38 - 39.

²¹⁶ Пак там.

²¹⁷ Златна книга..., с. 204.

²¹⁸ Устав на женската дружина "Благовещение" в Копривщица, Виена. 1872.

²¹⁹ Паскалева, В. Цит. съч., с. 317.

Въпроси. В края на Всяка организационна година настоятелството излиза с отчет за дейността и финансовото състояние на дружеството, който се обсъжда и приема на общото годишно събрание.

По-различно стои въпросът със структурата и управлението на девическите дружества. От известните ни 8 организации по-пълни сведения има само за девическата дружина "Китка" в Панагюрище. Вероятно нейният устав е изработен от Райна поп Георгиева, която пренася опита си от женското дружество в Железник. В глава трета, чл. 6 се определя съставът на настоятелството: председателка, подпредседателка, писарка, съкровищница, книгопазителка и от 4 до 8 членове. Това е единственото сведение, когато управителното тяло варира от 9 до 13 членове. За първи път се появява и длъжността "книгопазителка", която се грижи за богатата девическа библиотека. Следващата четвърта глава регламентира длъжностите на настоятелството²²⁰. Уставът е приет на 25 март 1873 година - Благовещение²²¹. Известна е Райна поп Георгиева като негова председателка, а Тоша Ст. Дринова я замества при възобновяването на "Китка" през 1878 година. В последното настоятелство влизат още Елисавета Р. Гешянова - писарка, Милка Узунова - "съкровищница" и Анни Дул. Перфанова - "книгопазителка"²²².

На друг принцип са изградени настоятелствата на благотворителните организации, възникнали през 1876 - 1877 година. Политическите промени, настъпили вследствие на Априлското въстание, дават отражение както върху характера, така и върху организационната им структура. Събитията налагат бързи действия, по-голяма оперативност и ускорено изграждане.

Цариградското благотворително дружество разполага с устав, който определя броя и правата на настоятелките. В управителното тяло от август 1876 година влизат: Неда Д. Папазоглу - председателка, Ефросинка К. Бонева - касиерка и Мария Ст. Чома¹ова - писарка²²³. Във връзка с неговата специфична дейност и голяма активност на 28 октомври 1876

²²⁰ Къща-музей.... Панагюрище, инб. 67. Устав на девическата дружина "Китка" в Панагюрище.

²²¹ Пак там.

²²² НБКМ - БИА. II В 833. Писмо на девическата дружина "Китка" до Райна поп Георгиева в Москва от 21 май 1877.

²²³ Източно време. г. III, бр. 13. 28 август 1876; Напредък, г. XI, бр. 99, 18 септември 1876; Стара планина, г. I. бр. 6. 28 август 1876.

година се избира "действуваща комисия" по набиране помощи за пострадалите след Априлското Въстание²²⁴. Тя е в състав: Ефросинка Бонева, Рада Чомакова, Ека Караминкова, Стефанка Папазоглу и Тарсица Стамболска²²⁵. На 16 януари 1877 година в сградата на българското девическо училище в Ортакой се избира ново настоятелство: Стефанка Д. Папазоглу - подпредседателка, Тарсица Стамболска - касиерка, Катина С. М. Вълчева - печатопазителка и Тана П. Иванова - писарка²²⁶.

Женското благотворително дружество в Бялград действа под ръководството на Александра Майзнер, която е избрана и за "почетная членица" на БЦБО в Букурещ и на "Руский доброволческий комитет" в Бялград²²⁷. Липсват сведения за устава и настоятелството на тази българска женска организация.

Едновременно се приемат уставът и настоятелството на българското женско дружество в Букурещ. За председателка е избрана Екатерина Ценович, Елисавета Андрич подпредседателка, Ана Петрович - касиерка и Любица Д. Ценович - секретарка. Както става ясно от чл. 6 на устава това са основателките и единствените членове на дружеството, "но числото... може да се умножи и с други Госпожи"²²⁸. Предвижда се възможност да се съставят филиали "второстепенни и по другите градища..., но центъра на Дружеството ще бъде в столицата Букурещ"²²⁹. В изпълнение на тази задача Екатерина Ценович изпраща напечатания устав на организацията на Трендафила Р. п. Гряблева от Плоещ²³⁰. Вероятно в този град се оформя един от филиалите на женското дружество в Букурещ, а Гряблева става настоятелка.

По подобен начин е конструиран Човеколюбивият женски комитет в Букурещ под председателството на Елисавета Пулиева. Същият създава филиали в Болград, Браила, Галац и Крайова²³¹. В неговото настоятелство са избрани за почетни

²²⁴ Напредък, г. XI, бр. 105, 29 октомври 1876.

²²⁵ Пак там.

²²⁶ Напредък, г. XI, бр. 116, 28 януари 1877.

²²⁷ НБКМ - БИА, II Д 1281. Писмо на Александра Майзнер до БЦБО в Букурещ, б. д.

²²⁸ Устав на благотелното женско дружество в Букурещ, 1876, печатница на Алекс. Анарич.

²²⁹ Пактам. чл. 11.

²³⁰ НБКМ - БИА, II А 7362. Писмо на Трендафила Гряблева до Екатерина Ценович от 12 юли 1876.

²³¹ Руско-турската освободителна война 1877 - 1878. С., 1979, с. 30.

членове: Иванка Ценова, г-жа Попович и Мария Ст. Берон от Браила, Божя Г. Аврамова от Галац и други²³².

Наред с филиала в Браила съществува българско женско благотворително общество "Дружба"²³³, а в Болград благотелно женско общество²³⁴. Настоятелството на болградската организация се състои от Мария Теодорович - председателка, Мария Константинович - касиерка и членове: Теодора Шпатович, Мария Фитова, Ана Христофорова, София Княжевич и Мария Попова²³⁵. Сравнявайки функциите на "почетните членове" към настоятелството на женския комитет в Букурещ, стигаме до извода, че такива има и към дружеството в Болград. Тава са Ефросина Еременко, х. Стана Теодорова и х. Стана Зеленкова - село Вайсел²³⁶; Мария Кирянова - Измаил²³⁷; Анастасия Плакунова - Шикирли Китай и други²³⁸. Те са упълномощени да събират волната помощ в посочените селища, снабдени са със специални листове под номера и на практика изпълняват функциите на настоятелки на женското общество в Болград.

Единствената благотворителна организация в българските земи - дружество "Милосърдие" в Търново се конструира по подобие на Женската община в същия град. Настоятелството се състои от 21 жени: председателка, подпредседателка, касиерка, две писарки и 15 членове, по 3 от всяка махала²³⁹. В първото ръководство влизат Евгения Кисимова - председателка, Феони Генчева - подпредседателка, Еленка Добрева - писарка и други²⁴⁰. По образец на емигрантските организации в Румъния дружество "Милосърдие" създава клонове..., които се намират в Горна Оряховица, Лясковец, Долна Оряховица и Драганово село²⁴¹.

В заключение трябва да се направят някои обобщения за устройството на благотворителните дружества и комитети,

²³² НБКМ - БИА, ф. 14, а. е. 2411, л. 1.

²³³ Напредък, г. XI, бр. 127, 15 април 1877.

²³⁴ Стара планина, г. I, бр. 3, 18 август 1876.

²³⁵ НБКМ - БИА, II А 2517. Писмо на женското благотворително общество в Болград до БЦБО в Букурещ от 18 ноември 1876: Стара планина, г. I, бр. 3, 18 август 1876. В дописката като първа председателка е посочена И. Хорозова, по-късно сменена от Мария Теодорович.

²³⁶ Български глас, г. I, бр. 26, 16 октомври 1876.

²³⁷ Български глас, г. I, бр. 30, 20 ноември 1876.

²³⁸ Български глас, г. I, бр. 39, 5 март 1877.

²³⁹ НБКМ - БИА, II А 6772, л. 2.

²⁴⁰ НБКМ - БИА, II А 6758. 6766. 6772.

²⁴¹ НБКМ - БИА, II А 6772.

Възникнали през 1876 - 1877 година. Повечето от тях приемат организационната структура на БЦБО и ББО, като запазват пълната си самостоятелност и действат независимо от благотворителните общества на мъжете. Изнесените факти доказват, че дружествата в Букурещ, Болград и Търново създават свои филиали или клонове в други селища. В настоятелствата на тези организации се избират "почетни членове" от филиалите. Така на практика се поставят наченките на частична централизация в женското движение през Възраждането. Нещо повече. През 1876 - 1877 година Цариградско женско благотворително дружество изпълнява ролята на своеобразен център не само по отношение на останалите женски организации, но и на общини, читалища, различни комитети, църковно-училищни настоятелства и други.

Още в деня на основаването си женските дружества уточняват целите и задачите, поради които се създават. По този начин те стават достояние не само на членове, но и на гражданството и културно-просветните организации в същото селище, които присъстват на общото събрание. Стремейки се към по-голяма известност те публикуват дописки във вестници и списания, в които определят обсега на бъдещата си дейност. Дружество "Ступанка" в Русе се съставя с цел "да разпространява образованието между женский пол"²⁴². Сходни са стремежите на организациите в Габрово "да разпространява просвещението на женский пол"²⁴³, Железник - "подпомагане девическото образование"²⁴⁴. София - "умственото развитие на женский пол в Софийски окръг"²⁴⁵ и на Женската община в Търново - "да наредят девическите училища и да поддържат една достойна учителка"²⁴⁶. Там където още няма девическо училище, женското дружество си поставя за цел да го открие. Такъв е случая с организацията в село Горно Абланово, Русенско²⁴⁷.

За правилната насока на женското движение значително допринасят и редица статии във възрожденския печат. Авторът на "Българский напредък" преценява, че женските дружества имат еднакво предназначение и същите цели със "събратята си

²⁴² Свобода, г. I, бр. 30, 10 юни 1870.

²⁴³ Читалище, г. I, кн. 14, 1871, с. 467.

²⁴⁴ Право, г. V, бр. 3, 14 март 1870.

²⁴⁵ Свобода, г. I, бр. 7, 17 декември 1869.

²⁴⁶ Свобода, г. I, бр. 3, 19 юни 1869.

²⁴⁷ Слава, г. II, кн. V, 1 декември 1872.

Читалища"²⁴⁸. В друга дописка наред с общата оценка на "женските достопохвални Дружества" се определя, че целта им не трябва да бъде "изучение на мимоходящите моди"²⁴⁹.

Първоначално поставените цели и задачи намират основно място в уставите на всяка организация. Тук те са прецизирани, ясно формулирани и се превръщат в програма за действие. Наред с това уставът отразява и способите за реализирането им. Изследвайки запазените устава, откриваме доста общи постановки относно техните цели. Най-общо може да ги групираме в няколко направления:

- всестранно подпомагане на девическото образование
- цялостно културно-просветно издигане на българката
- материално подпомагане на бедни семейства, жени и сираци.

В някои устава се споменава, че целите остават неизменни, а средствата за постигането им могат да се променят с решения на годишните събрания в зависимост от общото финансово състояние на организацията.

Една единствена цел е посочена в устава на дружеството в Русе: да даде "по-голям, по-обширен и по-съобразен с времето" подтик за образованието и просвещението и по възможност всяка русенка "да прочита и пише правилно матерния си език"²⁵⁰. Наред с основната си задача - поддържане на девическите училища, Женската община в Търново си поставя цел откриване на подобни и по селата, както и грижа за бедни жени²⁵¹. Главната цел на копривщенската женска дружина е посочена в гл.1, чл.1 на нейния устав, който в 5 точки регламентира грижата за девическото образование и възпитание²⁵². Дружеството в Калофер само се определя като "учебно" и се нарича "Просвещение". Въпреки че уставът му е кратък, в него ясно и точно са определени способите, чрез които ще подпомага девическото училище в града и саморазвитие на членовете си²⁵³. През 1869 година ломското дружество има намерение да се нарече "Помощник на българската просвета". Наред с традиционните цели, то се стреми да

²⁴⁸ Читалище, г. I, кн. 12, 1871, с. 359.

²⁴⁹ Читалище, г. I, кн. 5. 1870. с. 147.

²⁵⁰ Устав на женското благотелно дружество "Ступанка" в Русе, Русе, 1870, гл. II, чл. 8.

²⁵¹ Основание на Женската община в Търново, Цариград, 1870, с. 1.

²⁵² Устав на женската дружина "Благовещение" в Копривщица, Виена, 1872, с. 1.

²⁵³ Македония, г. IV, бр. 16, 13 януари 1870.

съдейства за разпространението на чистия български език²⁵⁴. Дружество "Съгласие" предвижда "разпространение на просвещението между женския пол в Отеческият град Елена"²⁵⁵. Успоредно с другите си задачи дружество "Възплатие" в Карлово иска да отвори класно училище²⁵⁶. Плевенското дружество възниква с твърде конкретна цел - построяване на нова сграда за девическо училище²⁵⁷.

Освен посочените задачи пред женските организации стоят и редица други неписани цели. От първостепенна важност са поддържането на националния дух и традиции, запазване на вярата и почитане на християнските религиозни празници. По тази причина женските дружества определят своите празници на Благовещение, Преображение Господне, Въведение Богородично и други. Много от тях по различен начин отбелязват общобългарския празник на славянските просветители - 11 май. Пред някои организации се налага необходимостта от борба с чуждите влияния. Най-често условия за това се създават в селищата със смесено население или където влиянието на протестанството и католицизма е особено силно. С проблеми от такъв характер се сблъскват дружествата в Пловдив, Самоков, Малко Търново, Велес, Солун и други. Пловдивското дружество се бори против опитите на гръцкото женско дружество "Евридики" да привлече деца и момичета в гръцката забавачница и училище²⁵⁸. В Малко Търново членовете укриват момичета заплашени от потурчване²⁵⁹.

Цялостните културно-просветни цели на женските организации разглеждаме в неразривна връзка със способите за тяхното осъществяване. По първото основно направление - подпомагане на девическото образование се предвиждат следните действия: построяване на нови сгради, откриване на девически училища в същото селище и по околните села, издържане на бедни момичета да продължат образованието си в други градове или чужбина и после да станат учителки по родните си места, снабдяване училищата с книги и нужните пособия, наемане и издържка на учителки и други. По този начин женските

²⁵⁴ Македония, г. III, бр. 13, 22 февруари 1869.

²⁵⁵ Музей..., Елена, ф. 185. Устав.

²⁵⁶ НБИВ - Специални сборки, ф. 21, а. е. 2. Устав на женското дружество в Карлово, гл. I, чл. 4.

²⁵⁷ Македония, г. IV, бр. 8, 11 декември 1869; бр. 12, 24 декември 1869.

²⁵⁸ Паскалева, В. Цит. съч., с. 179.

²⁵⁹ Аянов, Г. Малко Търново и неговата покрайнина, Бургас, 1939, с. 242 - 243.

организации осъществяват цялостен надзор върху девическите училища, с което облекчават дейността на църковно-училищните настоятелства и градските общини.

Във връзка с цялостното културно-просветно издигане на българката се появяват различни виждания. Някои дружества предвиждат откриване на неделни училища за неграмотни жени, други - изнасяне на беседи, сказки и реферати с просветен, исторически или нравоучителен характер. Твърде сходни са общите предписания в това отношение в уставите на "Надежда" и "Китка" в Панагюрище, "Благовещение" в Копривщица. Всяка организация определя точно часовете, когато ще е отворено неделното училище, когато ще се четат вестници, списания или ще се държат сказки. Обикновено това става в неделя след божествена служба. С тази просветна дейност се заемат "женските читалища" и библиотеки към дружествата в Свищов, Шумен, Ловеч, Търново, София, Карлово, Копривщица, Панагюрище, Калофер, Брацигово и Ямбол. Много организации изрично посочват в уставите си, че ще получават български вестници и списания.

Съвършено различни са целите и задачите на благотворителните женски организации, възникнали през 1876 - 1877 година. Те се учредяват след Априлското въстание във връзка със "злочестините на нашите братя християни отвъд Дунава и неизказаните страдания налегнали злочестата България"²⁶⁰. Емигрантските дружества в Румъния, Бялград и Цариград имат за цел да подпомагат бедстващото население от пострадалите райони. В устава на женското дружество на Екатерина Ценович в Букурещ се поставя задачата "да има сношение със сичките филантропически дружества от Европа", които да окажат "помощ морална и материална"²⁶¹. В редакционна бележка на вестник "Нова България" се дава висока оценка на устава и позива на същото дружество: "чест и хвала на родолюбивите наши българки", а делото им е наречено "свято, което ще се оцени от потомството"²⁶².

Женският комитет на Елисавета Пулиева в Букурещ преценява, че "местната благотворителност" на българите е недостатъчна, затова той си поставя за цел да се обърне към "познатата по добросторничеството си Европа, която винаги е

²⁶⁰ Стара планина, г. I, бр. 3, 18 август 1876.

²⁶¹ Устав на благодетелното женско дружество в Букурещ, Букурещ, 1876, т. 2.

²⁶² Нова България, г. I, бр. 11,3 юли 1876.

готова да протегне ръка към страдащото човечество"²⁶³. В устава си комитетът определя периметъра на помощта си за пострадалите: "болните и ранени българи в Отечеството ни и в Сърбия, ония на които изгориха къщите ограбиха или хвърлиха в крайна сиромашия, откупуване на ония дечица, които същите черкези и турци продадоха като роби"²⁶⁴.

Със същите цели се създава и дружеството в Ортакьой, из средите на българската колония в Цариград, а именно да помага на "пострадаващите от последните ужасни приключения в България наши съотечественици"²⁶⁵. Редакцията на вестник "Напредък" препоръчва на различни заинтересовани организации и частни лица да се обръщат до женското дружество в Цариград за разяснения и напътствия. Това дружество "най-добре ще разпореде" събраните помощи, тъй като знае "най-точно кое място има най-голяма нужда"²⁶⁶.

Българското женско дружество на Александра Майзнер в Бялград има за цел да подобри положението на "многобройните болни и ранени българи самоволци" в Сръбско-турската война от 1876 година²⁶⁷. Наред с това то си поставя за цел да работи за подобро положение на многострадална България²⁶⁸.

В кондиката на дружество "Милосърдие" в Търново, основано през 1877 година, е записана основната цел: "събиране на разни волни помощи за пострадали и болни"²⁶⁹. Начините за нейното осъществяване Евгения Кисимова вижда в няколко направления: настаняване на бежанците, оказване помощ на Опълчението и руските войски, уреждане и поддържане на сиропиталище, "къщата на лихусите", грижа за гробовете на обесените участници в Априлското въстание и убитите руски войници.²⁷⁰

В този заключителен трети етап (1876 - 1878) в развитието на женското движение съществуващите културно-просветни организации изцяло преориентират дейността си. Всички техни усилия са насочени към една цел: защита на българската национална кауза и постигане на политическо

²⁶³ Стара планина, г. 1, бр. 2, 14 август 1876.

²⁶⁴ Априлско въстание, сб. документи, т. II, 1955, с. 52.

²⁶⁵ Напредък, г. XI, бр. 95, 21 август 1876.

²⁶⁶ Напредък, г. XI, бр. 118, 11 февруари 1877.

²⁶⁷ НБКМ - БИА, II Д 1281.

²⁶⁸ Пак там.

²⁶⁹ Освобождени Болгарии от турецкого ига, док. в трех томах, т. II, Москва, 1964, с. 280.

²⁷⁰ НБКМ - БИА, II А 6723, 6737, 6757, 6758, 6766, 6773, 6782, 6790, 6792 и други.

освобождение. Още в предходния период (1869 - 1875) някои от дружествата частично подпомагат национално-освободителните борби и местните революционни комитети. След Априлското въстание когато голям брой читалища са разтурени, а някои от членовете им са убити, арестувани или заточени, женските дружества поемат значителни функции в това направление. Чрез многобройни възвания, апели, писма, както и дописки в български и чужди периодични издания те се стремят да информират европейската общественост за положението в България и да ангажират великите сили в решаването на българския въпрос.

Неразделна част от цялостното организационно устройство на женските дружества представлява видът и начинът на водене на документацията. Този въпрос е регламентиран в техните устави. Дружество "Ступанка" в Русе определя този ред в гл.IV, чл. 24: "Настоятелството ще има три тефтери, от които в единия ще се записва особено годишната помощ на членовете основ. и спом., вторий ще служи за протоколирване на редовните и извънредните заседания на дружеството; третий тефтер ще служи за каса, в която ще се преписват от първия тефтер всичките помощи и ще се забележават разноските на дружеството"²⁷¹. Предвижда се цялата документация да се води от писарката и да е подпечатана с печата на дружеството. Дружината "Благовещение" в Копривщица задължава писарката "да държи разпие на книги и Вестници и всички вещи"²⁷². Настоятелството издава 500 броя устави и 250 билета за дарения, които се издават, подписват и подпечатват от касиерката²⁷³. За да се пресекат възможностите за материални злоупотреби и лоша отчетност девическата дружина "Китка" в Панагюрище предвижда да води "дружиний кодик" за всички дарения и "разпие" на книгите в девическата библиотека²⁷⁴. В устава на дружество "Надежда" в Свищов се посочва обобщено, че ще има "потребните книги за записване вървежът на дружеството и на неговите работи"²⁷⁵.

За съжаление голяма част от документацията на женските организации не е запазена. Една част е унищожена или загубена още

²⁷¹ Устав на женското благотелно дружество "Ступанка" в Русе. Русе, 1870.

²⁷² Устав на женската дружина "Благовещение" 8 Копривщица, Виена, 1872.

²⁷³ Македония, г. VI, бр. 15, 4 юли 1872.

²⁷⁴ Къща-музей..., Панагюрище, инв. 67. Устав на девическата дружина "Китка" в Панагюрище.

²⁷⁵ НБКМ-БИА, II А 3133.

по Време на Априлското въстание и Освободителната Война. Друга е изчезнала след Освобождението, а трета след 9 септември 1944 година поради невежество. Така например целият архив на дружеството в Малко Търново е предаден на вторични суровини през 1948 година. Разбира се някои от дружествата не са водили редовно и прецизно документацията си, за тях липсват и дописки във възрожденския печат, поради което историята на съответните организации трудно може да се възстанови.

Проследявайки вида на документацията и начина на нейното водене ще се спрем на Женската община в Търново, за която има най-многобройни сведения. Към устава и е отпечатан специален "Кодикс на подароци и завещания на женската община в града ни", разделен на шест отделения²⁷⁶. Евгения Кисимова има основна заслуга за изрядно водените тефтери на организацията. Това се потвърждава от един дописник, посетил Търново на 20 септември 1870 година. Той пише: "... с удивление и възхищение... заварих нейна милост (Евгения Кисимова - б.м.) и г-жица племенницата и (Иванка х. Петкова писарка - б.м.) разгърнали книгите на Дружеството и ся занимават с нареждането им"²⁷⁷. След като прегледал тефтерите дописникът заключава: "Браво на Търновчанки! Viva на председателката им!"²⁷⁸. Предвидливостта на Евгения Кисимова стига до там, че тя дублира цялата изходяща кореспонденция на организацията, като оставя копия в архива на Женската община. В тези си действия тя се ръководи от чувство за отговорност пред поколенията и историята. Дори споменава, че бъдещите поколения и изследователи ще се заинтересуват от дейността на женските дружества. В "Акт на Женската община" от 1 ноември 1871 се съдържат сведения за броя и вида на документите на търновската организация: "... приехме от Настоятелката Г-жа Евг. х. Д. Кисимова сичките общи неща (Печата, Кодиката, Протокола, Писарската книга, билианците, писмата и пр.)²⁷⁹. Освен това Женската община разполага и със специално отпечатани бланки - покани за общи събрания или заседания на настоятелството²⁸⁰. От запазената документация се вижда, че Женската община в Търново, ръководейки се от строги и системни начала, функционира стегнато и редовно и води пълна и точна документация.

²⁷⁶ Основание на Женската община в Търново, Цариград. 1870.

²⁷⁷ Македония, г. IV. бр. 85. 20 септември 1870.

²⁷⁸ Пак там.

²⁷⁹ НБКМ-БИА, II А 3452.

²⁸⁰ НБКМ-БИА, II А 3470.

Известни са наименованията и на някои други документи на различни женски дружества. Шуменската организация води "Дневен Наръчник за Женското дружество Родолюбив"²⁸¹, а дружество "Съгласие" в Свищов - "Протокол на заседанията", книга - регистър на членовете и трети тефтер за дарените книги²⁸².

Емигрантските дружества водят по-различна документация във връзка с широкомащабната си благотворителна дейност. Всички дарения се вписват в кондиката на съответната организация. Наред с това комитетите в Румъния раздават подпечатани листове под номера на настоятелките от съседните селища за набиране на волни помощи. През 1877 година Евгения Кисимова снабдява със специални кондики и клоновете на търновското дружество "Милосърдие"²⁸³

Приведените данни дават възможност да се направят няколко основни извода. Първият от тях е, че всяка женска организация разполага с устав, правила или наредба, които регламентират вида и начина на водене на документацията. Вторият е, че съществуват основни документи, които са задължителни за всяко дружество. Към тях спадат приходо-разходните книги, биланците, тефтерите със списъци на членовете, протоколни книги от заседанията. Третият е, че във връзка със специфичната дейност на някои организации се създава и нов вид документация. Тук трябва да се отбележат библиотечните тефтери, кондиките за дарения, листовете за Волна помощ и др. От направения преглед се вижда една закономерност. Колкото дружеството е по-добре изградено в организационно отношение и настоятелството е по-деятелно, толкова неговата документация се води по-точно и системно.

Неразделна част от цялостното организационно изграждане и узаконяване на всяко дружество е снабдяването му с печат. В това направление женските организации следват Възрожденската традиция на църкви, манастири, градски общини, читалища, училища и други да разполагат със собствени печати. Досега въпросът за печатите на женските дружества не е разглеждан дори в специализирани проучвания²⁸⁴.

281 Исторически музей Шумен - експозиция.

282 Къща-музей,... Свищов Архив на женско дружество "Съгласие" в Свищов.

283 НБКМ - БИА, II А 6772.

284 Р о ш к о в с к а , А. Български възрожденски печати, С., 1982.

Най-многобройни сведения има за печатите на Женската община и дружество "Радост" в Търново. На 15 ноември 1869 година Евгения Кисимова се обръща към Иларион Макариополски с молба за "Удобрение и благословение светителско" и да направи печат на общината. През декември той отговаря: "Предприятието Ви е благотелно и целта му висока", а печатът е изпратен по г-жа Ст. Камбурова²⁸⁵. Той е кръгъл, а обяснителният текст "Печат на женската община в Търново 8 септ. 1869" е разположен околоръст²⁸⁶. Това е един от малкото печати с точната дата на основаването. В централното поле е гравирана библейска сцена, вероятно Рождество на Пресвета Богородица. Нашето твърдение се основава на факта, че празникът на общината съвпада с религиозния - Рождество Богородично. Печатът е изработен в Цариград. Според някои автори още през 30-те години на XIX век в Търново съществува специализирано ателие за печати. Неговите услуги ползват дори селища като Копривщица, Панагюрище, Велес и други²⁸⁷. Въпреки това Женската община не си поръчва печата в Търново, а в Цариград. Само пълното познаване цялостната кореспонденция между Женската и Градската община дава възможност да се изясни причината за това. Още през септември 1869 година градската община не е съгласна с името "Женска община" и приканва нейните членове да се преименува в "дружество". С признаването и изпращането на печат от страна на Иларион Макариополски този конфликт временно отпада. Уставът на Женската община не урежда въпроса за съхранението на печата. През 1871 година се взема следното решение: "Печатът да се даде на това Духовно лице (представител на Градската община - б.м.) да го пази и да го донася на сяко събрание", защото той е "една светиня". Членовете са наясно с обичайната практика на други организации печатът да бъде на "4 парчета и да са повери на четири лица", но въпреки това приемат монолитния печат²⁸⁸.

От 1872 година датира втори печат от Търново - на женското благотелно дружество "Радост". В раздел III, чл. 20 на устава му се регламентира вида и използването на печата, който

²⁸⁵ Юбилеен отчет..., Търново, 1919. с. 8.

²⁸⁶ С този печат са подпечатани редица документи на Женската община в Търново. Вж. НБКМ - БИА, II А 3443. 3444. 3449, 3450. 3451, 3452. 3462. 3469 и други.

²⁸⁷ Рошковска. А. Цит. съч, с. 24.

²⁸⁸ НБКМ - БИА, II А 3451. Акт на общото събрание на Женската община в Търново от 1 ноември 1871.

ще носи образ на Рождество пресвета Богородица" и околоръст Женско благодетелно Дружество "Радост в Търново год. 1869"²⁸⁹. Печатът е изработен според устава и влиза в употреба през юли 1872 година²⁹⁰. Между двата печата има съществени различия както по отношение на шрифта, така и в библейската сцена. Бившата председателка реагира остро срещу незаконното използване на годината 1869 в печата на дружество "Радост". Нейните аргументи са твърде основателни: тази неточност ще въведе в заблуждение потомството, че през 1869 година в Търново "имало две общества женски, с две различни имена и с два различни печата, нещо което не е било"²⁹¹. Въпреки възраженията този печат продължава да се използва до Освобождението.

Печатът на женската дружина "Благовещение" в Копривщица е изработен във Виена през 1871 година²⁹². Гравирната роза в центъра е твърде необичаен символ за подобен род печати²⁹³. Член 21 от устава на дружината в Копривщица определя, че "... всяка книга и притежание на Дружината ще носи печата му"²⁹⁴. Печат притежава и женското дружество "Майчина грижа" в Габрово, което личи от едно писмо до Градската община с дата 16 октомври 1871 година²⁹⁵.

Един от малкото запазени печати на женски организации е този в Пазарджик, експониран в къщата-музей "Станислав Доспевски". Той е елипсовиден, без символи, с лаконичен текст "Женско дружество Т. Пазарджик" и в центъра годината на основаване - 1870²⁹⁶. Твърде сходен е печатът на еленската организация - елипсовиден с текст "Еленско женско дружество", а в центъра "Съгласие"²⁹⁷.

289 Устав на женското благотворително дружество "Радост" в г. Търново.

290 НБКМ - БИА, II А 3459. Писмо на дружество "Радост" до църковно-училищната община в Търново от 2 юли 1872.

291 НБКМ - БИА, II А 3454. Писмо на Евгения Кисимова до градската община от 15 юли 1872.

292 Македония, г. VI, бр. 15, 4 юли 1872. Оригиналният печат се съхранява в къщата-музей "Тодор Каблешков" в Копривщица.

293 Сравни символите на други обществени организации. - В: Рощковска. А. Цит. съч.

294 Паскалева, В. Цит. съч., с. 325.

295 ДА - Габрово, ф. 309, оп. 1, а. е. 23. Писмо до градската община от 16 октомври 1871.

296 Последното ни сведение е, че печатът е изчезнал при реставрацията на музейната сграда.

297 Музей..., Елена, ф. 185.

В някои случаи женското дружество е заимствало елементи или символи от съществуващите печати на общината или читалището в същото селище. Женското дружество "Майчина длъжност" в Сливен повтаря елемент от печата на Сливенската община - две хванати ръце. В текстовата част е изписана и годината на основаване - 1870²⁹⁸. Този символ - стиснати ръце се появява и върху печата на дружество "Надежда" в Свищов²⁹⁹. Вероятно влияние е оказал печатът на Свищовската църковна община от 1866 година³⁰⁰. Същият символ е гравирани на елипсовидния печат на дружество "Родолюбив" в Котел, който олицетворява единството и сплотеността на жените, в организацията. Намирането на този печат дава основание за решаването на спорния въпрос около съществуването на дружество в Котел, както и за уточняване на неговото име.

Най-подробно е обсъждан въпросът за печата на дружество "Ступанка" в Русе. Член 16 от устава му го решава по най-демократичен начин: "Дружеството ще има печат с надпис: Женско Благодетелно Дружество Ступанка в Русе и ще състои от три части, от които двете ще бъдат у касиерката, а едната у писарката, които ще са една за друга отговорни"³⁰¹. Това е един от малкото печати на женски организации, състоящ се от няколко части с цел да не стават злоупотреби и да не се съставят документи с невярно съдържание, което представлява наложена практика в редица общини, читалища и други обществени организации.

Двете дружини в Панагюрище разполагат с еднотипни валчести печати, които се срещат по-рядко през Възраждането. Печатът на женската дружина носи още информация за годината на учредяването - 1873 и името "Надежда", изписано в центъра³⁰². Двата печата са работени от един и същи майстор и са твърде опростени, без стилизирани елементи. Към разходите на девическата дружина за 1873 година са включени 92 гроша за печат³⁰³. Това е едно от малкото известни ни сведения за цената, заплатена за изработка на печат. Открихме, че печатът на

²⁹⁸ НБКМ - БИА, II А 5734. Писмо на дружество "Майчина грижа" в Сливен до Женската община в Търново от 22 март 1871.

²⁹⁹ НБКМ - БИА, II А 7317. Писмо на дружество "Надежда" до Д. Ценов в Букурещ от 3 септември 1871.

³⁰⁰ Рошковска, А. Цит. съч., с. 12.

³⁰¹ Паскалева, В. Цит. съч., с. 317.

³⁰² Къща-музей "Райна Княгиня" - Панагюрище, инв. 1, л. 1.

³⁰³ Пак там.

дружеството в Железник, поръчан в Цариград е на стойност 145 гроша³⁰⁴. Валчест е печатът на "Женското учебно дружество "Просвещение" гр. Калофер". Според някои автори в централната му часте изобразена богинята на цветята³⁰⁵.

С печати са разполагали и някои емигрантски женски организации, както е отбелязано в член 7 от устава на благотелителното дружество в Букурещ, ръководено от Екатерина Ценович³⁰⁶. С подобен печат е разполагало и дружество "Българска майка" в Гюргево през 1876 година³⁰⁷. По документален път са ни известни два печата на женското дружество в Цариград. Във връзка с възникналите недоразумения между членовете и наложения от обстоятелствата избор на ново настоятелство се уведомяват всички заинтересовани организации и частни лица, че "... досегашният печат на Дружеството не ще са употребява, защото са направи нов, и всяко писмо... подпечатано с първий печат, ще са счита за незаконно"³⁰⁸. Тази промяна се извършва на 16

януари 1877 година, когато се провежда общо събрание на дружеството³⁰⁹. Съществуването на два печата на една и съща организация се обяснява с противоречията между отделни групи в женските дружества и промените в техните настоятелства. Този факт е изолирано явление в българското женско движение през Възраждането, но говори за борбата за влияние и надмощие на определени среди.

В различните уставни се регламентира и организационният живот на съответното дружество. Обикновено членовете се събират един път седмично в неделя, след божествена служба. Женската община в Търново предвижда общи събрания два пъти месечно³¹⁰. Събранията се разделят на организационни и просветни, а в края на всяка година се провежда годишно отчетно-изборно събрание в присъствието на всички членове. При изключителни обстоятелства може да се свика извънредно събрание. Дружество "Ступанка" в Русе определя, че то е законно, ако присъстват не "по-малко от 20 членове основатели"³¹¹. Девическата дружина "Китка" решава на неделните събрания да "са

304 Читалище, г. 1, кн. 12, 1871. с. 369-374.

305 Н а ч о 8, Н. Цит. съч., с. 249.

306 П а с к а л е в а, В. Цит. съч., с. 330.

307 НБКМ - БИА, ф. 105, II А 9365, л. 10.

308 Напредък, г. XI, бр. 116, 28 януари 1877.

309 Пак там.

310 Основание на..., чл. 7.

311 Устав..., чл. 23.

четат публично различни нравоучителни книжки, вестници и списания". Освен това по-образованите девойки да държат "сказки за каквото и да било предмет в областта на науката и нравствеността"³¹². Според устава на дружество "Съгласие" в Елена всяка неделя ще стават общи събрания, на които "ще се разисква вървежа на делата на дружеството", ще се дава отчет за приходите и разходите, а ако остане време "ще се прочита или разказва нещо за поучение на присъстващите"³¹³. През 1873 година "те пак следват редовно събранията си, дето ту прочитат нещо, ту държат по някоя сказка"³¹⁴. Женската дружина в Копривщица предвижда дружествената стая да е отворена всеки неделен ден, където два часа ще са изнасят "сказки, прочити от всякакви полезни книги и вестници, както и закон Божий"³¹⁵.

На общите събрания трябва да присъстват всички членове. Женската община в Търново ги уведомява писмено чрез специални бланки за мястото и часа на събранието, а настоятелките ги разнасят по петях махали³¹⁶. Ако някой е възпрепятстван трябва писмено да уведоми председателката за причините. Такова е предписанието на чл. 19 от устава на девическата дружина в Панагюрище³¹⁷. Повечето устави решават твърде демократично въпроса за присъствието на други граждани - жени и мъже. Само копривщенската дружина и девическата "Китка" в Панагюрище поставят допълнителни условия. Ако външно лице реши да посети събранието, длъжно е "да земе по-напред дозволение от председателката"³¹⁸. Нечленуващите имат право да слушат, но нямат право да вземат отношение по организационни Въпроси и да гласоподават.

Повечето женски дружества строго и прецизно регламентират задължителните условия, реда и дисциплината, които трябва да се спазват по време на общите събрания. Най-общо са необходими следните изисквания: тишина, ред, да се взема думата последователно, да се уважава и зачита всяко мнение, независимо от чия страна произлиза. Еленското дружество забранява "смях и празни външни приказки"³¹⁹, копривщенското -

³¹² Устав..., чл. 17 и 18.

³¹³ Устав..., чл. 4.

³¹⁴ Право, г. VIII, бр. 27, 14 септември 1873.

³¹⁵ Устав..., чл. 1.

³¹⁶ НБКМ - БИА, II А 3470, вж. Основание..., чл. 7.

³¹⁷ Устав..., гл. VI, чл. 19.

³¹⁸ Пак там.

³¹⁹ Устав..., чл. 6.

"препирни, удумки и други такива"³²⁰, девическата "Китка" - "шепненето, смехът и кавгите"³²¹, а дружината "Надежда" в Панагюрище допълва и "присмивания се запрещава строго"³²². Уставите на дружините в Копривщица и Панагюрище предвиждат "изобличение от страна на Настоятелството", ако някой член или друг посетител не спазва общите предписания³²³. Девическата дружина "Китка" поставя по-строги санкции - "ако ся не поправи... ще ся изхвърли от дружината и ще ся лиши от членството си"³²⁴. Женската община в Търново предоставя на Духовния отец, който е представител на Градската община, да решава възникналите спорове между членовете като "бди за мненията им и което види за добро него да потвърди"³²⁵.

Въпреки строгите предписания в уставите и общите положения в някои организации възникват значителни недоразумения в процеса на работа. След двегодишна дейност Женската община в Търново преживява сериозни трусове в организационния си живот. Появяват се неоснователни нападки срещу председателката Евгения Кисимова, които се подклаждат и от страна на Градската община. С цел да се прекратят безредиците в събранията и да се спазва стриктно уставът на общо събрание от 2 ноември 1871 година се взема решение да се въдвори отново ред: "тишина, приличие и уважение към личността"³²⁶.

Обикновено общите събрания се провеждат в местното девическо училище, в специална дружествена стая, а където има женско читалище заседанията стават в него. Открихме и данни, които свидетелстват, че в някои случаи членовете се събират по домовете на настоятелките. Това е валидно за онези селища, в които се чувства европейското влияние в жилищната архитектура. Централно място в този тип къщи заема салонът, където се дават театрални представления и концерти, приемат се чужденци и гости, провеждат се сбирки на различни организации. Открихме сведения за женски събрания в салоните на Еленка х.Иванова и Неделя Шишманова в Свищов, Евгения Кисимова

³²⁰ Устав..., чл. 5.

³²¹ Устав..., гл. VI, чл. 20.

³²² Къща-музей "Райна Княгиня" - Панагюрище, инв. 2. Устав..., чл. 6.

³²³ Пак там, чл. 7.

³²⁴ Устав..., чл. 14 и 20.

³²⁵ Основание..., чл. 10.

³²⁶ НБКМ - БИА, VV A 3453.

8 Търново, Анастасия Райнова и Аница Н. Пулиева в Карлово, в домовете на настоятелките в Пловдив и Лом и редица други.

Досега се приемаше, че женските дружества се основават и водят интензивен живот само през зимата и есента, когато са завършили летните полски работи³²⁷. Това твърдение се отхвърля поради няколко причини. Последните изследвания в областта на социално-икономическото развитие през 60-те и 70-те години на XIX век доказват, че значително намалява делът на градското население, занимаващо се със земеделие³²⁸. Както изяснихме вече женските дружества възникват и се развиват именно в градове или селища от градски тип, замогнали се в икономическо отношение. Социологическото проучване, свързано с женското движение доказва, че в него членуват предимно българки из средите на буржоазията и голям брой учителки, а делът на занимаващите се със селско стопанство е незначителен. По-голямата активност на женските организации през есента и зимата може да се обясни с факта, че те се занимават най-вече с въпроси, пряко свързани с девическото образование и то по време на учебната година. Летният сезон е характерен с продължителна ваканция и отсъствието на учителките, голяма част от които ръководят женското движение. Редица дописки и оригинални протоколи обаче доказват, че събранията се водят редовно и през лятото. Стефан С. Бобчев пише, че еленското дружество следва редовно сбирките си през 1873 година, въпреки че "сега е лято и по занятието си Еленчанки нямат твърде свободно време"³²⁹.

Емигрантските дружества провеждат само организационни събрания, на които отчитат волните помощи и реда за тяхното изразходване. Интензивността на тези сбирки е по-голяма както се вижда от устава на женското дружество в Букурещ. Според чл. 8 членовете са длъжни да се събират и заседават по три пъти в неделята", което се налага от естеството на тяхната дейност³³⁰. Благотворителните женски организации изключват възможността за провеждане на събрания с културно-просветен характер.

От направения преглед на уставите и общите предписания към тях се вижда, че женските дружества отделят голямо внимание на организационния си живот. Настоятелките и всички

³²⁷ Василева, Б. Цит. съч., с. 269.

³²⁸ Генчев, Н. Българско..., с. 193.

³²⁹ Право, г. VIII, бр. 27. 14 септември 1873.

³³⁰ Паскалева, В. Цит. съч., с. 330.

членове са наясно, че от събранията го голяма степен зависи авторитетът и стабилността на тяхната организация. За това се пресичат всякакви възможности за анархия, неуважение към личността и незачитане на различните мнения. Регламентирайки ясно организационния си живот, женските дружества следват демократичните принципи на другите обществени организации и особено на читалищата.

От изключителна важност за цялостния живот на дружеството е патронния им празник, на който се отчита едногодишната дейност, финансовото състояние и се избира ново настоятелство. На годишното събрание освен редовните членове присъстват и много граждани от двата пола, както и представители на градската община, читалището и църковно-училищното настоятелство. Годишните празници започват с тържествен водосвет. Така например владиката Серафим Велешки открива събранието на дружеството в Сливен през 1873 година³³¹, а митрополит Климент Браницкий участва в тържеството в Русе през 1876 година³³². Известни са празниците на дружествата в Сливен - Иванов ден (7 януари)³³³; Карлово, Копривщица, Пловдив и "Китка" в Панагюрище - Благовещение (25 март)³³⁴; Браила и Казанлък --св. св. Кирил и Методий (11 май)³³⁵; Габрово - Преображение Господне (6 август)³³⁶; Търново - Рождество Богородично(8 септември)³³⁷; София, Елена и Калофер - Въведение Богородично (21 ноември)³³⁸.

След водосвета настоятелки, учителки и учители държат речи за положението на жената, делата на дружеството и изнасят отчет за приходите и разходите. Възрожденските вестници и списания публикуват обширни дописки за тези тържества. Поместват словата на Мариола Доспевска, Анастасия Райнова, Ека Караминкова, Рахил Душанова, Евгения Кисимова, Йорданка филаретова и редица други деятелки на женското движение. Годишните празници се придружават от песни и стихове,

³³¹ Турция, г. VIII, бр. 49, притурка, 23 януари 1873.

³³² Напредък, г. X, бр. 92, 3 май 1876.

³³³ Турция, г. VIII, бр. 49, притурка, 23 януари 1873.

³³⁴ Право, г. V. бр. 7, 11 април 1870; ДА - Пловдив, ф. 1070, оп. 1, а. е. 5; Устав на девическата дружина "Китка" в Панагюрище, гл. VII, чл. 24.

³³⁵ Македония, г. IV, бр. 62, 30 юни 1870.

³³⁶ Македония, г. IV, бр. 76, 29 август 1870.

³³⁷ Право, г. IV, бр. 31, 27 септември 1869.

³³⁸ ЦДИА, ф. 682. оп. 1, а. е. 431. Писмо на Йорданка Филаретова до брат и Димитър х. Коцев от 28 ноември 1871: Музей..., Елена, ф. 185, Устав..., чл. 7; Н а ч о в, Н. Цит. съч., с. 249.

изпълнени от ученички 3 девическите училища. На Богоявление 1870 година членовете на карловското дружество се явяват "8 бели дрехи нарочно за тоя празник приготвени", а настоятелството полага "голямо старание за да стане тържеството по-добро"³³⁹. За да подчертаят българския характер на дружеството си, членовете от Пловдив се явяват облечени в национални костюми, шити в Сопот за патронния празник Богоявление през 1873 година³⁴⁰.

Председателката на софийското дружество Майка Йорданка Филаретова споделя с брат си, че през 1871 година едновременно се провеждат годишните събрания на женската организация и читалището в София: "... какво ще са роди занаят за града ни от днешните събрания... ще видим"³⁴¹. В писмо от 21 ноември 1871 година тя пише: "Днес отпразнувахме годишния празник на Женското ни Дружество", който "стана и още по-добре от лани"³⁴². По този начин отчетно-изборните събрания се превръщат в "едно особено и великолепно тържество", както за самото дружество, така и за целия град³⁴³.

Наред с тези традиционни патронни празници женските дружества участват и в общонационални чествания. През 1870 година различни обществени организации тържествено отпразнуват разрешаването на българския църковен въпрос и учредяването на Екзархията. Настоятелството на софийското дружество провежда извънредно заседание "за да реши какви приготовления да станат... да отпразнуваме тържествено решението на речения църковен въпрос"³⁴⁴. То "не остава назад 8 тържеството", проведено на 4 март 1870 година. В дописка до вестник "Македония" е отбелязано, че в девическото училище се свиква "доста голямо събрание", на което присъстват "повече от 1000 жени"³⁴⁵. В деня на своето основаване женското дружество в Браила участва в празника по "тисъчилетието на Българската черква и благополучното и справедливо решение на черковния въпрос"³⁴⁶. През 1873 година видната деятелка на женското

³³⁹ Право, г. V, бр. 7, 11 април 1870.

³⁴⁰ ДА - Пловдив, ф. 1070 К, оп. 1. а. е. 16, л. 5.

³⁴¹ ЦДИА, ф. 682, оп. 1, а. е. 431.

³⁴² Пак там.

³⁴³ Право, г. V, бр. 7, 11 април 1870.

³⁴⁴ ЦДИА, ф. 682, оп. 1, а. е. 430.

³⁴⁵ Македония, г. IV, бр. 34, 17 март 1870.

³⁴⁶ Македония, г. IV, бр. 62, 30 юни 1870.

движение Рахил Душанова държи слово при посрещането на врачанския митрополит Аверкий в Плевен³⁴⁷.

Особено активно женските организации се включват в честването на общобългарския празник на славянските просветители св. св. Кирил и Методий наред с градските общини, читалищата, църковно-училищните настоятелства, мъжките и девически училища³⁴⁸. През 1870 година център на тържествата в Лом става девическото училище "Св. св. Кирил и Методий", в които участва и женското дружество "заедно с другите ни просветни заведения"³⁴⁹. Голямо внимание на празника отделя женското дружество "Саморазвитие" в Казанлък, което последователно на 11 май 1869, 1870 и 1871 година чества все по-тържествено "паметта на нашите просветители"³⁵⁰. След молебена в църквата "Св. Троица" празникът продължава в девическото училище, "преизпълнено от чадолюбиви майки да земат първото си начало за възпитанието на децата сказани от госпожа учителката" (Рахил Душанова - б.м.)³⁵¹. На 11 май 1871 година тя държи реч за историческата мисия на двамата братя: "радостни песни и гласове славят и Величаят от Дунав го Сава, Черно, Бяло и Адриатическо море делото на славянските първоучители"³⁵².

Дружество "Ступанка" в Русе отдава голямо внимание на празника и прави значителни приготовления за бляскавото му честване. През 1874 година то се обръща към митрополит Григорий Доростоло-Червенски с молба да забрани ползването на салона на девическото училище за театрални представления, защото това ще попречи на тържествата в памет на славянските просветители. В дописка до списание "Училище"¹¹ се дават конкретни сведения за подготовката на честването: "на двора у девическото училище беше приготвена голяма шатра, обредена с приличните образи и накитени околоръст с цветя и раззеленени клонки от разни дървета, а посреде една украсена маса за водосвет"³⁵³. Наред с другите слова реч държи и една от

³⁴⁷ Право, г. VIII. бр. 18. 13 юли 1873.

³⁴⁸ Подробно вж. Чолакова, М. Българските женски дружества през Възраждането и делото на Св. св. Кирил и Методий. - В: 1100 години от блажената кончина на св. Методий, т. I, С., 1989, с. 234 - 237.

³⁴⁹ Право, г. V. бр. 13, 25 май 1870.

³⁵⁰ Македония, г. III. бр. 27, 31 май 1869.

³⁵¹ Македония, г. V, бр. 23. 7 юни 1871.

³⁵² Пак там.

³⁵³ Училище, г. IV, кн. 5. 30 май 1874. с. 33 - 35.

учителките "от страна на женското Дружество в града"³⁵⁴. На следващата година "празникът на народните ни просветители са отпразнува тук най-бляскаво... с песни отидоха в девическото училище, дете по обичай са свети вода"³⁵⁵.

С празника на св. св. Кирил и Методий са свързани редица други прояви на женските организации. Ярکو свидетелство за тяхното отношение към паметта на славянските просветители е стремежът им да свържат своята история с 11 май. На този ден се основават дружества, държат се сказки, провеждат се годишни събрания и изпити, чества се празника на много девически училища, раздават се награди на ученички, дават се театрални представления, теглят се лотарии и други. Денят 11 май става годишен празник на организациите в Казанлък и Браила. Благодарение на дописките във възрожденския печат могат да се възстановят честванията през 1871 година в посочените градове. След църковна служба тържествата в Браила се пренасят в дружествената стая, където се приемат поздравления по повод всенародния празник и годишнината от основаването на женското дружество: "радостта беше голяма, здравиците възхитителни"³⁵⁶.

Интересни инициативи осъществяват редица дружества и отделни настоятелки, свързани с материалното подпомагане строежа на църкви и училища, носещи името "Св. св. Кирил и Методий". Още през 1866 година Евгения Кисимова споделя идеята за отваряне на "училище българско в Солун"³⁵⁷, а две години по-късно щедрата дарителка Елисавета Пулиева дава 200 жълтици за строеж на църква и училище "за двата пола" в Букурещ на името на славянските първоучители³⁵⁸. Най-пряко в това направление се включва браилското дружество, което отпуска целия си капитал от 9000 франка за доизграждането на българската църква в града³⁵⁹.

Уставите уреждат и един друг въпрос - финансиите на женските дружества. Набирането на средства е задача от първостепенна важност за всяка организация. От това до голяма степен зависи изпълнението на поставените цели, активността на членовете и цялостната му дейност. Капиталът на

³⁵⁴ Училище, г. IV. кн.5. 30 май 1874.

³⁵⁵ Напредък, г. IX. бр. 43. 24 май 1875.

³⁵⁶ Отечество, г. II, бр. 90. 21 май 1871.

³⁵⁷ НБКМ - БИА, II А 5722.

³⁵⁸ Чилингиров. С. Цит. съч., с. 172.

³⁵⁹ Право, г. VII. бр. 20, 24 юли 1872: Ж е ч е в, Н. Браила.... с. 124

дружествата се набира предимно от членски внос, дарения и Визити.

Един от основните приходи, който се получава най-редовно и сигурно е събирането на членски внос. Някои от уставите регламентират минималната вноска, която се заплаща ежемесечно или годишно по време на общо събрание. Женската дружина в Копривщица определя годишно за член-основателите - 1 т.л., а за "посетителните" - 25 гр³⁶⁰. Във връзка с нарасналите потребности на организацията през 1872 година се взема решение сумата да се завиши на 40 гр³⁶¹. Русенското женско дружество въвежда годишен членски внос в размер на 40 гр., който може да се внася на три пъти³⁶². Касиерът на "Майчина любов" в Железник пише: "годишно плащаха членовете по 20 гроша, по-сетне по 10 гроша"³⁶³. Дружеството в Калофер въвежда различен годишен членски внос - от 5 до 50 гр., а някои от членовете са освободени от плащане³⁶⁴. Тъй като кратките 8 точки от правилника не решават този въпрос, вероятно сумите се определят съобразно материалното положение на всеки член. През 1869 година същото дружество събира 782 гроша от членски внос³⁶⁵.

За девическите дружества членският внос е значително по-малък, поради ограничените материални възможности на ученичките. В Железник те плащат от 5 до 30 пари. Анонимен дописник възхвалява техните жертви, които "за нашия народ са безценни"³⁶⁶. Дружината "Китка" в Панагюрище определя първоначална вноска от 1 гр., а след това по 6 гр. месечно³⁶⁷. С цел да не стават злоупотреби с обществени пари настоятелствата издават разписки с подписа на касиерката и печата на дружеството.

Освен годишния членски внос се дават доброволни помощи при самото учредяване или по-късно. Техният размер зависи от материалното положение на отделните членове. Така например при основаване на женското дружество в Пловдив Мария Герова дава 10 т.л., Стефаница - 7 т.л. Така се събират "само от доброволна помощ около 70 т.л."³⁶⁸. Основателките на

³⁶⁰ Устав..., гл. II, чл. 4 и 5.

³⁶¹ Македония, г. VI, бр. 15. 4 юли 1872.

³⁶² Устав..., гл. I, чл. 4.

³⁶³ И в а н о в. А. Цит. съч., с. 39.

³⁶⁴ Македония, г. IV, бр. 16. 13 януари 1870.

³⁶⁵ Пак там.

³⁶⁶ Читалище, г. I, кн 12, 1871. с. 367.

³⁶⁷ Устав..., гл. II, чл. 3.

³⁶⁸ НБКМ - БИА. ф. 389. а. е. 14, л. 2.

"Благовещение" в Копривщица правят щедри еднократни вноски в размер от 315 до 105 гр³⁶⁹. Още при учредяването на дружество "Възпитание в Карлово 70-те членове събират помежду си 9070 гр.³⁷⁰, а само за един ден на 28 септември 1869 година - 27166 гр. и 30 пари от 143 членове³⁷¹. Първоначалните вноски на еленчанки възлизат на 4118 гр. Най-щедрa е г-жа Аница х. Хростивица - 520 гр., повечето дават между 100 и 20 гр., а баба Мола - 3 гр³⁷². Известен е списъкът и размерът на "първите доброволни помощи" на членовете на дружеството в Калофер. Вѝла Х. Пиронкова и Мария В. х. Кьойбашиева даряват по 1040 гр., следва Ека Караминкова - 634 гр.и т.н., а баба Рада дава 5 гр. Така се събират 11306 гр., а записванията продължават³⁷³. Нишана Георгиевица подарява 3000 гр. на новооснованото дружество в Плевен³⁷⁴.

Могат да се изброят още много данни, отнасящи се до волните пожертвования на членовете. Едно е важно - женските организации се отнасят еднакво към всички жени, независимо от материалното им положение и размера на направените дарения. Те са благодарни както за крупни суми от порядъка на 1000 гр., така и на баба Нона от Карлово, дарила 1 гр. за местното женско дружество. Основание за това твърдение ни дават многобройните списъци на членовете и направените дарения, които се публикуват във възрожденския печат. По този начин се избягва възможността женските дружества да се превърнат в елитарни организации. В тях могат да членуват българки от всички слоеве на възрожденското общество.

Настоятелствата използват и други начини за набиране на средства: визити, именни дни, религиозни празници. Към тях се ориентират дружествата в Търново, Габрово, Копривщица, Калофер, Карлово, Железник и редица други. В устава на карловската организация гл.Ш, чл. 6, т. В се предвижда да се набират допълнителни средства "от визити, свадби, кръщения"³⁷⁵. Според биланците и кондиката на Женската община в Търново крупни суми се събират от "визити на празници"³⁷⁶.

³⁶⁹ Македония, г. VI, бр. 15. 4 юли 1872.

³⁷⁰ Македония, г. III, бр. 43. 6 октомври 1869.

³⁷¹ У н д ж и е в, И. Карлово..., с. 156.

³⁷² Музей..., Елена. ф. 185. Имената на родолюбивите спомоществователи. Според една забележка "част от листовете във време на Руско-турската война са пропаднали".

³⁷³ Македония, г. IV, бр. 16, 13 януари 1870.

³⁷⁴ Свобода г. I, бр 34, 15 юли 1870.

³⁷⁵ НБИВ - спец. сб.. ф. 21. а. е.2. Устав на карловското женско дружество.

³⁷⁶ НБКМ - БИА, II А 3476.

Някои автори ги определят в размер на 26626 гроша³⁷⁷. Освен настоятелките, които събират помощи по домовете, свещениците от петтях църкви също се включват в тази дейност. На 23 ноември 1869 година Женската община изразява огорчението си, че протонатарий поп Димитър не запознал богомолците с целите на дружеството и не събрал волни помощи, както това сторили другите свещеници. Само през този ден в църквите са постъпили 500 - 600 гр. в полза на Женската община³⁷⁸. През 1871 година градската община в Габрово решава да отмени визитите по домовете и набирането на средства от страна на дружество "Майчина грижа". Настоятелството реагира остро, "защото ако са запрети и този приход на Дружеството ни" ще трябва да се затвори девическия пансион в града³⁷⁹. На годишния празник на карловското дружество през 1870 година се събират "около 300 гроша в дискаса"³⁸⁰. Копривщенската дружина набира от визити 2 133 гр., което съставлява 26 % от целия капитал³⁸¹, а дружеството в Железник - 2071 гр³⁸². През 1872 година дружество "Майка" в София използва друг способ - поднасяне поздравления по именни дни и връчване билети за волна помощ³⁸³.

Съществуват и различни други начини за получаване на допълнителни приходи от лотарии, кръщения, венчавки, театрални представления, благотворителни балове и други. Плевенското дружество изнамира специфични "източници на проход", като събира при кръщение от 3 до 5 гр. и "венчаване на младоженците от 5 до 10 гр."³⁸⁴ Значителни средства се получават и от театрални представления. През 1872 година женското дружество в Тулча получава 1000 гр.³⁸⁵, а в Железник - 4424 гр³⁸⁶. Организацияте в Русе, Пловдив, Панагюрище, Видин и други също увеличават капитала си от театрални представления или благотворителни балове.

³⁷⁷ Василева, Б. Цит. съч., с. 271.

³⁷⁸ НБКМ - БИА, II А 3468. Писмо на Женската община до протонатарий поп Димитър от 23 ноември 1869.

³⁷⁹ ДА - Габрово, ф. 309 К. оп. 1, а. е. 23. Писмо на женското дружество "Майчина грижа" до градската община в Габрово от 16 октомври 1871.

³⁸⁰ Македония, г. IV, бр. 43, 21 април 1870.

³⁸¹ Македония, г. IV, бр. 15. 4 юли 1872.

³⁸² Читалище, г. I, кн. 12. 1871, с. 372.

³⁸³ ЦДИА. ф. 682. оп. 1, а. е. 431.

³⁸⁴ Македония, г. IV. бр. 12. 24 декември 1869.

³⁸⁵ Турция, г. VIII. бр. 4, 14 май 1872.

³⁸⁶ Читалище, г. I. кн. 12, 1871. с. 372.

Дружеството в Елена се ориентира към събиране на помощи по Иванов ден, сбора на града, когато пристигат много външни лица. Само на този ден то приема 208 гр. като подарък от търновчани и ряховчани³⁸⁷.

Друга форма за увеличаване на капитала женските дружества виждат в крупните дарения на българи-емигранти, които отделят значителни средства за образованието, книжнината, строеж на църкви и училища. Най-облагодетелствано в това отношение е дружеството в Карлово. Евлоги Георгиев в Галац, Христо Георгиев и Елисавета Пулиева в Букурещ му подаряват 300 т.л.³⁸⁸. От лихвите на тая сума - 30000 гр., внесени при 8 %, настоятелството се надява да разполага със "сигурен доход" в размер на 2400 гр. годишно³⁸⁹. Любен Каравелов преценява като родолюбиво делото на дарителите: "Добрите работи трябва всякога да се оценяват"³⁹⁰. Именно това крупно дарение спомага за построяването на нова сграда за девическо училище в Карлово и подтиква местната благотворителност³⁹¹. През януари 1875 година Евлоги Георгиев пише на Найдено Геров: "броете на женското дружество в Карлово лир. тур. 24, лихва тоже за 1874 върху лир. тур. 300, подарени от мене, покойния Брата ми и г-жа Елисавета Пулиева"³⁹². Карловският духовник Кирил Нектариев завещава 50000 гр. за издръжка на девическото училище "с обещание само да им взема лихвите, доде бъде жив"³⁹³. В редица дописки настоятелството на женското дружество в Карлово изказва "дълбока признателност и благодарност" към щедрите дарители.

Женската община в Търново получава 25 рубли от Одеското българско настоятелство, 5 т. л. от г-жа Стефани П. Кантарджиева в Букурещ³⁹⁴. На 9 май 1871 година училищното настоятелство след протести от страна на Евгения Кисимова най-после решава да прехвърли на името на Женската община "виенските пари"³⁹⁵. За съжаление не можахме да установим

³⁸⁷ (Музей..., Елена. ф. 185. Имената на родолюбивите спомоществатели, л. 2.

³⁸⁸ Македония, г. IV, бр. 59, 19 юли 1870.

³⁸⁹ Пак там.

³⁹⁰ Свобода, г. I, бр. 34, 15 юли 1870.

³⁹¹ Г л у ш к о в, X. Христо и Евлоги Георгиеви, живот и дейност, С., 1982, с. 181.

³⁹² Из АНГ, т. I, с. 138.

³⁹³ Подробно вж. У н д ж и е в. И. Карлово..., с. 157. Авторът се позовава на завещанието на Кирил Нектариев в архива на Найдено Геров. - В: НБКМ - БИА, ф. 22, а. е. 708, л. 1 - 8.

³⁹⁴ Македония, г. V, бр. 9, 2 март 1871.

³⁹⁵ НБКМ-БИА, II А 3219.

размера и дарителите на австрийските лири. Парични дарения получават и други женски организации. Така например Анна Тошкова от Одеса изпраща 1000 гроша на дружество "Просвещение" в Калофер³⁹⁶, Иванка х. Тошкова от Одеса дава 100 рубли на казанлъшкото³⁹⁷, а българи-емигранти от Браила и Тулча на сливенското³⁹⁸.

Женските организации предприемат различни действия с цел да подтикнат благотворителността на българите-емигранти. Най-често използвана форма е писането на благодарствени писма, придружени с молба за нови дарения. Настоятелството на дружество "Надежда" в Свищов отправя писмо до свищовеца Драган Цанков в Букурещ. На 3 септември 1871 година го молят "да ни помогнете... според силите и състоянието си" и да събере дарения от "някои други наши единородци в Букурещ, които желаят напредъка на Българското просвещение"³⁹⁹. Подобно благодарствено писмо изпраща и дружество "Ученолюбие" в Неврокоп до Н. М. Тошков в Одеса⁴⁰⁰. Запазено е и едно писмо на свищовското дружество "Съгласие" до "родолюбивите и ученолюбиви българи в Букурещ" с дата 16 май 1872 година⁴⁰¹. Писарката на казанлъшкото дружество Рахил Душанова влиза в кореспонденция с Иванка х. Тошкова от Одеса, която подарява 100 рубли на организацията⁴⁰².

Някои от дружествата използват и лични контакти с цел постигане на по-голяма убедителност и контактност. Женската община в Търново упълномощава г-жа Кинка от Букурещ да събира Волни помощи от тамошните българи да издава разписки, да получава и предава кореспонденцията и пр⁴⁰³. Дружество "Съгласие" в Свищов в шестото си заседание от 6 юли 1872 година решава "да са изпрати в Букурещ г-жа Еленка Ангелова да покани тамошните българи и българки да подарят каквото би желали". Това се налага понеже дружествените нужди от ден на ден се увеличават, а капиталът се оказва недостатъчен. За специалната мисия В Букурещ на Еленка Ангелова се отпускат "от

396 Македония, г. V, бр. 17, 29 април 1871.

397 Право, г. V, бр. 17, 21 юли 1870.

398 Право, г. V, бр. 46, 11 януари 1871.

399 НБКМ - БИА, II А 7317, л. 2. Писмо на женското дружество "Надежда" до Драган Цанков в Букурещ от 3 септември 1871.

400 Право, г. VI, бр. 52, 6 март 1872.

401 НБКМ - БИА, ф. 116, а. е. 6, л. 36 - 37.

402 Душанова, Д. Цит. съч., с. 76.

403 НБКМ - БИА, II А 5760. фамиленото и име не може да се уточни.

дружествената каса две лири турски"⁴⁰⁴. През 1874 година Аргири Димитрова, председателка на дружеството в Сливен, заминава за Румъния да издейства средства за женската организация и девическото училище в града. Една дописка до вестник "Век" свидетелства, че мисията е завършила успешно, тъй като Ценов и Михаил Колони подаряват уреди за физически и химически опити за девическото училище⁴⁰⁵. Значителна част от сумите са събрани от сливенци, живущи в Браила⁴⁰⁶.

Парични дарения в полза на женските дружества правят и духовни лица, общественици, богати търговци, живущи в същия град или околните селища. През 1871 година дружеството В Казанлък получава помощ в размер на 400 гр. от Кирил Нектариев, щедър дарител на девическите училища в Пловдив, Карлово и Калофер⁴⁰⁷. Евгения П. Мумджиева от Тулча, "подбудена от родолюбиви чувства" подарява 2000 гроша за местното училище, читалище, българската църква и женското дружество⁴⁰⁸. Пазарджишката организация изказва публична благодарност на митрополит Панарет Пловдивски, Стефан Илич и Стефан Захариев и други съграждани за направените дарения⁴⁰⁹. Сред имената на "родолюбивите спомоществователи" на дружество "Съгласие" в Елена се срещат както местни граждани, така и лица от Търново, Горна Оряховица, Лясковец, Трявна и от околните села⁴¹⁰. Дарения правят членовете на революционните комитети в Горна Оряховица - Вичо Грънчаров, Лясковец - Марин СтанчоВ и други. Според едно обявление във вестник "Право" същото дружество събира 737 гроша през 1871 година⁴¹¹. Според отчет на дружеството в Железник за 1870 година то получава "извънредни помощи" в размер на 500 гроша от Цариград, Русе и сапунджийския еснаф в града⁴¹².

Освен паричните помощи се правят дарения и на недвижими имоти. Още през 1869 година габровското дружество

⁴⁰⁴ Къица-музей..., Свищов. Протоколна книга, VI заседание от 6 юли 1872.

⁴⁰⁵ Век, г. I, бр. 29. 27 юли 1874.

⁴⁰⁶ Ж е ч е в, Н. Браила..., с. 155 - 156.

⁴⁰⁷ Македония, г. V, бр. 41, 11 октомври 1871.

⁴⁰⁸ Македония, г. IV, бр. 34, 17 март 1870.

⁴⁰⁹ Право, г. VIII, бр. 5. 14 април 1873; Левант таймс, г. VI, бр. 11, 23 март 1874; Македония, г. V, бр. 9, 2 март 1871.

⁴¹⁰ Музей..., Елена, ф. 185, Имената..., л. 1 - 2.

⁴¹¹ Право, г. VI, бр. 28, 7 септември 1871.

⁴¹² Читалище, г. I, кн. 12, 1871, с. 369 - 374.

разполага с тапия за 6 дюлюма ливади⁴¹³, а по-късно различни завещания подсилват имота му. При основаване на дружеството в Казанлък наред с другите дарове то получава и "2 - 3 абаджийски дюкяна"⁴¹⁴. Госпожа Кинка в Букурещ подарява място в Търново в полза на Женската община⁴¹⁵, а дружество "Милосърдие" отчита в биланца си за 1878 година собственост върху едно здание с кухни и с касапница⁴¹⁶. Този недвижим имот настоятелството дава под наем. Приведените данни красноречиво свидетелстват, че някои женски организации разполагат с недвижимо имущество.

Женските дружества получават и предметни дарения. Най-многобройни са книгите, годишните течения на вестници и списания. Възрожденският печат изобилства с обявления, сърдечни и явни благодарности към частни лица и обществени организации, дарили периодични издания в полза на женските дружества. В тях се включват както местни жители, така също и преселените в различни крайща на българските земи и емигрантските центрове. Градските общини и читалища също абонираат редица дружества. В подобен род дарения участват Цариградското читалище, Българското книжовно дружество в Браила, автори, преводачи и издатели на книги. Всички тези дарения попълват дружествените библиотеки или се раздават като награди на учениците в девическите училища. Открихме и някои сведения за други предметни дарения, които се използват в дружествените стаи. Тодор Каблешков подарява "2 портрета народни" за копривщенската дружина⁴¹⁷, а Елефтерица Петрович от Русе предоставя "една възглавница много изкусно ошита" на дружество "Ступанка"⁴¹⁸. Казанлъшката организация получава "един железен кюмбек"⁴¹⁹, а също така около "10 гулапски казана" за розово масло⁴²⁰. Същите се дават под наем и носят годишно по 15 лири доход. Някои дружества получават ръкоделия, платове за завеси и други предмети, които използват за украса на дружествените стаи. Една част от предметните дарения се продават, а парите се внасят в дружествената каса.

⁴¹³ ДА - Габрово, ф. 309 К, оп. 1, а. е. 23. Писмо до градската община от 16 октомври 1871.

⁴¹⁴ Душанов, Д. Чит. съч., с. 76.

⁴¹⁵ НБКМ - БИА, II А 5760.

⁴¹⁶ НБКМ - БИА, II А 6771.

⁴¹⁷ Македония, г. VI, бр. 15, 4 юли 1872.

⁴¹⁸ Читалище, г. I, кн. 5, 1870, с. 150.

⁴¹⁹ Право, г. V, бр. 6, 4 април 1870.

⁴²⁰ Душанов, Д. Чит. съч., с. 76.

Културно-просветните женски дружества се подпомагат и от чужденци. Сред имената на дарителите на казанлъшкото дружество личат Гаспар Илдъз, Каселман и Авидиз ага⁴²¹. Халил ефенди и Абдула ефенди дават пари за еленското дружество⁴²², а Хайдар бей, търновският мютесариф - 1040 гр. и Сюлейман бей - 4 т. л. за Женската община в Търново⁴²³. През 1876 - 1878 година значително се увеличават дарителите от румънска, сръбска, руска, гръцка, немска, английска и други националности, което се дължи на засилените международни контакти на благотворителните емигрантски дружества и на голямата им активност.

Своеобразен начин за допълнително набиране на средства е разиграването на лотарии⁴²⁴. Към тази дейност се ориентират организациите в Браила, Търново, Карлово, Свищов и други. Предметите се изработват от самите членове или са подарени на дружествата. Чрез лотариите се поддържат връзки между отделните женски дружества и техните настоятелства. Браилското дружество организира голяма лотария, която се подготвя през 1871 година. С предмети участват не само браилчанки, но и жените от Свищов и други селища⁴²⁵. Билетите се разпродават от много женски дружества. Така например Ека Караминкова от Калофер получава 100 броя, от който продава 60, а останалите предлага на Мария Бурмова за цариградските българи⁴²⁶. Събраните суми се предават на женското дружество в Браила, което получава чист приход от 4 200 франка⁴²⁷. Лотарията се тегли в началото на 1872 година в Браила. Подобна лотария организира дружеството в Карлово през 1874 година⁴²⁸ и едно от свищовските дружества на следващата година. От една дописка става ясно, че само за свищовската лотария са продадени около 3000 билета⁴²⁹. На 31 юли 1872 година настоятелството на "Радост" в Търново иска съгласието на градската община да отпечата билети за лотария с цел да припечели Дружеството

⁴²¹ Право. г. V. бр. 6 4 април 1870.

⁴²² Музей... Елена. ф. 185. Устав.... л. 1.

⁴²³ Юбилеен отчет..., с. 19

⁴²⁴ Подробно вж. Василева. 5. Цит. съч., с. 272.

⁴²⁵ НБИВ - спец. сборки, ф. 3. а. е. 259. л. 1.

⁴²⁶ НБКМ-БИА. ф. 16. а. е. 541. л. 1 -2.

⁴²⁷ Жечев, Н. Цит. съч., с. 124.

⁴²⁸ НА БАН. ф. 18 К, оп. 1. а. е. 204. л. 3.

⁴²⁹ Напредък, г. IX. бр. 49. 28 юли 1875.

ни"⁴³⁰. След като получава това разрешение то организира последователно няколко лотарии през 1872, 1874, 1875 и 1876 година⁴³¹.

Така в най-общи линии се набира капиталът на всяка организация, като членовете непрекъснато се стремят към неговото увеличаване. По този начин се стига до идеята за даване пари под лихва. Към финансовите операции се подхожда отговорно, търсят се поръчители и сигуранции, за да не пропаднат дружествени средства. В устава на еленското дружество се предвижда, 'ако се случи да пропаднат пари дадени без поръчители да отговаря за тях касиерката"⁴³². Още през 1869 година габровското дружество дава 8 510 гроша под лихва. Грижата за тези пари, както и съответните гаранции поема градската община, която ще ги раздаде на сигурни лица за сметка на женското дружество"⁴³³. Обикновено се дават пари под лихва на богати търговци и фабриканти. Така например на 6 август 1869 година казанлъшкото дружество дава на братя Д. Папазоглу и на Ив. Т. Манеолу по 5 000 гроша⁴³⁴. С най-много сведения по този въпрос разполагаме за Женската община в Търново. От отчета на Евгения Кисимова за двегодишната дейност се вижда, че са дадени 42 397 гроша под лихва на 12 души и са получени лихви от тези пари в размер на 3 391 гроша до 8 септември 1871 година⁴³⁵. Част от дружествения капитал се отпуска със записи на Стефан Карагъзов и Стефан Сарафиди от Търново и на братя Паскалеви от Горна Оряховица при 1 % месечна лихва и сигурни гаранции"⁴³⁶. През следващата година дружество "Радост"¹ дава 55 660 гроша и 20 пари и получава от лихвите 2 524 гроша и 20 пари⁴³⁷. Между членовете на калоферското дружество възниква сериозен спор къде да вложат капитала си - в Калофер или Цариград. Васил Чолаков изразява надеждата си, че тези разногласия няма да доведат до конфликт в настоятелството"⁴³⁸. През 1871 година

⁴³⁰ НБКМ - БИА. II А 3455. Писмо на женското дружество "Радост" до градската община от 3 юли 1875.

⁴³¹ ДА - Велико Търново, ф. 9, а. е. 22, л. 55. Кондика на женското дружество "Радост" в Търново.

⁴³² Музей..., Елена, ф. 185. Устав.... чл. 11.

⁴³³ НБКМ - БИА. II А 2638. Писмо на градската община до женското дружество 8 Габрово от 25 септември 1869.

⁴³⁴ Право. г. VI, бр. 9, 26 април 1871.

⁴³⁵ НБКМ - БИА, II А 3440. Писмо на Женската община до градската община в Търново от 25 февруари 1872.

⁴³⁶ НБКМ-БИА, II А 3476.

⁴³⁷ Македония, г. VI. бр. 8. 15 май 1872.

⁴³⁸ Македония, г. IV. бр. 43, 21 април 1870.

дружество "Ступанка" в Русе решава да даде 12 000 гроша под лихва и от приходите да издържа две момичета в класното девическо училище в Железник⁴³⁹. Според някои автори свищовското дружество Надежда' приема допълнение към устава си, което урежда финасовите въпроси на организацията и регламентира даването на дружествени пари под лихва 1,25 % на месец⁴⁴⁰. Изяснявайки тези въпроси не може да не се спрем на един факт от историята на дружество Ступанка в Русе. През 1876 година, след погрома на Априлското въстание, когато русенският затвор е препълнен с въстаници, настоятелството "отпуска" пари под лихва на баба Тонка⁴⁴¹. Безспорно това е начин за подпомагане на революционните дейци. Основание за това твърдение ни дават изброените данни както за русенското, така и за останалите дружества. Винаги настоятелките търсят сигурни гаранции, определят лихвения процент, дават записи или разписки.

Известна представа за финансовото състояние и движението на капитала на някои женски организации дава следната таблица:

ТАБЛИЦА II

	Град	Име	Капитал	Година
1.	Болград ⁴⁴²		1 223 фр. септ.	1876
2.	Браила ⁴⁴³		3 616 фр.	11 май 1870
			9 000 фр.	1875
3.	Велес ⁴⁴⁴		2 000гр.	1869

⁴³⁹ Василева, Б. Цит. съч., с. 273.

⁴⁴⁰ Пак там.

⁴⁴¹ БЖС. с. 108; Паскалева, В. Цит. съч., с. 177.

⁴⁴² Български глас. г. I, бр. 23. 18 септември 1876.

⁴⁴³ Македония, г. IV, бр. 62. 30 юни 1870; Жечев, Н. Браила.... с. 125.

⁴⁴⁴ Петкова, Н. Цит. съч., с. 41.

4.	Габрово	Майчина грижа ⁴⁴⁵	2 457 гр. 1869 8510гр. 25септ. 1869 14 007 гр края на 1869 19 991 гр 6 август 1874
5.	Горно Абланово ⁴⁴⁶		300 гр. края на 1872
6.	Елена	Съгласие ⁴⁴⁷	8 303 гр. 1875 26 145гр 1878
7.	Ески Джумая	Добродетел ⁴⁴⁸	100 т.л. 1870
8.	Железник	Майчина грижа ⁴⁴⁹	4 000 гр. 9 март 1869 18336гр края 1870 30 000 гр преди 1877
9.	Казанлък	Саморазвитие ⁴⁵⁰	18 522 гр 1871
10.	Калофер	Просвещение ⁴⁵¹	11 306 гр 1872
11.	Карлово	"Възпитание" ⁴⁵²	9070 гр. 1869 27 166гр 28 септ. 1869 150л.т. начало 1870 40 000 гр за дев.у-ще
12.	Копривщица	"Благовещение" ⁴⁵³	8 208 гр. 1872
13.	Ловеч	Постоянство ⁴⁵⁴	12 000 гр 1871
14.	Лом ⁴⁵⁵		13 450гр 1877/1878
15.	Плевен	"Развитие" ⁴⁵⁶	4-5000 гр 1869 7 000 гр. края 1869 20 000 гр 1870
16.	Пловдив	Майчина грижа ⁴⁵⁷	3 000 гр. есен 1872
17.	Русе	"Ступанка" ⁴⁵⁸	12 000 гр края 1870
18.	Свищов	"Надежда" ⁴⁵⁹	4 500 гр. 1869

⁴⁴⁵ ДА - Габрово, ф. 309 К оп. 1. а. е. 23 л 1: а. е. 2. л. 9; а. е. 19. л. 7 - 8: НБКМ - БИА. II А 2639. 2638.

⁴⁴⁶ Слава. г. II. кн. 5. 1 декември 1872.

⁴⁴⁷ Напредък, г. IX. бр. 34. 18 март 1875.

⁴⁴⁸ Македония, г. III. бр. 46. 18 октомври 1869.

⁴⁴⁹ Право. г. IV. бр. 4. 24 март 1869: Читалише. г. I. кн. 12. 1870 с. 369 - 374 Иванов. А. Цит. съч.. с. 39.

⁴⁵⁰ Право, г. VI. бр. 9. 26 април 1871.

⁴⁵¹ Македония, г. IV. бр. 16. 4 януари 1870.

⁴⁵² Македония, г. III. бр. 43. 6 октомври 1869: г. IV. бр. 43. 21 април 1870: Марица, г. I. бр. 16. 19 септември 1878; ДА - Пловдив, ф. 56. оп. 1. л. 20.

⁴⁵³ Македония, г. VI. бр. 15. 4 юли 1872.

⁴⁵⁴ БЖС с. 93.

⁴⁵⁵ Д а м я н о в. С. Цит. съч.. с. 248: БЖС. с. 90.

⁴⁵⁶ Македония, г. IV. бр. 8. 11 декември 1869. бр. 12. 24 декември 1869. 100 години женско движение в Плевенски окръг. Плевен. 1957, с. 10.

⁴⁵⁷ К и р к о в и ч. Р. Цит. съч.. с. 302.

⁴⁵⁸ Македония, г. V. бр. 3, 18 януари 1871.

⁴⁵⁹ Свобода г. I. бр. 11. 18 януари 1870.

19. Сливен	"Майч. длъжност" ⁴⁶⁰	100 т.л. март 1870 10017гр май 1870
20. София	Майка ⁴⁶¹	7 000 гр. ноември 1869 16000 гр. 1871 19000 гр. 1869-1878
21. Търново	Женска община ⁴⁶²	15 000 гр нач. 1870 19 916 гр април 1870 40 000 гр 1871
	Радост	60 000 гр 1872 53 557 гр февр.1872 58 184гр април 1873 62 832 гр 1874
22. Търново	"Милосърдие"	8 490 гр 31 дек. 1877 1 388 гр. септ.1878
23. Хасково ⁴⁶³		4 093 гр. 1869
24. Цариград ⁴⁶⁴		200 т.л. 1 ден от създаването си 846 т.л. 1876
25. Ямбол	"Възпит. майка" ⁴⁶⁵	30 000 гр 1877

Както се вижда от Таблица II дадени са сведения за 25 женски дружества, за които открихме данни за финансовото им състояние. Някои от сведенията са твърде общи и не е възможно включването им в таблицата. Така например в една дописка до вестник "Македония" за дружеството в Хасково се споменава, че "касата от ден на ден растяла" в края на 1869 година⁴⁶⁶. Еленското дружество 'Съгласие' е "твърде добре и от към капитал" през 1873 година⁴⁶⁷. Не е посочен и капиталът на девическите дружества и емигрантските благотворителни комитети. За първите липсват сведения, но най-общо можем да ги определим като значително по-бедни във финансово отношение. Волните помощи, които

⁴⁶⁰ Македония, г. IV. бр. 48. 9 май 1870; Свобода, г. I, бр. 21, 27 март 1870.

⁴⁶¹ Македония, г. IV. бр. 2, 18 ноември 1869; г. V. бр. 33, 17 август 1871; Право, г. IV. бр. 40. 29 ноември 1869; БЖС. с. 106.

⁴⁶² Македония, г. IV. бр. 25. 14 февруари 1870; бр. 46. 2 май 1870; НБКМ - БИА. II А 3471. 3467, 3430. 3477, 6764. 6782; Кулелиев, Й. Цит. съч.. с. 34; Юбилеен отчет..., с. 26; Право, г. VI бр. 12. 29 май 1872.

⁴⁶³ Македония, г. III. бр. 46. 18 октомври 1869.

⁴⁶⁴ Източно време. г. III, бр. 25. 20 ноември 1876.

⁴⁶⁵ БЖС, с. 111.

⁴⁶⁶ Македония, г. IV. бр. 3. 22 ноември 1869.

⁴⁶⁷ Право, г. VIII. бр. 27, 14 септември 1873

набират благотворителните организации се разпределят незабавно за пострадалите райони, поради което движението на пари, дрехи и вещи е непрекъснато. По тази причина не може да се установи техния капитал в разстояние на една година или един месец. Той е променлива величина и не подлежи на обща статистика. Сведенията, които посочваме за 25 културно-просветни организации, съставляващи 54 % от общия им брой ни дават достатъчни основания да стигнем до някои изводи. Най-мощни във финансово отношение са организациите в Карлово, Търново, Браила, Казанлък, Габрово, Железник, Ямбол и други. Това са дружества, които съществуват години наред без прекъсвания и действат активно в много направления. Невъзможно е да се установи средногодишният капитал на всяка организация и да се направят по-значими обобщения, защото приведените данни за някои организации са оскъдни, не се отнасят за последователни години и не може да се види движението на капитала.

Не може да се получи пълна и ясна представа за организационната структура на женските дружества без да се изясни въпроса за членския състав и масовостта на женското движение. Повечето устави ясно регламентират въпроса за членството в женските организации. Според т. VII от правилата "за член на дружеството се приема всяка жена" от Калофер⁴⁶⁸. Карловското допълва - "без разлика на народност и вяра"⁴⁶⁹, а едно от свищовските дружества приема "всички жени от града"⁴⁷⁰. Еленското дружество определя, че сека жена или девойка, която е внесла каква годе помощ става член на това съдружество"⁴⁷¹. Дружество "Ступанка" налага някои органичения за членовете основатели. Те могат да бъдат само българките, които са русенки или живеят в Русе"⁴⁷², докато спомоществователните членове са българки и българи, както от града, така и от други места"⁴⁷³. Копривщенската дружина допуска за членове мъже, но с органичени правомощия. Те нямат право да бъдат избирани в настоятелството, да гласуват и да вземат отношения по организационни въпроси"⁴⁷⁴. В девическите дружества могат да

⁴⁶⁸ Македония, г. IV, бр. 16, 13 януари 1870.

⁴⁶⁹ Устав.... гл. II, чл. 5.

⁴⁷⁰ Устав..., Раздел: Составът на дружеството.

⁴⁷¹ Устав..., Правила за управление на дружеството, чл. 1.

⁴⁷² Устав..., гл. I, чл. 4.

⁴⁷³ Пак там, чл. 3.

⁴⁷⁴ Устав.... гл. II, чл. 9, гл. III, чл. 12.

членуват момичета до тяхното омъжване. Там където има само една женска организация в нея членуват както госпожите, така и госпожиците. Дружествата се състоят от неограничен брой членове, които трябва редовно да си плащат членския внос и да спазват стритно устава на съответната организация.

Според уставите на организациите в Копривщица и Русе членският състав се разделя на две групи: "основателни" и спомагателни членове. Най-прецизно е делението в Свищов на основателни, редовни и спомагателни. Първите внасят еднократни вноски при учредяването, вторите плащат ежегодно определен членски внос. а последните са мъже и жени, българи или чужденци, които правят дарения в полза на женското дружество⁴⁷⁵. През 1870 година дружество "Съгласие" в Свищов се разделя на основателни членове - 5: редовни - 15; ръкоделни - 57; спомогателни - 73 и извънредни - 85⁴⁷⁶. Някои от организациите поставят ограничения за настоятелките, които могат да се избират сред основателните членове⁴⁷⁷. Най-демократично въпросът за членството е решен от девическата дружина "Китка" в Панагюрище: Всички членове на дружината са равни: в събранията имат еднакво право за гласоподаване и избираемост⁴⁷⁸.

С течение на времето някои организации започват да приемат за членове жени от други градове и от емигрантските центрове. За член на Женската община в Търново е приета госпожа Кинка от Букурещ, която е снабдена със специални пълномощия и представлява търновската организация сред българите-емигранти в Румъния⁴⁷⁹. Иванка х. Тошкова от Одеса е избрана за член на дружеството в Казанлък⁴⁸⁰. Така се въвежда понятието "почитен член", който не живее в същия град и не присъства на общите събрания, но подпомага материално и морално съответната женска организация.

Въз основа на оригинален архивен материал, дописки и отчети във възрожденския периодичен печат и други източници можахме да установим броя на членовете на значителна част от дружествата, отразен в:

⁴⁷⁵ НБКМ - БИА, II А 3133. Устав . . Составът на дружеството, чл. 1. 2 и 3.

⁴⁷⁶ БЖС, с. 104.

⁴⁷⁷ Устав на женското дружество "Ступанка" в Русе. гл. III. чл. 10 и 11.ж

⁴⁷⁸ Устав.... гл. II, чл. 5.

⁴⁷⁹ НБКМ-БИА, II А 5755.

⁴⁸⁰ Душанов. Д. Цит. съч.. с. 76.

	Град	Име	Брой членове	Година
1.	Болград ⁴⁸¹		53	септ. 1876
2.	Браила ⁴⁸²		83	11 май 1870
3.	Букурещ (на Ек. Ценович) ⁴⁸³		4	1876
4.	Габрово	Майчина грижа ⁴⁸⁴	139	1869
			170	1870
5.	Елена	"Съгласие" ⁴⁸⁵	79	1870
6.	Казанлък	Саморазвитие" ⁴⁸⁶	75	11 май 1869
			108	1869
7.	Калофер	"Просвещение" ⁴⁸⁷	69	18 ноем. 1869
8.	Карлово	Възпитание" ⁴⁸⁸	70	14 септ. 1869
			143	28 септ. 1869
9.	Копривщица	"Благовещение" ⁴⁸⁹	66	1872
10.	Ловеч	"Постоянство" ⁴⁹⁰	200	1869
			146	1871
11.	Лом	Правда ⁴⁹¹	50	1860
12.	Пазарджик	"Просвета" ⁴⁹²	40	1870
13.	Панагюрище	Надежда ⁴⁹³	77	1873
			45	1874
			28	1875
14.	Панагюрище	"Китка" ⁴⁹⁴	133	1873/1874
			39	1875/1876
			85	март 1878

⁴⁸² Македония, г. IV. бр. 62. 30 юни 1870.

⁴⁸³ Устав. ... чл. 6.

⁴⁸⁴ ДА - Габрово, ф. 309 К. оп. 1. а. е. 2. л. 3; Мариново, А. Чит. съч.. с. 66. Музей. ... Елена. ф. 185. Архив на женското дружество "Съгласие" в Елена.

⁴⁸⁶ Македония, г. III. бр. 31. 5 юли 1869; БЖС. с. 96.

⁴⁸⁷ Македония, г. IV. бр. 16. 4 януари 1870; Начов, Н. Чит. съч.. с. 247.

⁴⁸⁸ Македония, г. III. бр. 43. 6 октомври 1869; Право, г. V. бр. 20, 17 юли 1870; Марица, г. I. бр. 16. 19 септември 1878.

⁴⁸⁹ Македония, г. VI, бр. 15. 4 юли 1872.

⁴⁹⁰ Македония, г. III. бр. 38, 16 август 1869; Право г. VII. бр. 30. 2 октомври 1872. Български женски.... с. 89.

⁴⁹² Македония, г. IV. бр. 28. 24 февруари 1870.

⁴⁹³ Къща-музей.... Панагюрище, инв. 2.

⁴⁹⁴ Пак там, инв. 67.

15.	Пловдив	"Майчина грижа" ⁴⁹⁵	24	1873
16.	Русе	"Ступанка" ⁴⁹⁶	20	1869
			50-60	1875
17.	Свищов	"Съгласие" ⁴⁹⁷	235	1870
18.	Сливен	"Майчина дл." ⁴⁹⁸	120-130	1870
19.	София	"Майка" ⁴⁹⁹	50-60	1869
20.	Търново	Женска община ⁵⁰⁰	32	8 септ. 1869
			128	1869
			69	1871
21.	Тулча ⁵⁰¹		ок. 150	1869
22.	Хасково ⁵⁰²		23	1869
23.	Цариград ⁵⁰³		25	1876
24.	Чирпан	"Вяра, надежда..." ⁵⁰⁴	нает. + 12	1875
25.	Шумен	"Родолюбив" ⁵⁰⁵	35	1872
26.	Ямбол	"Възп. майка" ⁵⁰⁶	20	1873

Приведени са данни за около 43 % от женските организации. Въз основа на резултатите от Таблица III отпадна твърдението, че емигрантските благотворителни дружества имат характер на комитети и техния членски състав е твърде ограничен. Единствено благотворителното дружество на Екатерина Ценович в Букурещ се съставя от 4 членове, които влизат в настоятелството. Сведенията за някои дружества са обобщени и цифрови данни от тях не могат да се извлекат. Във Велес в двете дружества членуват почти всички майки на ученичките в девическите училища, които са около 200. Дружествата просъществуват много кратко и за постоянен състав не може да се говори.

⁴⁹⁵ НБКМ - БИА. ф. 289, а. е. 14: Генчев. Н. Възрожденският..., с. 312.

⁴⁹⁶ БЖС, с. 107; Напредък, а. IX, бр. 43. 24 май 1875.

⁴⁹⁷ БЖС, с. 104.

⁴⁹⁸ Македония, г. IV, бр. 48. 9 май 1870.

⁴⁹⁹ Македония, г. V, бр. 33. 17 август 1871.

⁵⁰⁰ Македония, г. IV, бр. 46, 2 май 1870; НБКМ - БИА, II А 3450; Юбилеен отчет..., с. 18.

⁵⁰¹ Димитров, С., Н. Жечеви В. Тонев. История на Добруджа през Възраждането. С., 1988. с. 208.

⁵⁰² Македония, г. III, бр. 46. 18 октомври 1869.

⁵⁰³ Напредък, г. XI, бр. 99, 18 септември 1876.

⁵⁰⁴ Напредък, г. X, бр. 49, 5 юли 1875.

⁵⁰⁵ БЖС, с. 110.

⁵⁰⁶ БЖС, с. 111.

Както се вижда от Таблица III броят на членовете в Ямбол, Хасково, София и други се отнася само до учредителите. Не успяхме да открием данни за следващите години. С най-пълни сведения разполагаме за Търново, "Китка"¹ и "Надежда" в Панагюрище, които имат променлив членски състав, в зависимост от обективни и субективни причини. В 26 организации са обхванати около 2 100 жени. По логичен път стигаме до извода, че в женските дружества членуват около 5000- 6000 българки. Точната статистика се затруднява от липсата на сведения за много организации, както и наличието на непълни списъци с имената на членовете. Въпреки това наличните данни доказват, че през Възраждането женските дружества се превръщат в широко женско движение. Без да достигат броя на читалищата (около 200) и броя на читалищните дейци, женските организации изпълняват аналогични функции и задачи сред жените като ги привличат към мащабни действия и съпричасност на проблемите в българското възрожденско общество.

В процеса на изследване на българското женско движение се наложи необходимостта от социологическо проучване. За съжаление то не може да обхване целия членски състав поради няколко причини. На първо място това е липсата на пълни и точни данни за членовете на женските дружества, както се вижда от Таблица III. На второ място се появи невъзможността да се уточнят имената на много жени. В учредителните протоколи и списъци, поместени във възрожденския периодичен печат, някои от тях се споменават с малкото си име или с прибавено малко име на съпруга - баба Нона, баба Стратица, баба Михалица, Кина Иваница, Рада Николица, госпожа Кинка и т. н. Всичко това наложи статистическото проучване да се ограничи в рамките на настоятелствата, което е методологически и документално възможно, а крайните резултати да се базират на значителен процент от настоятелките. Целите, които си поставихме се свеждат до уточняване материалното положение и социалния произход, образованието, професията, длъжностите в настоятелството, владееене на чужди езици, връзки с революционната организация, както и творчеството на изследваните и тяхната националност. Това са важни въпроси и характеристики, касаещи отделната личност, член на женска организация. Съзнателно не включихме група от въпроси, отнасящи се до връзки с други обществени организации, с

Възрожденски дейци и международни контакти, въпреки че има много данни за това. Съображението ни беше, че почти всички взаимоотношения се осъществяват от името на съответното женско дружество и са в непосредствена връзка с неговата дейност. Тези преки и косвени контакти разглеждаме самостоятелно на ниво взаимоотношения между женските дружества и другите обществени организации.

Съобразихме се и с някои съвременни изследвания, отнасящи се както до методологията и методиката на подобен род проучвания, така и до конкретното им приложение в проучване на българската възрожденска интелигенция⁵⁰⁷. Разбира се, в крайна сметка статическият формуляр беше изработен съобразно спецификата на женското движение и възможността за събиране на данни. Във връзка с това не беше включен въпрос за личната библиотека на изследвания. Единственото сигурно сведение открихме за председателката на Женската община в Търново Евгения х.Г. Кисимова, която през 1869 година подарява от домашната си библиотека 386 книги на читалище "Надежда" в родния си град и 500 книги за българите в Одринска Тракия⁵⁰⁸. Нейни съвременници твърдят, че тя е прочела На[^]ООQJсНuzu⁵⁰⁹ Общественички като Йорданка сТ^иларетова, Мария нТТерова, Мария Ст. Берон, Констанца Д. Войникова, Виктория Кр. Пишурка, Екатерина Д. Ценович, Анастасия Р. Попович и редица други ползват богатите си домашни библиотеки. Наред с това десетки членове на женските дружества са имали и лични интереси и предпочитания както по отношение на периодиката, така и на новоизлезлите книги. За това свидетелстват списъците на спомоществователите на издания с нравоучително, религиозно, историческо съдържание, преводни художествени произведения и учебна литература. Въпреки събраната информация до пълни и точни данни не може да се достигне, което наложи отпадане на въпроса за личната библиотека от статистическото проучване.

В началния етап се оказва наложително определяне обсега на документалната база за изходящите данни, както и критериите за достоверност на източниците. Като първокласни определяме данните от архивните материали - протоколи от заседанията на настоятелствата, писма със саморъчните подписи на проучваните, списъци на член-основателите и размера на

⁵⁰⁷ Генчев, Н. Българска възрожденска интелигенция, С., 1991.

⁵⁰⁸ Македония, г. III. бр. 38. 16 август 1869.

⁵⁰⁹ Кулелиев, Й. Цит. съч., с. 21.

даренията. Към тази група отнасяме и редица дописки във възрожденския периодичен печат, които съдържат пълните име на настоятелки, фиксират извършени промени и избор на нови ръководства. Те са публикувани непосредствено след събитието, което отразяват, подписани са от председателката, писарката или цялото настоятелство на съответното дружество, не са плод на субективно отношение и не носят оценъчна информация.

На второ място идват мемоарите и по-късните сведения, съдържащи се най-вече в юбилейните отчети на женските дружества след Освобождението. Към тази група свидетелства се отнасяме твърде внимателно и ги съпоставяме с изходните данни от първата група. Тук не може да не отбележим допълнителните сведения, получени от мемоарите и автобиографиите на пряко ангажираните в женското движение Неделя Петкова, Ека Попова, Теофана Златарова, Царевна Миладинова, Райна поп Георгиева, Цвята Зографска, Анастасия Тошева, Димитър Дугианов, Атанас Иванов, Юрдан Ненов и редица други.

На трето място използвахме някои краеведски проучвания, свързани с девическото образование, историята на женски дружества, читалища и градски общини, с културно-просветната дейност на дадено селище. Познавахме се и на някои данни от специализирани проучвания за девическото образование, българската възрожденска интелигенция, българите в емиграция и други⁵¹⁰. Много внимателно се отнесохме към изследването на Българския женски съюз, което от една страна съдържа ценна първична информация, а от друга е непълно и неточно. Това се дължи на различната степен на достоверност на данните, които предоставят съответните дружества.

На края изходните данни бяха сравнени с малкото енциклопедични издания за възрожденската интелигенция. Най-ценна се оказа Българската възрожденска интелигенция - енциклопедия, която позволи най-вече да се допълнят годините на раждане и смърт. В процеса на работа възниква идеята да се сравнят и данните от научните архиви при Националния институт за паметниците на културата - София и Националния музей на архитектурата - Велико Търново, отдел "Възраждане". Въз основа на досиетата на недвижимите паметници се получи редица уточнения във връзка с материалното положение на изследвания, както и за социалната му принадлежност.

⁵¹⁰Имаме предвид автори като Виржиния Паскалева, Николай Генчев, Николай Жечев, Елена Сюлюр и други.

Статистическото проучване включва 13 въпроса, отнасящи се за изследваното лице до 1878 година. Не сме предвидили раздел за живота му след Освобождението, тъй като няма пряка връзка с женското движение през Възраждането. Обхванати са 275 членове на настоятелства в различни селища и години. За значителна част от тях съществуват сигурни сведения, че са членове на ръководствата. Само в единични случаи сме включили жени, които активно и продължително работят в съответната организация, а имената на настоятелките остават неизветни. За дружината "Благовещение" в Копривщица е известна само председателката - Анна Каблешкова и имената на член-основателките - 39. От този списък чрез случаен подбор включихме 4 жени в статистическото проучване. Според устава на същата организация настоятелството се избира само от основателките.

Първият въпрос се отнася до уточняване пълното име на настоятелката. На пръв поглед тази графа не може да даде никакви интересни сведения, но в процеса на работа възникнаха нови виждания. При изследване и сравняване собствените имена установихме, че в отделни селища и райони са разпространени типични имена. Например в Копривщица и Панагюрище се срещат често Нона, Тота. Пана, Груда, Дела и други, а в градове с гръцко влияние - Евгени, Кирияки, Аргири, Вангели, Зафири, Винития и други. Румънското влияние в имената се чувства сред българската емиграция в Браила, Букурещ и Болград - Констанца, Матилда, Домна и други. В повечето случаи бяха установени както бащиното, така и съпружеското име. За някои настоятелки се получиха четири или пет имена, което изключително улесни отговорите на следващите въпроси за материалното им положение. При наличието на две, три или повече настоятелки с една и съща фамилия в дадено селище се наложи уточняване на родствените им връзки, което подпомогна отговорите на следващите въпроси. Така например три жени от известната търговско-фабрикантска фамилия Д. Папазоглу са в настоятелството в Казанлък, а по-късно в Цариград; три от рода Чомакови в Цариград; три от рода Христодулови и пет от Шишмановия род в Хасково и т.н.

Следващите два въпроса се отнасят до годината и мястото на раждане и смърт. За голяма част от проучваните лица не могат да се съберат пълни данни по тези въпроси, което се обяснява с липсата на статистика до Освобождението.

Сведенията за материалното положение на семейството, от което произхожда са отразени в

ТАБЛИЦА IV

материално положение на семейството	брой	процент
много богат	8	2,9
богат	17	6,2
средно	14	5,1
беден		-
неизвестно	236	85,8

Както се вижда от Таблица IV общият процент на изследваните с известно материално положение на семейството, от което произхождат е едва 14,2 %. Събирането на по-пълни данни се затруднява от факта, че през 60-те и 70-те години на XIX век повечето жени, включени в ръководствата на дружества са вече госпожи и са известни с фамилното си име след брака. Въпреки това цитираните сведения за всяка седма жена дават основание да се заключи, че настоящите произхождат от средите на средната и едра буржоазия.

От изключителна важност е установяването на материалното положение на изследваните жени във времето когато ръководят женското движение. Тези данни са отразени в

ТАБЛИЦА V

материално положение до Освобождението	брой	процент
много богат	23	8,4
богат	59	21,4
средно	45	16,4
беден	5	1,8
неизвестно	143	52,0

Както се вижда издирените данни се отнасят за 48 % от проучваните, когато имат ръководни функции в различни структури на женските дружества. Отново се налага изводът, че настоящите живеят в заможни буржоазни семейства. Сравнявайки изходните данни от Таблици IV и V се изясни, че рядко една жена преминава от една социална група в друга и то твърде близка. Примерно от категория "богат" в "средно", от "богат" в "много богат" или обратно. Единици са случаите, когато от "богат" минават в "беден" и това се отнася до разорени семейства или Вдовици.

Особен интерес представлява уточняване на завършеното образование от настоящите. Наличните сведения са обобщени в

ТАБЛИЦА VI

завършено образование	брой	процент
килийно	2	0,7
взаимно	3	1,1
гръцко училище	5	1,8
протестантско училище	2	0,7
католическо училище	2	0,7
класно	16	5,8
гимназиално	15	5,5
висше	6	2,2
неизвестно	224	81,5

На този етап на проучването за пълни и точни данни във връзка със завършеното образование не може да се говори. Изследването се затруднява от липсата на списъци за завършилите различни степени на обучение. Понякога е трудно да се уточни и Вида на девическото училище, както и дали споменатите данни са последна степен на образование. Съпоставяйки данните, отнасящи се до годината на раждане и

завършеното образование, се налага изводът, че за родените през 20-те и 30-те години на XIX век масово липсват сведения или степента е твърде ниска - килийно или взаимно училище. Процентът на самоуките настоятелки също не може да се установи, поради липса на сигурни сведения. Голяма част от тях са получавали начални или допълнителни знания именно чрез дружествата в откритите неделни училища и женски читалища.

Картината на грамотността и девическото образование в средата на XIX век е една, а през 70-те години - съвършено друга. Докато 56 % от майките на интелегенти са неграмотни, само една с гимназиално и една с висше образование⁵¹¹, то в навечерието на Освобождението десетки момичета преминават различни степени на обучение. В края на 60-те и през 70-те години се завръщат някои от завършилите в Киев, Кишинев, Прага, Цариград и Бялград. В различни настоятелства се включват и получилите образование си в класните девически училища в Железник и Габрово. Много от тях стават учителки, основават и ръководят женски дружества. Отново се налага да подчертаем, че не изследваме степента на образованост и грамотност спрямо целия женски пол, нито дори спрямо всички членове на женски организации, а само в настоятелствата.

Необходимо е да се посочи и един друг извод, който се налага от познаването на оригиналните протоколи, писма, апели, възвания, адреси, от десетките дописки и статии във възрожденския печат, на които са авторки отделни председателки, писарки или цели настоятелства. Налице е не само висока степен на грамотност, но и познаване на българския книжовен език. Този род сведения не може да се вкара в таблици и не подлежи на статистическа обработка, но по един безспорен начин доказва, че женското движение през Възраждането се ръководи от най-интелигентните и образовани българки.

В пряка връзка със завършеното образование е уточняване на професията на настоятелките. От общия брой 275 учителки са 46, което съставлява 17 %. Всяка шеста жена в ръководството е учителка. Същите се разпределят в 29 селища както следва: по 1 настоятелка-учителка в Ловеч, Трявна, Елена, Ески Джумая, Самоков, Чирпан, Ямбол, Шумен, Болград, Копривщица, Сливен, Кюстендил, Плевен, Русе, Хасково, Малко Търново и Казанлък; по 2 - Велес, Лом, Тулча, Разград и Пазарджик; по 3 - Габрово, Търново, Пловдив и Панагюрище; по 4 - Железник и Солун и 5 в Калофер.

⁵¹¹ Генчев. Н. Българска. ... с. 130.

Общият брой е по-голям от 46, тъй като някои учителки са избирани последователно в две или три настоятелства в различни градове.

Степента на интелигентност се допълва от данните за владеене на чужди езици. И тук сведенията са оскъдни и непълни.

ТАБЛИЦА VII

език	брой	език	брой
1. руски	8	6. гръцки	6
2. сръбски	8	7. френски	14
3. чешки	4	8. немски	2
4. румънски	8	9. английски	1
5. турски	2	10. еврейски	1

От тях 47 настоятелки Владееят по 1 чужд език, 2 жени - 2 езика, 2 - 3 езика и 3 - 4 езика. С положителност можем да твърдим, че броят на знаещите гръцки, румънски и турски е значително по-голям, особено що се отнася до селищата със смесено население, столицата Цариград и емигрантските центрове. По тази причина не изчисляваме в проценти приведените данни. Невъзможно се оказва и уточняване степента на владеене на съответния език, тъй като началните сведения не дават достатъчно информация за това. Като общ критерий по този въпрос приехме, че завършилите гимназиално образование в Русия владеят руски; френско училище в Цариград - френски; висшата девическа школа в Прага - чешки и т. н. В известна степен данните се допълниха и потвърдиха от публикуваните преводни материали на настоятелките.

Въпросите: "В коя женска организация членува" и "Длъжност в настоятелството" са свързани със структурата и ги разглеждаме комплексно. Първоначалният замисъл беше чисто статистически да се установи както дружеството, в което членува настоятелката, така и заеманата длъжност. Със събирането на повече данни се изясни, че някои от имената фигурират в списъците на две или три дружества. Тук не става дума за двойно членство, а за последователно през различни години. Съпоставяйки резултатите за материалното положение

и професията с тези за членството стигнахме до следните изводи.

Първата група изследвани членуват в две или три женски дружества през втория етап (1869 - 1876). Това са единствено учителки, които често сменят местожителството си във връзка с професията си. Пристигайки в друго селище те основават, възобновяват или се включват в съществуващите вече женски организации. Сигурни данни в тази насока открихме за членство на Станка Николица - Спасо Еленина в Русе и Разград; Анастасия Узунова - Калофер и Пловдив; Милева Барак-Бояджиева - Самоков и Чирпан; Райна поп Георгиева - Железник и Панагюрище; Анастасия Тошева - Железник и Габрово; Неделя Петкова - Велес и Солун; Рада Гугова - Копривщица и Пловдив; Рахил Барак-Душанова - Казанлък, Хасково и Плевен; Станислава Караиванова-Велес, Солун и Кюстендил.

Втората група се отнася до настоятелки, членувачи в едно културно-просветно дружество (1869 - 1876) и една благотворителна организация (1876 - 1878). Така например Ека Караминкова членува в Калофер и Цариград; Неда Д. Папазоглу, Стефанка и Марийка Папазоглу - Казанлък и Цариград. Сравнявайки данните за материалното положение и членството, устоновихме, че те принадлежат към едрата буржоазия и целите им семейства се преместват в Цариград. Друг е случаят в Търново и Браила, където първоначално се учредяват културно-просветни дружества, а по-късно благотворителни. Една част от търновки и браилчанки членуват последователно и в двете организации. Тук трябва да споменем Евгения Кисимова, Евгения Ст. Карагъзова, Винития Сарафиди и други жени от Търново, които ръководят Женската община, а след това дружество "Милосърдие". Савка К. Попович, Мария Ст. Берон и Иванка Н. Ценова открихме сред основателките на дружеството в Браила през 1870 година, а след Априлското въстание те са настоятелки на Човеколюбия женски комитет в Букурещ. Вероятно този списък може да бъде продължен.

Наред с въпроса за членството установихме и заеманите длъжности в настоятелствата. Проучването обхваща 46 организации, разпределени както следва: 38 културно-просветни, 7 благотворителни и 1 девическа. Резултатите са представени в

ТАБЛИЦА VIII

заемана длъжност	брой	процент
председателка	45	16,4
подпредседателка	9	3,3
касиерка	28	10,2
писарка	28	10,2
печатопазителка	1	0,4
книгопазителка	1	0,4
настоятелка	70	25,5
неизвестна	93	33,8

Благодарение на многобройните архивни материали и прецизната им обработка можахме да установим длъжностите на 66,2 % от общия брой. Веднага трябва да уточним, че те не са разпределени по равно и не обхващат целите ръководства. Така например за дружествата "Надежда" и "Съгласие" в Свищов са издирени 31 настоятелки; за Търново - 19; за "Китка" и "Надежда" в Панагюрище - 21; Хасково - 17 и т.н. В същото време има организации, представени само с една или две жени, като тези в София, Чирпан, Самоков, Ески Джумая и други. При дружества със запазена документация могат да се установят по-цялостно както първите настоятелства, така и настъпилите промени по-късно. Това е валидно за Свищов, Търново, Болград, Цариград и други. В много случаи за едно и също лице съществуват данни за няколко заемани длъжности през различни години. В Таблица VIII е отразена най-значимата от тях. Например, ако изследваният е член на настоятелство, касиер и подпредседател в различни години, то посочваме само длъжността подпредседател. За 33,8 % от настоятелките липсват данни за заеманата длъжност.

Специално внимание отделехме на връзките им с революционната организация. Основните критерии са шиене на знамена за Априлското въстание и Освободителната война; подпомагане на местните революционни комитети; участие в подготовката и хода на въстанието, както и дейността след неговия погром. И не на последно място проучихме родствените връзки с революционни дейци без да ги приемаме механично или формално. Така например лелята на Васил Левски - Мария Иванова

Фурнаджиева е съпруга на богат чорбаджия от Карлово и няма никакви връзки с революционната организация. Към групата на настоятелките, свързани с революционната организация включихме и жени, в чиито домове отседат Васил Левски. Атанас Узунов и други революционни дейци и заседават местните комитети. При установяване на тази дейност се позовахме на прошения до Народното събрание, мемоари на революционни дейци, както и специализирани проучвания. Оригиначните архивни документи в това направление са най-оскъдни поради конспиративния характер на революционната организация. Открихме сигурни данни, че 38 настоятелки, в една или друга степен подпомагат революционното движение. Най-голям е броят им в Панагюрище - 10, Пазарджик и Хасково - по 5; Търново - 3; Горна Оряховица, Велес, Солун и Бялград - по 2 и т.н. Подпомагането на революционните дейии се засилва особено след погрома на Априлското въстание, когато голяма част от съществуващите дружества преориентират дейността си в тази насока. По време на Освободителната война значителна част от настоятелките стават милосърдни сестри във военновременните болници в Свищов, Търново, Габрово, Пловдив, Ямбол и други.

В статистическото проучване е включено и творчеството на настоятелките, отразено в

ТАБЛИЦА IX

вид творчество	брой на настоятелките процент	
статии	7	2,5
дописки	17	6,2
речи	9	3,3
учебник	1	0,4
стихове	7	2,6
преводи	6	2,2
събиране на фолклор	2	0,7

В таблицата са включени само публикуваните материали от настоятелките. Дописките за организационния живот и

дейността на женските дружества са много повече, но голяма част от тях са подписани от цялото настоятелство и по тази причина не са авторски. Тук не включваме и многобройните "явни благодарности" за подарени книги, годишни течения на вестници и списания, тъй като се касае за кратки информации, а не за творчество. Разполагаме със сведения за произнесени речи по различни поводи, но те не са запазени. Включваме само публикуваните.

Необходимо е да се посочи, че една жена, която започва да пише, се ориентира към няколко вида творчество. Не са редки случаите, когато настоятелката помества статии и дописки, дописки и преводи, речи и стихове и т.н. С най-многострани изяви в това направление е Евгения Кисимова от Търново, която е автор на статии, дописки, речи, едно стихотворение и събира народни песни за сборниците на Огюст Д'Озон и Васил Чолаков.

Цялостното статистическо проучване би било непълно без изясняване националността на настоятелките. От 275 жени едва 6 са от други националности: 1 чехкиня и 5 сръбкини, което съставлява 2,2 % от изследваните. Чехкинята Йозефа Праскова (Богдана Хитева) активно работи в Калофер. Ана Предич - Радославова възобновява дружеството в Ловеч и по нейна инициатива се основава девическото "Наука" в същия град. Името на Рахил Барак - Душанова е свързано с организациите в Казанлък, Хасково и Плевен, а сестра и Милева Барак - Бояджиева със Самоков и Чирпан. Всички те са учителки, омъжени за българи учители и съществено допринасят за развитието на женското движение и девическото образование, за културно-просветния живот в посочените селища. Александра Майзнер е председателка на благотворителното дружество в Бялград.

Посочените цифри доказват, че както по характер, така и по национален състав женското движение си остава чисто българско явление. Въпреки това в него са включени и жени от други националности. Изнесените данни се отнасят само до настоятелствата. Броят на чужденките, членувачи в българските женски дружества в емигрантските центрове е голям. Това се дължи на факта, че през третия етап (1876 - 1878) женските организации се стремят да привлекат представители на други националности в подкрепа на българската кауза и поддържат интензивни международни контакти.

Без да претендира за изчерпателност и пълнота извършеното статистическо проучване поставя началото на

подобен род изследвания за женското движение. То се базира на достатъчна и проверена от различни източници информация, за да могат да се направят някои основни изводи и да се разберат тенденциите при избор на настоятелствата. В ръководствата влизат жени из средите на заможните градски слоеве и представители на интелигенцията. Това са образовани за времето си българки, някои от които са завършили различна степен на образование, владеят чужди езици и публикуват материали във възрожденския периодичен печат. Значителен брой от настоятелките живеят в интелектуална среда. Те са дъщери, съпруги, сестри или майки на учители, лекари, книжари, автори, преводачи, издатели, членове на Българското книжовно дружество, читалищни и театрални дейци, видни общественици. Независимо от прякото занятие на мъжа в семейството 24,4% от проучените живеят до Освобождението в семейства на интелигенти. Много от настоятелките подпомагат революционното движение и национално-освободителните борби. Статистическото проучване даде възможност да се определи състава на настоятелствата и техния потенциал. Проучването на практика доказва, че се спазват демократичните принципи, регламентирани в уставите на отделните женски организации.

Когато се изяснява организационната структура не може да не се спомене макар и бегло за организационния живот на дружествата. В своето развитие те срещат редица трудности и противоречия. Едни от тях се дължат на вътрешни борби в самата организация, а други са предизвикани от външни фактори. Във възрожденския печат са поместени много дописки за лошото състояние на някои дружества, за недоразумения и дразги в настоятелствата, за амбициите на една или друга жена да се наложи в организацията. Повечето от тези дописки са анонимни или са подписани от едно лице. Следват бележки на редакцията, опровержения от страна на засегнатото настоятелство или граждани. Към този род сведения се отнасяме внимателно, защото те са плод на субективизъм, в много случаи са пристрастни и не отговарят на действителността.

Безспорно е имало вътрешни недоразумения, както сред настоятелките, така и в самите дружества. Според една дописка до вестник "Напредък" женската организация в Чирпан изпада "в ледено състояние" поради конфликт между писарката и

касиерката⁵¹², а през 1875 година тя се разтуря по Вина на учителката⁵¹³. В Копривщица "Женската дружина не отива нито напред, нито назад... жените излязоха по постоянни В дружествените работи от мъжете"⁵¹⁴. През 1871 година 8 софийското дружество "Майка" започват "някои от госпожите да претендират за касиерството и председателството и да ся препират помежду си"⁵¹⁵.

Нападки се появяват и срещу писарката на дружеството в Русе - Анастасия С. Златова⁵¹⁶, които се опровергават от настоятелството⁵¹⁷. Вероятно те са безпочвени, защото тя е избрана по-късно за председателка на "Ступанка". Друг дописник пише, че същото дружество би имало по-голям напредък, ако не владее "в една, две личности аристократчина"⁵¹⁸. В една язвителна бележка се препоръчва организацията да се преименува в "Разсипи - къщана"⁵¹⁹. Цитираме всички дописки за Русе, за да може да се види тенденциозността и субективизмът на подобен род писания. Дружество "Ступанка" в Русе си остава една от най-дейните организации през Възраждането и съществува без прекъсвания.

Подобен род неоснователна критика не пощадява дори Йорданка Филаретова⁵²⁰ и Евгения Кисимова⁵²¹: В Търново отношенията са по-сложни и се подклаждат от градската община. В резултат на тези интриги Евгения Кисимова е отстранена през 1872 година и Женската община започва да се нарича дружество "Радост". Причините за несъгласието между членовете на дружеството в Тулча са, че "не могат да решат кои да бъдат по-главни й по-долни

От друга страна състоянието на дадено дружество зависи до голяма степен от съгласието и разбирателството между всички български обществени организации в селището. Понякога борбата за надмощие в общината, противоречията между отделните организации оказват пагубно влияние върху женското

⁵¹² Напредък, г. IX, бр. 45, 7 юни 1875.

⁵¹³ Източно време, г. II, бр. 19, 21 юни 1875.

⁵¹⁴ Напредък, г. IX, бр. 25, 18 януари 1875.

⁵¹⁵ Македония, г. V, бр. 33, 17 август 1871.

⁵¹⁶ Турция, г. VII, бр. 17, 12 юли 1871.

⁵¹⁷ Турция, г. VII, бр. 52, 13 февруари 1871.

⁵¹⁸ Напредък, г. IX, бр. 45, 7 юни 1875.

⁵¹⁹ Македония, г. V, бр. 44, 2 ноември 1871.

⁵²⁰ Турция, г. VIII, бр. 16, 3 юни 1872.

⁵²¹ Право, г. VII, бр. 12, 29 май 1872.

⁵²² Напредък, г. IX, бр. 24, 11 януари 1875.

дружество. Такъв е случаят в Хасково през 1870 година, когато училищата, читалището и женското дружество се затварят "по причина на една пасмина лоши люде в Общината"⁵²³. Подобно е положението и в Казанлък през 1871 година. Под влияние на общите разногласия и "женското дружество от няколко месеца замира... но бързо се съвзема за пример на другите казанлъчани"⁵²⁴. В статията "По въпроса за жените" се търсят причините за несъгласията в българското общество и в частност в женските организации. Авторът пише: "Туй зло е чорбаджилъкът, който се смесва и в училището, и в читалището, и в женското дружество"⁵²⁵. Този факт се потвърждава от няколко дописки за противоречията в женските организации в Карлово, Тулча, Калофер и Пловдив. През 1870 година настъпват несъгласия между госпожите в Калофер, което дописникът отдава на чорбаджиите⁵²⁶. Карловският адвокат Иван х. Д. Афионов се опитва през 1871 година да разтури женското дружество и общината и да възвърне чорбаджилъка⁵²⁷. Някои чорбаджии в Тулча се делят от градската община, странят от читалището, а "жените им са във и от женското дружество"⁵²⁸. Вероятно за това оказват влияние както противоречията в тулчанското българско общество, така и личните амбиции и съперничества в самото дружество. Според дописка до вестник "Независимост" училището, читалището и женското дружество в Пловдив се развиват добре, "защото всички Груевци, Каблешковци и Кесяковци подвиха вече опашките си"⁵²⁹.

Пагубно влияние върху някои дружества оказват сръбската и гръцка пропаганда. Това е валидно най-вече за Македония и градовете със смесено население. Женските организации във Велес се разтурят бързо поради "зародиш на сърбизъм"⁵³⁰. В Самоков "женското дружество... са погребана" заедно с читалището, училищното настоятелство и училищата при идването на гръцкия владика Доситей през 1873 година⁵³¹. При трудни условия работи и българското женско дружество в Пловдив. Една част от гърчещите се българки членува в гръцкото

⁵²³ Право, з. V, бр. 28, 7 януари 1870.

⁵²⁴ Македония, г. V, бр. 18, 4 май 1871.

⁵²⁵ Право, г. VI, бр. 45, 18 януари 1872.

⁵²⁶ Право, г. V, бр. 36, 2 ноември 1870.

⁵²⁷ Свобода, г. II, бр. 30, 8 януари 1872.

⁵²⁸ Турция, г. VII, бр. 27, 21 август 1871.

⁵²⁹ Независимост, г. III, бр. 35, 19 май 1873.

⁵³⁰ П е т к о в а, Н, Цит. съч., с. 41.

⁵³¹ Право, г. VIII, бр. 8, 4 май 1870.

женско дружество "Евридики", а госпожа Гюмюшгердан се прехвърля в българската организация едва през 1878 година.

От изнесените данни става ясно, че противоречията в женските дружества нямат социален характер. До голяма степен те се дължат на лични амбиции, желание за заемане на ръководни постове, междуличностни дразги, неспазване на уставни положения и други. Немалък дял има и влиянието на общите разногласия между институциите и състоянието на българските организации в дадено селище. Когато се говори за класово деление се привежда една дописка за Свищов, в която се казва, че "Дона не ще да припознае Стояна за председателка, а Рада не ще да седи заедно в една одая с Драгана, защото Радиният мъж не ходи в Виена и Влашко за стока, ами кове конете"⁵³². В този дух са и едни пътни бележки от Свищов, в които се споменава за "вътрешно разединение" и "глухо съперничество" между двете части на града⁵³³. Както вече изтъквахме, делението на читалищата и женските дружества по махали е по-скоро за удобство и улеснение на членовете. С положителност може да се твърди, че в горна махала живее по-заможено население и вероятно на тази основа съществуват някакви противоречия между "Надежда" и "Съгласие" в Свищов. Проследявайки цялостното развитие на двете организации може да се установи, че те действат без прекъсване, надпреварват се в дейността и инициативите си и се утвърждават като едни от най-дейните и стабилни дружества.

Единственият случай на деление по класов и политически принцип е този в Букурещ. Създадените през 1876 година два благотворителни женски комитета под председателството на Елисавета Пулиева и Екатерина Ценович са ясно дифиринцирани. Основание за това твърдение ни дава писмото на руския дипломатически агент в Букурещ Дмитрий Ф. Стюард до А. И. Василчиков с дата 10 септември 1876 година. Авторът препоръчва комитета на Елисавета Пулиева, който "се ползва с голямо доверие както по своя състав, така и по личността на своята председателка", а за Екатерина Ценович споменава, че е "жена на незначителен търговец" и ръководеното от нея дружество не дава достатъчно гаранции⁵³⁴. Женският комитет на Елисавета Пулиева приема за членове жени из средите на едрата

⁵³² Свобода, г. I. бр. 12. 22 януари 1870.

⁵³³ Икономов, Т. Пътни впечатления, пътища и пътешественици (XIV - XIX век). С., 1982, с. 352.

⁵³⁴ Освобождени Болгарии.... т. I, док. 260. с. 393.

буржоазия в емигрантските центрове, а в политическо отношение гравитира около Българското човеколюбиво настоятелство в Букурещ. Благотворителното дружество на Екатерина Ценович е близко до средите на "младите" и БЦБО. Трябва да подчертаем, че това деление се отнася за 1876 година и единствено за Букурещ, където българската емиграция отдавна е разделена в социално-икономическо и политическо отношение. Българското женско движение като цяло е слабо засегнато от социалните противоречия и политическите борби. То е общобългарско и в него могат да членуват представители на всички слоеве на обществото. По тази причина конфликтите и недоразуменията в женските организации са по-лесно преодолими.

Интерес представлява въпросът за отражението, което дават исторически събития като Априлското въстание и Освободителната война върху женското движение и организационния живот на дружествата. В резултат на погрома след Априлското въстание някои обществени организации на българите са разтурени. Такава е съдбата на много читалища, което се обяснява с физическото унищожение, преследване или заточение на революционни дейци, мнозинството от които са членове на местните читалища⁵³⁵. Досега съществуваше мнение, че съдбата на женските дружества е почти същата и периодът 1876 - 1878 година едва ли не е кризисен в историята на женското движение⁵³⁶.

Благодарни на новотрити или неизползвани в тази светлина дописки, оригинални писма и протоколи, както и по-късни спомени може с положителност да се твърди, че такъв обрат или удар върху женското движение като цяло няма. Прекратяват дейността си само дружества в градовете, където въстанието взема големи размери, а терорът и насилието продължават с неотлабваща сила. Така например девическата дружина в Панагюрище "повяхва от свирепите буйства на поганците и даже имотът му изчезва"⁵³⁷. При първа възможност тя се възстановява, посещава се от 82 редовни членове и уставът остава същия⁵³⁸. Съществуват сигурни сведения, че и женската дружина в Панагюрище прекратява дейността си. Последното

⁵³⁵ Подробно вж. Кондаре 6, Н., С. Сиракови П. Чолов, Цит. съч.

⁵³⁶ Това мнение се поддържа от А. Пундева-Войникова, Димитрана Иванова и Бойка Василева.

⁵³⁷ НБКМ - БИА, II В 833. Писмо на настоятелството на девическата дружина "Китка" до Райна Княгиня в Москва от 21 май 1878.

Къща-музей,..., Панагюрище, инв. 4.

събрание за 1876 година е на 18 март⁵³⁹. В едно писмо до Райна поп Георгиева в Москва се съдържа информация, че "... само е болно женското дружество "Надежда" и девическото е слабо дружество "Китка". Надеждата да са са живи, а Китката да са раззелени"⁵⁴⁰. Вероятно прекратява дейността си и женската организация в Брацигово поради настъпилата неблагоприятна обстановка. Копривщенската дружина продължава съществуването си, защото през учебната 1877/1878 година изплаща заплатите на учителките от дружествената каса⁵⁴¹. В Пазарджик "дружеството съществува, но събранията не стават по причина на сегашните обстоятелства, да не би да се подозрем от правителството"⁵⁴². В този дух са и съветите на Никифор поп Константинов до жена му в Елена "поради смутните времена... жените да бъдат по-предпазливи"⁵⁴³.

От посочените примери се налага изводът, че през 1876 година временно прекратяват дейността си само женските дружества в IV революционен окръг, където въстанието взема най-големи размери и обхват, а последиците са най-тежки. Типичен е примерът с Панагюрище - Райна Княгиня, Цвята Зографска и други жени са заловени, мъчени, разкарвани по затворите. Освен това бащите, мъжети, братята и синовете на най-дейните членове са избити в хода на въстанието, затворени или заточени след неговия разгром. Имайки предвид този незначителен брой на временно прекратилите съществуването си женски дружества, както и ограничения географски район, стигаме до извода, че това не е типично явление за българското женско движение като цяло. Липсата на сведения за някои други организации не може да се обясни със събитията от 1876 - 1878 година. Те или имат по-слаба дейност или водената от тях документация и отчетност е на по-ниско ниво в сравнение с останалите дружества.

Във връзка с организационния живот е необходимо да се изяснят отношенията между различните женски дружества. През Възраждането не се стига до създаване на единно ръководство на женските организации, но в качеството си на самостоятелни

⁵³⁹ НБКМ - БИА, II В 819. В протоколната книга на дружината "Надежда" е посочено, че за 1876 - 1877 година пет жени са платили членския си внос, но явно организацията временно преустановява дейността си.

⁵⁴⁰ НБКМ - БИА, II В 804.

⁵⁴¹ Доросиев, П. Учебното дело в Копривщица преди Освобождението ни. - В: Юбилеен сборник..., с. 404.

⁵⁴² НБКВ - БИА, II В 877.

⁵⁴³ Априлско въстание..., т. II, док. 18, с. 17.

общества те осъществяват различни контакти помежду си. През първия етап (1857 - 1869) няма сведения за подобен род отношения. Това се обяснява с незначителния им брой и липсата на информация за тях във възрожденския периодичен печат. Вторият етап (1869 - 1876) се характеризира с различни връзки, които се отнасят до девическото образование, организационни въпроси и дарения. Както изяснихме непосредствено след учредяването си различни дружества публикуват дописки в български вестници и списания. Последните се получават и четат от членовете на съществуващите вече дружества. Така се стига до кореспонденция и лични контакти. Основен проблем, по който се обменя информация, е организационната структура и дружествен живот. Сравнявайки запазените устави се откриват много общи положения или цели пасажии. Дружествата в Копривщица⁵⁴⁴ и Русе⁵⁴⁵ отпечатват уставите си в по 500 екземпляра, а в Букурещ благотворителната организация на Екатерина Ценович - 100 броя⁵⁴⁶. Тези цифри навеждат на мисълта, че печатаните устави не са предназначени само за членовете или обществени организации в същото селище, а вероятно част от тях се разпращат на други женски дружества. Единственото писмено сведение за размяна на устави се отнася за организациите в Търново и Сливен⁵⁴⁷. В протоколната книга на женската дружина "Надежда" в Панагюрище е записано, че на 24 октомври 1873 година "се прочете писмото на Т. Пазарджишкото женско дружество"⁵⁴⁸.

Софийското дружество "Майка" подканя жените от Самоков и те да си основат дружество⁵⁴⁹. Видната деятелка на женското движение в Македония Неделя Петкова заминава за Свищов да проучи устройството на тамошните дружества⁵⁵⁰. Мария Н. Герова от Пловдив оказва особено ценна помощ на Карловското дружество. Първоначално тя събира средства за тази организация⁵⁵¹, а по-късно заедно с мъжа си присъства на дружествените заседания в Карлово и двамата дават ценни

⁵⁴⁴ Македония, з. VI, бр. 15, 4 юли 1872.

⁵⁴⁵ Паскалева. В. Цит. съч., с. 176.

⁵⁴⁶ НБКМ-БИА, II А 7361.

⁵⁴⁷ НБКМ - БИА, II А 5734. Писмо на женското дружество в Сливен до Женската община 8 Търново от 22 март 1872.

⁵⁴⁸ Къща-музей..., Панагюрище, инв. 4. Протоколна книга на женската дружина в Панагюрище.

⁵⁴⁹ Македония, г. IV, бр. 55, 4 юни 1870.

⁵⁵⁰ НБКМ - БИА, ф. 584. а. е. 633: Пундева - Войникова, А. Цит. съч.. с. 94.

⁵⁵¹ Право, г. VI, бр. 1, 1 март 1871.

съвети⁵⁵². В лична кореспонденция са деятелките на женските дружества в София Йорданка Филаретова и в Пазарджик Мария Н. Герова⁵⁵³. Контактите между женските организации се улесняват от факта, че някои учителки последователно членуват в две или три дружества и пренасят опита им. Сред тях са Рахил Барак - Душанова, Милева Барак - Бояджиева, Неделя Петкова, Станислава Караиванова, Анастасия Тошева, Райна поп Георгиева, Богдана Хитева, Анастасия Узунова и други.

Най-многобройни са финансовите отношения между отделни дружества, както и взаимните дарения, които си правят. Лотарията, организирана през 1872 година от браилската организация, се подпомага от дружествата в Свищов и Калофер⁵⁵⁴ Мария Н. Герова, Катинка Гешеолу и Рада Гугова от Пловдив са сред дарителите на Карловското дружество⁵⁵⁵. Председателката на Женската община в Търново Евегения Кисимова прави дарение за габровки⁵⁵⁶. Сливенското дружество "Майчина длъжност" благодари на българки от Браила и Тулча за парични дарения⁵⁵⁷. Дружество "Съгласие" в Елена обнародва имената на родолюбивите дарители, сред които са жени от Търново и Габрово⁵⁵⁸, а Йорданка Филаретова изпраща помощ в размер на 3 бели меджидиета за дружеството в Пазарджик⁵⁵⁹. Железничкото дружество получава дарение от Еленка Р. Миркович от Сливен⁵⁶⁰.

Правят се и многобройни дарения от годишни течения на вестници и списания, както и на новоизлезли български книги. Най-крупно е дарението на Мария Ст. Берон, член на дружеството в Браила, за 22 женски организации, които следва да получат различен брой книги "Естествена история"⁵⁶¹. Женската община в Търново приема 10 тела, "Съгласие" в Свищов - 3 броя и сливенското дружество също 3 екземпляра чрез Евгения Кисимова⁵⁶².

⁵⁵² ДА - Пловдив. ф.- 56, оп. 1. а. е. 9. Спомени на Елисавета К. Попова, 1919. ръкопис.

⁵⁵³ НА БАН, ф. 16. л. 3. Писмо на Мария Н. Герова до Йорданка Филаретова от 23 март 1865.

⁵⁵⁴ Василева. Б. Цит. съч., с. 287.

⁵⁵⁵ Право. г. V, бр. 36. 2 ноември 1870.

⁵⁵⁶ Василева. Б. Цит. съч., с. 287.

⁵⁵⁷ Македония, г. IV, бр. 84, 24 септември 1870.

⁵⁵⁸ Право, г. VI, бр. 28, 7 септември 1871.

⁵⁵⁹ Македония, г. V, бр. 9, 2 март 1871.

⁵⁶⁰ Македония, г. V, бр. 52, 28 декември 1871.

⁵⁶¹ Берон, В. Естествена история, ч. I, Зоология, Болград, 1870. с. 456.

⁵⁶² НБКМ-БИА, II А 5734.

Взаимоотношенията на женските дружества се активизират особено през третия етап (1876 -1878). Във връзка с помощните акции след Априлското въстание благотворителното дружество в Цариград поддържа оживени контакти с организациите в Шумен⁵⁶³, Болград⁵⁶⁴, Браила⁵⁶⁵, Свищов⁵⁶⁶ и други. Членовете на благотворителните женски организации в Букурещ подпомагат с лекарства, превързочни материали и хирургически инструменти Българското женско дружество в Бялград. Сред тях са Елисавета Пулиева, Екатерина Ценович, Елена Папазооглу и др⁵⁶⁷. Елисавета Пулиева, "президентката на Букурещкото женско благотворително общество", благодари на Екатерина М. Василева от Браила за щедрите и дарения на бижута⁵⁶⁸. По време на Освободителната война търновското дружество "Милосърдие" поддържа контакти с горнооряховското.

Взаимоотношенията между отделните женски дружества са отразени в:

ТАБЛИЦА X

Дружество в:	Връзки с женските дружества в:
1. Болград	Букурещ, Търново, Цариград
2. Браила	Букурещ, Свищов, Търново, Сливен, Габрово, Цариград
3. Букурещ	Бялград, Пловдив, Карлово, Болград, Браила
4. Бялград	Букурещ
5. Габрово	Търново, Разград, Калофер, Цариград, Елена, Трявна, Браила
6. Горна Оряховица	Търново, Железник
7. Елена	Търново, Габрово
8. Железник	Сливен, Търново, Горна Оряховица
9. Казанлък	Карлово, Пловдив

⁵⁶³ Напредък, г. XI, бр. 117, 4 февруари 1877.
Български глас, г. I, бр. 45, 23 април 1877; Напредък, г. XI, бр. 125, 21 април 1877.

⁵⁶⁵ Напредък, г. XI, бр. 127, 25 април 1877.

⁵⁶⁶ Напредък, г. XI, бр. 105, 29 октомври 1876.

⁵⁶⁷ Стара планина, г. I, бр. 5, 25 август 1876; бр. 6, 28 август 1876.

⁵⁶⁸ Български глас, г. I, бр. 17, 10 август 1876.

10.	Калофер	Сопот, Габрово, Пловдив
11.	Карлово	Казанлък, Букурещ, Пловдив
12.	Котел	Цариград
13.	Пазарджик	София, Панагюрище
14.	Панагюрище	Пазарджик
15.	Пловдив	Букурещ, Калофер, Карлово, Казанлък София
16.	Разград	Габрово, Цариград
17.	Самоков	София
18.	Свищов	Браила, Солун, Цариград
19.	Сливен	Търново, Железник, Браила, Тулча
20.	Солун	Свищов
21.	Сопот	Калофер
22.	София	Самоков, Пазарджик, Пловдив
23.	Трявна	Габрово
24.	Тулча	Сливен, Шумен
25.	Търново	Сливен, Елена, Железник, Габрово, Горна Оряховица, Браила, Болград
26.	Шумен	Цариград
27.	Цариград	Габрово, Свищов, Котел, Разград, Шумен, Болград, Браила

Тази таблица се базира на различни източници и показва само част от контактите, за които открихме сведения. Многостранни връзки имат дружествата в Търново, Габрово, Браила, Букурещ и Цариград. Тези взаимоотношения се оказват много ползотворни, както за дейността на конкретната организация, така и за съвместни инициативи. Въз основа на това се поражда идеята за създаване на центрове и филиали към тях. През 1876-1877 година благотворителното женско общество в Цариград започва да играе ролята на център както по отношение на редица женски дружества, така и спрямо градски общини, читалища, църковно-училищни настоятелства и други. Тази идея се лансира от някои цариградски вестници, които приканват обществени организации и частни лица да се обръщат за помощ и съдействие към цариградското женско дружество. Аналогична роля имат женските комитети в Букурещ и Болград, които се превръщат в своеобразни центрове с филиали сред българската емиграция в Румъния. Към Человеколюбивия комитет на Елисавета Пулиева се създават филиали в Браила и Галац, а дружеството на

Екатерина Ценович в Пловдив. Болградското женско общество играе ролята на централно по отношение на Измаил, Вълча и Шикирли Китай. През 1877 година Евгения Кисимова, председателка на дружество "Милосърдие" в Търново организира клонове в Горна Оряховица, Лясковец, Долна Оряховица и Драганово. Въпреки тези опити за централизация от страна на някои организации, през Възраждането не се стига до единен ръководен център на женските дружества.

фактически женските дружества се оформят като стройни самостоятелни организации със свои устава, печати, документация и собствен капитал. Демократичните традиции на възрожденското общество са основа на тяхната структура и организационен живот. В дружествата могат да членуват всички жени независимо от социалното си положение, образование, вяра и народност. Настоятелствата се избират по най-демократичен начин чрез жребии или висшегласие. Извършеното социологическо проучване на 275 настоятелки доказва, че женското движение се ръководи от високо образовани за времето си жени, представителки предимно на средната и едра буржоазия или на интелигенцията. Отделни настоятелки подпомагат дейността на местните революционни комитети, участват в подготовката и хода на Априлското въстание или оказват съдействие на руските войски и Опълчението по време на Освободителната война. През 1876 - 1878 година някои благотворителни организации правят опит за централизация като сформират клонове и филиали в съседните селища. Въпреки редица трудности от различен характер женските дружества успяват да се наложат и да заемат полагащото им се място във възрожденското общество.

3. ВРЪЗКИ С ДРУГИ ОБЩЕСТВЕНИ ОРГАНИЗАЦИИ. МЕЖДУНАРОДНИ КОНТАКТИ.

Възникнали като културно-просветни организации, женските дружества се стремят да разширят дейността си при уреждане на различни въпроси, свързани преди всичко с просветното движение и културното възраждане на нацията. Както изтъкнахме отделните дружества не действат изолирано едно от друго, а поддържат лични контакти или кореспонденция помежду си. Освен това те не се затварят в тесните рамки и проблеми на женското движение, а се обръщат за помощ и съдействие към редица други обществени организации, както в съответното селище, така и в други населени места. Най-активни са взаимоотношенията с градски общини, читалища, църковно-училищни настоятелства, митрополии и духовни лица, Благотворителното братство "Просвещение", Македонската дружина, Българското книжовно дружество, Българското централно благотворително общество и други.

Едни от най-тесните и продължителни контакти женските дружества поддържат с градските общини. През разглеждания период (1857 - 1878) общините имат не само управленчески функции, но активно подпомагат просветното движение и църковно-националната борба⁵⁶⁹. Те се стремят да защитят интересите на българското население и да съдействат на процесите във възрожденско общество. На базата на тези общонационални стремежи и цели се пораждат отношенията между женските дружества и градските общини. През втория етап (1869 - 1876) те поддържат контакти във връзка с девическото образование, финансови и организационни въпроси, театрални представления и други. След погрома на Априлското въстание и по време на Освободителната война съвместните им усилия са насочени предимно към оказване помощ на пострадалите, организиране на болници и други.

⁵⁶⁹ Подробно вж. Х р и с т о в. Х. Българските градски общини през Възраждането, С., 1973.

Благодарение на запазената кореспонденция между Женската община, по-късно дружество "Радост", и градската община в Търново могат да се устновят техните взаимоотношения в един продължителен период от време (1869 - 1878). Те минават през различни етапи, дори конфликтни ситуации. Първоначално при основаване на Женската община на 8 септември 1869 година "градската община благоволи радостно да пожелае добър час и добър успех"⁵⁷⁰. Председателката Евгения Кисимова се стреми да извоюва пълна самостоятелност и равноправно положение на женската организация спрямо градската община в Търново. По тази причина тя постига официалното и признаване от Иларион Макариополски в Цариград и приканва членовете на общината да се обръщат към тях "с кръщелното вече име Женска община"⁵⁷¹. За известно време това противоречие минава на заден план и двете общини съвместно подпомагат девическото образование. На 31 август 1870 година Евгения Кисимова се обръща с молба към градската община "да има равно попечение и къмто Девическите училища"⁵⁷². В началото на 1871 година женската и градска община обединяват усилията си "да са поддържа една главна учителка"⁵⁷³. В следващия момент Евгения Кисимова иска да се избере "настоятелство на девическите училища" от страна на женската община с цел пълна самостоятелност⁵⁷⁴. В края на същата година разногласията между двете организации избухват с нова сила. Отново градската община се стреми да постави под свой контрол и управление женската община. В основата на разногласията стои протонатарий поп Димитър, който е назначен за председател на женската организация. На 10 септември 1871 година Евгения Кисимова реагира остро срещу домогванията на градската община: "идите да ни налагате председател от страната си, туй което до сега не е било"⁵⁷⁵. Тя упреква членовете на градската община в незаконни действия и ги приканва да спазват устава на женската община "както жените зачитат присърце и с похвално старание" съществуващия техен устав. В същото писмо Евгения Кисимова изяснява схващанията си относно взаимното зачитане

⁵⁷⁰ Право, г. IV, бр. 31, 27 септември 1869.

⁵⁷¹ НБКМ - БИА, II А 3435. Писмо на женската община до градската община 8 Търново от 1 октомври 1869.

⁵⁷² НБКМ - БИА, II А 3443.

⁵⁷³ Пак там.

⁵⁷⁴ НБКМ - БИА, II А 3442. Писмо от 8 юни 1871.

⁵⁷⁵ НБКМ - БИА, II А 3469.

своя регламент (устав)" и "да пази строго всякакво нарушение... било отвътре или отвън"⁵⁷⁶. Всичко това рефлектира върху вътрешното състояние и организационния живот. По този въпрос Кисимова пише: "за първи път нашта община учита големи зблъсквания"⁵⁷⁷ и изказва желание съвместно "да дадем край на тези дребни интриги"⁵⁷⁸. Същевременно тя дипломатично заявява, че "когато ни трябва вашата патриотическа и мъжка помощ за полза на общината ни ще да ва призовем". Видната деятелка на женското движение споделя опасенията си, че отношенията между двете общини ще се разгледат в печата, което действително става. Всичко това има отрицателно въздействие за посочените организации. С чувство за отговорност пред нацията и историята тя отново ги поканва към помирение: "съдникът на делата ни както и на вашите ще бъде потомството ни"⁵⁷⁹.

През 1872 година конфликтът се задълбочава и взема застрашителни размери. На 25 февруари Евгения Кисимова дава пълен отчет за финансовото състояние на женската община⁵⁸⁰. Въпреки че "билянцът" е прегледан и одобрен от четиричленна комисия, председателката се явява на 1 март в градската община, предава всички документи и съвсем основателно иска заключение за финансовото състояние⁵⁸¹. От тук нататък започва грубата намеса и вмешателство в работата на женската организация. Така например в общото събрание на 2 април присъстват протонатарий поп Димитър, протосингелът х. Теодосий и общинарите: х. Славчо х. Паскалев, Илия Попов, Георги Кабакчиоглу, х. Христки Славчов⁵⁸². Те дават предложение да се избере ново настоятелство и налагат промяна в името - дружество "Радост"⁵⁸³. Въпреки добрата разгласа като израз на протест присъстват само 32 жени и поради липса на кворум до избор не се стига⁵⁸⁴. На 9 април се провежда второ събрание, на

⁵⁷⁶ Пак там.

⁵⁷⁷ НБКМ - БИА, II А 3450.

⁵⁷⁸ НБКМ - БИА, II А 5758.

⁵⁷⁹ Пак там.

⁵⁸⁰ НБКМ - БИА, II А 3440.

⁵⁸¹ НБКМ - БИА, II А 3457.

⁵⁸² НБКМ - БИА, II А 3441.

⁵⁸³ НБКМ - БИА, II А 3463.

⁵⁸⁴ НБКМ - БИА. II А 3460.

което Евгения Кисимова е отстранена и е избрано ново настоятелство.

Дружество "Радост"¹¹ продължава и през следващите години контактите си с градската община. През 1873 - 1878 година те предприемат съвместни действия по ремонта на едно от девическите училища, преместването му в нови помещения, договарят се заплати на учителки, наема се учителка с по-високо образование и други⁵⁸⁵. Надзорът и управлението на всички девически училища отново преминава в ръцете на градската община⁵⁸⁶. Проследихме хронологически контактите между двете обществени организации с цел да се видят сложните и противоречиви взаимоотношения, а в същото време съвместните действия и усилия за издигане на девическото образование в Търново.

Подобни опити за вмешателство във вътрешните дела на женските дружества откриваме в Габрово и Горна Оряховица. Първоначално след учредяване на дружество "Майчина грижа" габровската община го уверява, че ще си стараят да ви подпомагат за напред като ви желаем и добър напредък в бъдеще"⁵⁸⁷. Женското дружество поддържа финансови отношения с градската община, като през 1869 година и предава капитала си на разпореждане⁵⁸⁸. В писмо от 21 септември то изразява надеждата, "като сте по-опитни в всяко отношение да не го лишавате от съветите и помощта си"⁵⁸⁹. През 1870 година възниква сериозен проблем за българското население в Габрово, предизвикан от решението на турските власти да преместят християнските гробища. Защитник на българските интереси става женското дружество. Неговата председателка Мария Гаврилова Ганчова изпраща в Цариград две жени с прошение по въпроса. Мисията им завършва успешно⁵⁹⁰.

Въпреки посочената съвместна дейност настоятелството на габровското дружество се обявява за самостоятелност в организационния си живот и заявява на общината, че" нито един мъж няма власт в работата ни освен

⁵⁸⁵ НБКМ - БИА, II А 3465. 3448. 3445. 3428. 3429. 3430. 3431.

⁵⁸⁶ НБКМ - БИА, II 3429.

⁵⁸⁷ НБКМ-БИА, II А 2639.

⁵⁸⁸ Пак там.

⁵⁸⁹ НБКМ - БИА, II А 2638. Писмо на женското благотворително общество до градската община в Габрово от 21 септември 1869.

⁵⁹⁰ НБКМ - БИА. ф. 584, а. е. 564. л. 77.

духовникът"⁵⁹¹. По същото време се взема решение надзорът на девическите училища да се осъществява от членове на женското дружество, които ще са избират като за епитропи"⁵⁹². През 1871 година настоятелките реагират остро против решението на градската община да отмени визитите по домовете и набиране на средства в полза на женската организация"⁵⁹³.

Съхранените протоколни книги на Горнооряховската община дават възможност да се установят взаимоотношенията и с женското дружество "Просвета". През 1875 година възниква спор по въпроса допустимо ли е всяка неделя да се държат сказки от учителките пред членовете на женското дружество. Градската община го разисква на специално заседание от 30 ноември. Филип Обрешков, х. Сотир х. Пенчов, поп Христо, поп Стефан и други изказват мнение, че това може да става един път месечно, а някои от общинарите не одобряват никак да има сказки". Взема се решение градската община предварително да преглежда и одобрява сказките, а след завършване на събирането всяка жена "Тутакси даси отива в къщата"⁵⁹⁴

Запазени са и други оригинални свидетелства за взаимоотношенията между женските дружества и градските общини в редица селища. Женското дружество в Разград уведомява градската община за създаването си и засвидетелства уважението си: "ний ви считаме като наши благодетели и Вашата закрила към нас е необходимо нужна"⁵⁹⁵. В Русе градската община и дружество "Ступанка" предприемат съвместни действия по настаняване на девическото училище "в едно доста обширно и хубаво сдание, издигнато нарочно за тази цел"⁵⁹⁶. Твърде интересни са взаимоотношенията между дружество "Съгласие" и общината в Свищов. През 1870 година те контактуват по повод избора на наставница на девическото училище при църквата "Св.Тройца"⁵⁹⁷, а две години по-късно - относно построяването на нова сграда за девическото училище при църквата "Св.

⁵⁹¹ НБКМ - БИА, II В 8540.

⁵⁹² Пак там.

⁵⁹³ ДА - Габрово, ф. 309 К, оп. 1, а. е. 23. Писмо на женското дружество до градската община в Габрово от 16 октомври 1871.

⁵⁹⁴ НБКМ - БИА, II А 7802. Протоколна книга на Горнооряховската градска община.

⁵⁹⁵ НБКМ - БИА, II А 3081. Писмо на женското дружество до градската община в Разград от 11 октомври 1870.

⁵⁹⁶ Право, г. VIII. бр. 39. 10 декември 1873.

⁵⁹⁷ НБКМ - БИА, II А 7751, л. 27.

Преображение⁵⁹⁸. По Време на Освободителната война техните контакти продължават. Запазена е преписка между двете организации за изпращане подаръци, изработени от жени, до императора Александър II⁵⁹⁹.

В редки случаи се отправят нападки срещу отделна община или женска организация, която е виновна за лошите отношения между тях. Така например през 1871 година се критикува общината в Калофер, за това че не се грижи достатъчно за училищата, църковните работи, читалището и женското дружество⁶⁰⁰.

Понякога съществуват само косвени данни за отношенията между общините и женските дружества. Те се проявяват особено ярко в общоградските и общонационални празници, когато Всички български организации се включват в тържествата. Такъв е случаят в София на 4 март 1870 година, когато цялото гражданство в присъствието на много чужденци празнува разрешаването на църковния въпрос⁶⁰¹. Връзките между отделни организации се проявяват и по време на празника "Св. св. Кирил и Методий" в Лом 1870, Русе 1874 и други⁶⁰². Вероятно градската община и женското дружество в Тулча поддържат контакти относно театрални представления през 1872 година. Основание за това твърдение ни дава разпределението на чистия приход между обществените организации в града⁶⁰³. Аналогичен е случаят и в Железник⁶⁰⁴.

Историческите събития през 1876 - 1878 година налагат консолидиране и съвместни действия на българските обществени организации. Във Връзка с помощните акции горнооряховската община и дружество "Просвета" полагат общи усилия "по примера на съседните ни градища". На свое заседание от 28 ноември 1876 година общината решава събирането на волни помощи "да се възложи на женското дружество тука, като се назначат по две избрани от съвета госпожи от петте ни тука църкви"⁶⁰⁵. Най-интензивни са контактите, които осъществява женското

598 Къща-музей..., Свищов, Протоколна книга на дружество "Съгласие" в Свищов, VII заседание от 6 юни 1872.

599 ДА - Велико Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 282, л. 4; а. е. 316, л. 11.

600 Право, г. VI, бр. 11, 10 май 1871.

601 ЦДИА, ф. 682, оп. 1, а. е. 430. Писмо на Йорданка филаретова до брат и Димитър х. Коцев от 1 март 1870; Македония, г. IV, бр. 34, 17 март 1870.

602 Училище, г. IV, кн. 5, 30 май 1874; Право, г. V, бр. 13, 25 май 1870.

603 Турция, г. VIII, бр. 4, 14 май 1872.

604 Читалище, г. 1, кн. 12, 1871, с. 369-374.

605 НБКМ - БИА, II А 7803. Протоколна книга на Горнооряховската община, с. 152 и 160.

дружество в Цариград с градските общини в Ямбол, Пловдив, Варна, Габрово, Севлиево и други. Чрез тях то набира и разпределя помощите за нуждаещото се население от пострадалите райони⁶⁰⁶. Дружеството "Възпитана майка" в Ямбол откликва на призива на перущенската община за подпомагане на училището, опожарено по време на въстанието⁶⁰⁷. През Освободителната война редица женски дружества съвместно с градските общини и други обществени организации участват в посрещането на руските войски, организиране на военновременни болници и сиропиталища, настаняване на бежанци, погребения на убити войници и други.

От посочените примери се вижда, че еднотипни отношения между градските общини и женските дружества не съществуват. Във всяко селище съобразно с конкретните условия и нужди, волята и желанието на отделните организации се поддържат различни връзки. Понякога те преминават и през конфликтни ситуации, породени от консервативните схващания на отделни общини или техни членове. Най-активни са взаимоотношенията между градските общини и женските дружества през третия етап (1876 - 1878). Те не се ограничават в рамките на дадено селище, а се разпростират и в други градове.

Особен интерес представляват отношенията между женските дружества и читалищата, които се предопределят от общите им цели, задачи и сходната им организационна структура. Възрожденски дейци като П. Р. Славейков, Сава Доброплодни, Петър Мусевич, д-р Начо Планински, Павел Бобеков и редица други разясняват необходимостта от тесни връзки и единодействие между двете културно-просветни организации⁶⁰⁸. В някои статии, дописки и речи, публикувани във възрожденския печат, се дават препоръки относно "ходът на Читалищата и Женските дружества у нас"⁶⁰⁹. В статията "Женските дружества у нас" П. Р. Славейков апелира женските организации да бъдат "най-непринудените съдружници, сподвижници и сътрудници на нашите читалища"⁶¹⁰.

Както е известно повечето читалища възникват по-рано от женските дружества в българските земи и емигрантските

⁶⁰⁶ Напредък, г. XI, бр. 107, 27 ноември 1876; бр. 130, 6 май 1877.

⁶⁰⁷ Зорница, г. II, бр.24, 26 юли 1877.

⁶⁰⁸ Македония, г. VI, бр. 11, 6 юни 1872 и бр. 16, 11 юли 1872; Право, з. VI, бр. 12, 17 май 1871 и г. VIII, бр. 9, 14 май 1873

⁶⁰⁹ Македония, г. VI, бр. 11, 6 юни 1872.

⁶¹⁰ Македония, г. III, бр. 39, 24 август 1869.

центрове. Такива са случаите в Лом, Свищов, Шумен, Търново, Русе, Пловдив и други градове. В Калофер те се учредяват едновременно, а във Велес, Пазарджик и Малко Търново основаните женски дружества подтикват мъжете да съставят читалища. Отделни читалища и техни дейци съдействат материално и организационно при учредяването на женски дружества. Типичен в това отношение е примерът в Лом, където Кръстю Пишурка става инициатор за основаването на първото дружество⁶¹¹. По-късно читалищните дейци в града Никола Първанов, Никола Попов и Димитър Маринов активно подпомагат женската организация⁶¹². Женската дружина "Надежда" в Панагюрище се учредява със съдействието на местното читалище и лично на Павел Бобеков⁶¹³. Председателят на читалището в Горна Оряховица Радко Радославов⁶¹⁴ спомага за създаването на женското дружество с цел да се ускори просвещението и образованието и да се развие и разпространи паралелно между двата пола⁶¹⁵. Читалищното настоятелство в Свищов съхранява пари и вещи, предназначени за дружество "Съгласие" и ги предава след учредяването му⁶¹⁶. От направения анализ на протоколната книга на главното читалище в Свищов стигаме до извода, че то поддържа връзки с дружеството в същата махала. Читалищното настоятелство се ангажира да изработи устава му⁶¹⁷. По примера на читалищата и инициативата на местни читалищни дейци са съставени дружествата в Габрово, Хасково, Брацигово⁶¹⁸, Кюстендил⁶¹⁹ и други. Дори в този начален момент помощта не е само в една посока - от читалищата към женските дружества. Известни са и случаи, когато жени подпомагат материално местните читалища. Това се отнася преди всичко за онези селища, където няма учредено дружество. При откриване на читалище "Цвят" във Видин¹ около 15 госпожи записаха близо до две хиляди гроша⁶²⁰. Във връзка с

⁶¹¹ Паскалев 8 а. В. Чит. съч.. с. 167.

Апостолов, П. Поява и развитие на читалище "Постоянство". - В: Юбилеен сборник на Ломското читалище "Постоянство" 1856 - 1826, Лом, 1927. с. 67.: Дамьянов, С. Чит. съч.. с. 244.

⁶¹³ Кондарев. Н. Чит. съч.. с. 226.

⁶¹⁴ Пак там, с. 175.

⁶¹⁵ Македония, г. IV. бр. 29. 28 февруари 1870.

⁶¹⁶ НБКМ - БИА. II А 7751, л. 27.

⁶¹⁷ Пак там. л. 10.

⁶¹⁸ Кондарев. Н. Чит. съч., с. 183, 225. 237 и 309.

⁶¹⁹ Чилингиров, С. Чит. съч., с. 316.

⁶²⁰ Право. г. V. бр. 35, 26 октомври 1870.

това редакцията на вестник "Право" смята, че трябва да се основе дружество, а не "да се причисляват женските пари при читалищните доходи"⁶²¹. В Ески Джумая жените събират най-много пари за местното читалище⁶²². Различни дарения правят редица госпожи за местните читалища: Еленка х. Д. Иванова - 321 гр. за читалището в Свищов⁶²³; Евгения Кисимова - 386 книги за читалище "Надежда" в Търново⁶²⁴; Евгения П. Мумджиева - 500 гр. за Тулчанското читалище⁶²⁵. Настоятелството в Котел публично благодари на госпожите Йорданка Панайотова, х. Теодора х. Рашева и Гана Станчова за дарените от тях енциклопедии, френска граматика, нравствена философия, географска карта, повести и други⁶²⁶.

Освен това отделни читалища и женски дружества взаимно се абонират за вестници и списания, подпомагат се при разпространяването на книги. През 1871 година читалището в Ямбол абонира дружество "Възпитана майка" за списание "Читалище"⁶²⁷, а на следващата година свищовското дарява списание "Училище" на едно от местните дружества⁶²⁸. Женската организация "Ступанка" подпомага читалищата в Русе и Тулча при разпродажбата на две книги в 43 екземпляра относно възпитанието на децата⁶²⁹.

През 70-те години на XIX век възрожденското общество правилно преценява взаимното влияние и контакти между двете културно-просветни организации. В дописка до вестник "Отечество" се посочва: "Женските дружества докараха и туй добро, че направиха да се яви едно приятно съревнование с читалищата"⁶³⁰. Редица автори правят сравнение между съответните организации в дадено селище. През 1873 година женското дружество в Шумен е "много по-за похвала от читалището"⁶³¹, а сливенското "Майчина длъжност" провежда поредовно събранията си от местното читалище и "има надежда

⁶²¹ Пак там.

⁶²² Македония, г. IV, бр. 54, 28 май 1870.

⁶²³ НБКМ - БИА, II А 7753.

⁶²⁴ Македония, г. III, бр. 38, 19 юли 1869.

⁶²⁵ Македония, г. IV, бр. 34, 17 март 1870.

⁶²⁶ Право, г. V, бр. 30, 11 септември 1870; бр. 36. 2 ноември 1870.

⁶²⁷ Право, г. VI, бр. 27, 30 август 1871.

⁶²⁸ Училище, г. II, кн. 8, 14 април 1872.

⁶²⁹ ДА-Русе, ф. 14 К, оп. 2, а. е. 1, л. 88; Турция, г. VII, бр. 25, 7 август 1871.

⁶³⁰ Отечество, г. I, бр. 26, 23 януари 1870.

⁶³¹ Право, г. VIII, бр. 35, 9 ноември 1873.

положението му да се олучши"⁶³². Анонимен дописник посочва като пример за подражание читалището и дружеството в Железник с техните "родолюбиви и патриотически подвиги"⁶³³.

Някои женски дружества следват примера на читалищата с техните културно-просветни функции като откриват паралелно с тях женски читалища и библиотеки. Такива се учредяват в Шумен, Ямбол, Брацигово, Карлово и други селища. Те работят съвместно с мъжките читалища и се абонират за много вестници и списания, набавят книги за библиотеките си.

Главната насока в съвместната дейност на двете организации е подпомагане на девическото образование, изпращане помощи за Настоятелството на бедните училища и Македонската дружина в Цариград. Най-тесни в това отношение са връзките между културно-просветните организации в Свищов. През 1871 година главното читалище раздава наградите в девическите училища⁶³⁴, на следващата година наема една учителка, на която изплаща заплата от читалищната каса⁶³⁵, а през 1874 година поканва "женските дружества в града ни да помогнат и те на бедните ученички"⁶³⁶. Някои "родолюбиви женски дружества и читалища" издържат момичета в класните девически училища в Габрово и Железник, където се подготвят за учителки⁶³⁷. В това направление се проявяват читалищата в Габрово⁶³⁸ и Враца⁶³⁹, а горнооряховското умолява дружеството в Железник да разясни условията за приемане на момичета в тамошното училище⁶⁴⁰. Същото читалище пробожда в Железник "2 девойки да се воспитават за учителки на градеца ни"⁶⁴¹. В началото на 1870 година шуменското читалище "Напредък" започва за раздава всеки месец училищни пособия на 40 момичета и 40 момчета "избрани от най-бедните"⁶⁴². Тулчанското читалище изпраща на свои разноски Пенка Вълчанова във висшето девическо училище в Прага⁶⁴³. Читалище "Зора" и дружество "Ступанка"

⁶³² Напредък, г. IX, бр. 7, 16 септември 1874.

⁶³³ Право, г. V, бр. 48, 25 януари 1871.

⁶³⁴ НБКМ - БИА, II А 7751, с. 37.

⁶³⁵ Пак там, л. 64.

⁶³⁶ Пак там, л. 78.

⁶³⁷ Читалище, а. I, кн. 5, 1870, с. 175.

⁶³⁸ Македония, г. V, бр. 39, 28 септември 1871.

⁶³⁹ К о н д а р е в, Н. Цит. съч., с. 235.

⁶⁴⁰ Македония, г. IV, бр. 29, 28 февруари 1870.

⁶⁴¹ Пак там.

⁶⁴² Македония, г. IV, бр. 59, 19 юли 1870.

⁶⁴³ К о н д а р е в, Н. Цит. съч., с. 90.

предприемат съвместни действия по набиране на средства за издръжката на две момичета⁶⁴⁴.

Все във връзка с подпомагане образованието е редовната помощ, която различни читалища и женски дружества оказват на Настоятелството на бедните училища със седалище в Цариград. Те събират общи дарения в Лом - 5 л. т.; Свищов - 10 л. т. и Тулча - 30 л. т⁶⁴⁵.

Контакти между читалищата и женските дружества се осъществяват и в друга насока - културно и просветно издигане на своите членове. За това спомага и съвместната им лекционна дейност. Теми на общо разискване са образованието и възпитанието на женския пол, равноправието на жените, грижите за децата и други. Някои организации се противопоставят на нездравите етични и модни увлечения. Сказки на тази тема се изнасят в Котел, Железник, Тулча и други селища. Читалищни дейци в Брацигово⁶⁴⁶, Търново, Габрово⁶⁴⁷, Браила⁶⁴⁸ изнасят беседи, предназначени специално за жените. Те се провеждат в читалищните салони и се посещават както от жени, така и от мъже. С особено внимание се посрещат сказките в тулчанското читалище от "тукашните граждани и гражданки". Разменят се идеи между двата пола, а "поради нарастналия интерес са поканват тримата оратори да се изкажат писмено" на 1 юли 1875 година⁶⁴⁹. На общо събрание се разисква върху равенството, любовта и мира между двата пола.

Читалищни дейци държат сказки и на просветни събрания, организирани от женските дружества в Браила⁶⁵⁰, Пазарджик⁶⁵¹, Тулча⁶⁵², Лом⁶⁵³ и други. През 1872 година деловодителят на Българското книжовно дружество Васил Д. Стоянов говори за произхода на българите и характера на книжовното дружество на общо събрание в Русе⁶⁵⁴. На 11 май 1872 година се провежда "тържествено събрание" на членовете на читалище "Надежда" и

⁶⁴⁴ Право, г. VI, бр. 7, 12 април 1871.

⁶⁴⁵ Чилингиров, С. Цит. съч., с. 433; Тонев, В. Добруджа през Възраждането, Варна, 1973, с. 106 - 107; НБКМ - БИА, II А, 7751, л. 82.

⁶⁴⁶ Чилингиров, С. Цит. съч., с. 151 - 152.

⁶⁴⁷ Юбилеен сборник "100 години народно читалище "Априлов - Палаузо3" в Габрово 1861 - 1961, С., 1961, с. 69.

⁶⁴⁸ Дунавска зора, г. II, бр. 52, 29 март 1870.

⁶⁴⁹ Напредък, г. X, бр. 52, 26 юли 1875.

⁶⁵⁰ Читалище, г. I, кн. 4, 1870, с. 109 - 114.

⁶⁵¹ Право, г. VIII, бр. 5, 14 април 1873.

⁶⁵² Напредък, г. X, бр. 52, 26 юли 1875.

⁶⁵³ Дамянов, С. Ломският..., с. 244.

⁶⁵⁴ Слава, г. II, кн. 1, 1 август 1872.

дружество "Радост" в Търново⁶⁵⁵. Изключително рядко явление е учителки да изнасят сказки пред читалищни членове. Данни за това има в Сливен⁶⁵⁶ и Тулча⁶⁵⁷.

Една от най-важните страни във взаимоотношенията между двете обществени организации е театралната дейност. В първите години читалищата имат първостепенна, водеща роля при изнасянето на театрални представления. Само понякога прибегват до помощта на отделни дружества или техни членове. Най-продължително и ползотворно е сътрудничеството в тази област между читалището и женското дружество в Лом. То датира от 17 декември 1856 година, когато за първи път е представена пиесата "Многострадална Геновева" в Лом⁶⁵⁸. След 1865 година женското дружество активизира театралната си дейност с помощта на председателя на читалището Никола Първанов⁶⁵⁹. В Браила отделните културни институции са пряко ангажирани в театралните представления, а отношенията им са равноправни, поставени на демократична основа⁶⁶⁰. Между главното читалище и дружество "Съгласие" в Свищов съществува тясно сътрудничество в резултат, на което на 13 март 1875 година двете организации постигат пълно съгласие относно театралната дейност⁶⁶¹. Подобни са отношенията и в Железник, където в края на 1870 година се изграждат специални комисии от членове на читалището и женското дружество по изработване на костюмите за пиесата "Многострадална Геновева"⁶⁶². В периода 1870- 1876 година читалище "Зора" и дружество "Ступанка" в Русе осъществяват пълно единодействие в тази насока⁶⁶³. Председателката на Женската община Евгения Кисимова и председателят на читалище "Надежда" в Търново Димитър х. Павли Иванов си разменят писма, в които се договарят за обща театрална дейност⁶⁶⁴. Съществуват сигурни данни за подобно ползотворно сътрудничество и в Тулча, което датира от 1871

⁶⁵⁵ НБКМ - БИА, II А 3467

⁶⁵⁶ Чилингиров, С. Цит. съч., с. 453.

⁶⁵⁷ Българин, г. I, бр. 100, 22 октомври 1878; бр. 101, 26 октомври 1878.

⁶⁵⁸ Чилингиров, С. Цит. съч., с. 323.

⁶⁵⁹ Паскалева, В. Цит. съч., с. 169.

⁶⁶⁰ Турция, г. VI, бр. 17, 13 юли 1870; Сюлюр, Е. Цит. съч., с. 244.

⁶⁶¹ НБКМ - БИА, II А 7751, л. 83. Протоколна книга на Свищовското читалище.

⁶⁶² Читалище, г. II, кн. 12, 1871, с. 369-374; Право, г. V, бр. 45, 1 януари 1871.

⁶⁶³ ДА - Русе, ф. 14 К, оп. 2, а. е. 1, л. 80-81; Напредък, г. VIII, бр. 4, 14 март 1872.

⁶⁶⁴ НБКМ - БИА, II А 5738. Писмо на Димитър х. Павли Иванов до Евгения Кисимова от 14 януари 1870.

година⁶⁶⁵. Фактът, че театралната дейност е дело и съвместна изява на читалищата и женските дружества, се потвърждава от една статия "Нещо за театъра". В нея се казва: " колкото представления са били дадени по България, те са били все в полза на читалищата, училищата и женските дружества"⁶⁶⁶.

В периода 1876 - 1878 година съвместните усилия на двете организации са насочени в ново направление - събиране на помощи, настаняване на бежанците, подпомагане на руските войски, опълченци и военните болници. Във връзка с това през 1876 година към читалище "Наука" в Ловеч се изгражда специална комисия, която предава събраните дарения на женското дружество в Цариград⁶⁶⁷. Същото дружество получава 28 т. л. от читалището в Шумен⁶⁶⁸. Дружество "Майчина грижа" в Габрово изпраща един денк с дрехи на българското читалище в Цариград⁶⁶⁹.

Съществуват и сведения за контакти между читалищата и женските дружества в Елена, Сливен и Пазарджик⁶⁷⁰, но е трудно да се установи областта на съвместните им действия.

Посочените факти свидетелстват, че взаимоотношенията между двете културно-просветни организации се развиват равноправно и се отнасят за продължителен период от време. Те засягат различни области на образованието, културата, просветата и разпространение на книжнината. В редица случаи читалищата оказват организационна помощ на женските дружества. Двете организации си разменят взаимни дарения, абонират се за вестници и списания. Не открихме нито едно сведение за конфликти или недоразумения между читалище и женско дружество в дадено селище, напротив в Разград "читалището и женското дружество си имат братска любов и истинско сношение помежду си"⁶⁷¹. Липсата на конфликти може да се обясни с общите цели и задачи, с равнопоставеността на двете организации и с нежеланието някоя от тях да се налага в делата на другата.

Женските дружества поддържат контакти и със структурите към българското читалище в Цариград:

⁶⁶⁵ Турция, г. VIII, бр. 4. 14 март 1872.

⁶⁶⁶ Пак там.

⁶⁶⁷ Напредък, г. XI, бр. 103. 14 октомври 1876.

⁶⁶⁸ Зорница, г. I, бр. 45. 5 ноември 1876.

⁶⁶⁹ БЖС, с. 98 - 99.

⁶⁷⁰ ДА - Пазарджик, ф. 393 К, оп. 1, а. е. 146. л. 15. Писмо на женското дружество "Просвета" до настоятелството на читалище "Виделина" в Пазарджик.

⁶⁷¹ Право, г. VI, бр. 8. 19 април 1871.

Македонската дружина, Настоятелството на бедните училища и благотелното братство "Просвещение". Последните се сформират с цел подпомагане образованието, българската книжнина и културно-просветното издигане на нацията. Поради това те търсят съдействие и се обръщат за материална помощ към градски общини, читалища и женски дружества. На този призив се отзовава дружеството в Сливен, което през 1872 година изпраща на Македонската дружина 4 т.л.⁶⁷² На следващата година дружество "Съгласие" в Свищов дава 3 т.л.⁶⁷³, дружината "Благовещение" в Копривщица⁶⁷⁴ и пазарджишкото дружество - 100 гроша⁶⁷⁵ все за Македонската дружина. Настоятелството за бедните училища изпраща окръжно писмо до "всичките по-лични читалища и женски дружества" да му помогнат "за сполучното изпълнение на посланието му"⁶⁷⁶. В резултат на което се получават дарения от дружествата в Лом, Свищов, Тулча и други⁶⁷⁷.

Най-многобройни са контактите с благотелното братство "Просвещение" във връзка с подетата инициатива за организиране на Цариградското изложение от 1873 година. По време на първата си обиколка неговият деловодител Петър Мусевич осъществява преки връзки с дружествата в Свищов, Търново, Габрово, Русе и други. При втората си обиколка през есента на 1872 година той се свързва с дружествата в Железник, Казанлък, Сливен, Пловдив, Карлово, Копривщица, Пазарджик, Самоков, София и други. В отговор 12 дружества изпращат писма до братството "Просвещение" и изявяват желанието си за участие⁶⁷⁸. Благодарение на добрата координация в съвместната им дейност и създадената организация от братството се открива Цариградското изложение.

Твърде интересни и многопосочни са отношенията между женските дружества и църковно-училищните настоятелства. Те се изразяват в 8 няколко насоки: общи действия по постройка на училищни сгради, надзор върху девическите училища, наемане на учителки, взаимни дарения, а в периода 1876 - 1878 година съвместни акции по набиране на помощи. През 1872 година

⁶⁷² Право, а. VI, бр. 52, 6 март 1872.

⁶⁷³ Право, г. VIII, бр. 28, 24 септември 1873.

⁶⁷⁴ Паскалева, В. Тодор Каблешков. - В: Векове, бр. 4, 1876, с. 84.

⁶⁷⁵ Чилингиров, С. Цит. съч., с. 614.

Ръководител на основното учение, г. I, кн. 22, 1874, с. 348 - 349.

⁶⁷⁷ Чилингиров, С. Цит. съч., с. 433; НБКМ - БИА, II А 7751, л. 82.

⁶⁷⁸ Право, г. VIII, бр. 9, 11 май 1873.

църковно-училищното настоятелство в Карлово брои на женското дружество 416 гроша⁶⁷⁹, а на следващата година същото дружество дава 1110 гроша за заплата на учителка⁶⁸⁰. Настоятелството в Габрово подарява екземпляри от книгата "История на Габровското училище" на редица организации, сред които е женското дружество в Карлово⁶⁸¹. Женското дружество в Калофер дарява 3120 гроша на църковно-училищното настоятелство⁶⁸². Женската организация в Браила изпраща на българската църковна община в Охрид книги, които последната разпределя за училищата в Охрид, Струга и Преспа⁶⁸³. В края на 1870 година училищното настоятелство във Видин задължава "Госпожити в неделните дни да посещават девическото училище"⁶⁸⁴. Дружеството в Железник иска разрешение от църковната община в града "да се позволи да даде едно две представления по празниците на Воскресение"⁶⁸⁵. По искане на църковното настоятелство сливенското дружество представя отчет за състоянието на девическото образование в града⁶⁸⁶. През 1871 - 1872 година търновската организация и църковно-училищната община си разменят няколко писма във връзка с училищни и финансови въпроси⁶⁸⁷.

Освен изброените контакти с църковно-училищни настоятелства женските дружества осъществяват взаимоотношения и с духовни лица. Женската община в Търново⁶⁸⁸ и дружеството в Габрово⁶⁸⁹ контактуват с Иларион Макариополски. Организацията в Казанлък получава дарение от протосингел Кирил Нектариев⁶⁹⁰, пазарджишкото - от митрополит Панарет Пловдивски⁶⁹¹, копривщенското - от Кесарий Рилец⁶⁹². В годишните празници на женските дружества

⁶⁷⁹ НБКМ - БИА, II А 7743. Кондика на църковно-училищното настоятелство в Карлово.

⁶⁸⁰ ДА - Пловдив, ф. 56, оп. 1, а. е. 8, л. 28; НБКМ - БИА, II А 7746.

⁶⁸¹ НБКМ - БИА, II А 7772.

⁶⁸² Право, г. VIII, бр. 5, 14 април 1873.

⁶⁸³ Право, г. VI, бр. 14, 31 май 1871.

⁶⁸⁴ НБКМ - БИА, II А 7670.

⁶⁸⁵ Читалище, г. I, кн. 12, 1871, с. 369 - 374.

⁶⁸⁶ ДА - Сливен, ф. 44 К, оп. 1, а. е. 1, л. 58.

⁶⁸⁷ НБКМ - БИА, II А 3455, 3459, 3291.

⁶⁸⁸ НБКМ - БИА, II А 3466.

⁶⁸⁹ Чилинги ров, С. Цит. съч., с. 220.

⁶⁹⁰ Македония, г. V, бр. 41, 11 октомври 1871.

⁶⁹¹ Право, г. VIII, бр. 5, 14 април 1873.

⁶⁹² Наручна свещеническа книга, Бялград, 1874. Списък на спомоществателите.

участват различни духовни лица, които държат речи, а в настоятелствата в Търново и Габрово влиза по едно духовно лице. В годишното събрание на дружеството в Русе през 1876 година участва митрополит Климент Браницки⁶⁹³, а митрополит Серафим Велешки - на празника на дружеството в Сливен⁶⁹⁴. Женската организация в Железник влиза във връзка с игумена на Мъглишкия манастир Хрисант и благодарение на съвместните им усилия 10 ученички от девическото училище прекарват лятната ваканция на 1870 година в манастира. Разноските се поемат от Мъглишкия манастир⁶⁹⁵. Това е единственото по рода си сведение.

Женското дружество в Русе влиза в оживени връзки с Григорий Доростолочервенски митрополит. На религиозния празник на св. Григорий Богослов през 1873 година делегация от страна на женското дружество го поздравява с именния му ден⁶⁹⁶. Същата митрополия "удобри да се избере настоятелство на девическите училища от женското дружество"⁶⁹⁷. В началото на 1876 година в няколко заседания се разисква въпросът за покупка на къща за девическо училище в Русе. Дружеството предава 460 гроша на митрополията⁶⁹⁸, а разполага с 2000 гроша за същата цел⁶⁹⁹.

Женските дружества ангажират митрополит Григорий с прошения и жалби, които имат политически характер. Първото сведение е писмо на Евгения Кисимова от Търново с дата 15 декември 1875 година⁷⁰⁰. Видната общественичка иска да подготви "жалба за заточениците в Диар - бекир" и се интересува от реда "колко и какви подписи трябва да носи реченото прошение"⁷⁰¹. На 26 май 1876 година габровските жени изпращат прошение до същия митрополит за освобождаване на местните учители, взели участие в Априлското въстание⁷⁰².

През 1876 - 1877 година цариградското дружество изпраща на митрополит Григорий два денка вещи да се раздадат "на

⁶⁹³ Напредък, а. X, бр. 92, 3 май 1876.

⁶⁹⁴ Турция, г. VIII. бр. 49, 23 януари 1873.

⁶⁹⁵ Читалище, г. I, кн. 12, 1871, с. 369 - 374.

⁶⁹⁶ Турция, г. VIII. бр. 51. 3 февруари 1873.

⁶⁹⁷ ДА - Русе, ф. 43 К. оп. 3, а. е. 1. л. 22.

⁶⁹⁸ ДА - Русе, ф. 43 к. оп. 1, а. е. 47. л. 68.

⁶⁹⁹ ДА - Русе. ф. 43 К, оп. 3, а. е. 1, л. 114. Протоколна книга на Епархийския духовен съвет за 1874 - 1877.

⁷⁰⁰ НБКМ - БИА, II А 5723.

⁷⁰¹ Пак там.

⁷⁰² ДА - Русе. ф. 43 К, оп. 1, а. е. 12, л. 222.

пострадалите българи в Севлиевските села"⁷⁰³. В началото на същата година женското дружество "Радост" в Търново предава на митрополията в града 2500 гроша за пострадалите в Севлиево⁷⁰⁴.

През втория етап (1869 - 1875) някои женски дружества осъществяват контакти и с други организации във връзка с културно-просветната си дейност. Централно място сред тях заема Българското книжовно дружество в Браила. Браилските българи подкрепят морално и материално идеята за съставяне на книжовно дружество. Едни от първите дарители на книги, карти, ръкописи са и жени. Иванка Н. Ценова дава 2000 франка, Екатерина М. Василева - 300 франка. С дарения участват още Мария Берон, М. Г. Папазович⁷⁰⁵. Заседанията по окончателното нареждане на Българското книжовно дружество" се провеждат от 26 до 29 септември 1869 година в къщата на госпожа х. Варвара х. Велюва⁷⁰⁶. Някои от споменатите браилчанки участват пряко в работата на книжовното дружество. На 11 май 1870 година всички те учредяват женско дружество в Браила. В статия до Вестник "Дума на българските емигранти" Христо Ботев, разглеждайки "Българските работи в Браила" поставя на едно ниво Българското книжовно дружество, народното училище и женското дружество. Според някои източници женската организация прави дарение за книжовното дружество в размер на 7000 франка⁷⁰⁷. Във връзка с това се отправя критика към книжовното дружество, че взема парите на женското и го оставя да работи и се надее⁷⁰⁸. Безспорно най-тесни и продължителни са контактите между БКД и женското дружество в Браила.

Наред с това книжовното дружество се свързва и с други женски организации по различни поводи. Успяхме да останем в контактите му с дружествата в Търново и Сливен⁷⁰⁹, на които дарява книги. На 20 юли 1872 година деловодителят му Васил Д. Стоянов държи сказка в девическото училище в Русе пред членове на дружество "Ступанка" и читалище "Зора". Отначало той говори

⁷⁰³ Зорница, г. I, бр. 45. 5 ноември 1876: ДА - Русе, ф. 43 К. оп. 1. а. е. 21. л. 15 - 16. 38.

⁷⁰⁴ НБКМ - БИА, II А 3464. Писмо на църковно-училищното настоятелство до женското дружество "Радост" в Търново от 31 март 1877.

⁷⁰⁵ Документи из историята на Българското книжовно дружество в Браила 1868 - 1876. С.. 1958, с. 15 - 17: Же ч е в, Н. Браила.... с. 180

⁷⁰⁶ Дунавска зора, г. II, бр. 45. 21 октомври 1869.

⁷⁰⁷ Же ч е в, Н. Браила..., с. 180 Авторът се позовава на сведения от в. "Голос".

⁷⁰⁸ Независимост, г. III, бр.- 43, 14 юли 1873.

⁷⁰⁹ Право, г. V, бр. 46, 11 януари 1871.

за произхода на българите, а след това ги запознава с целите на дружеството в Браила⁷¹⁰.

През този период някои организации установяват връзки с ученически и театрални дружества. Членове на дружество "Майчина грижа" подпомагат мъжкото ученическо дружество в Габрово. Женските дружества в Браила и Свищов⁷¹¹ поддържат контакти с местните театрални дружества. Матилда Попович и Александрина Радионова членуват едновременно в женското и театрално дружество в Браила⁷¹². Вероятно както броя на организациите така и броя на взаимните връзки е много по-голям.

След Априлското въстание и по време на Освободителната война женските дружества се ориентират към съвместна дейност с новосформираните благотворителни комитети и общества. Това се отнася преди всичко за емигрантските женски организации, възникнали през 1876 година. Комитетът на Елисавета Пулиева и членове от Браила материално подпомагат Човеколюбовото настоятелство⁷¹³. БЦБО влиза в контакти с женските дружества в Букурещ, Бялград и Болград. Александра Майзнер иска дружеството в Бялград да бъде писмено признато от БЦБО като отделно с цел "да има по-голяма официалност, да може да разшири действията си"⁷¹⁴. Освен това тя се интересува "имате ли тайна азбука или шифре", ако не да изпраща кореспонденцията по техен доверен човек⁷¹⁵. В резултат на установените контакти Александра Майзнер е избрана за "почетная членица" на БЦБО, а бялградското дружество получава значителни помощи от Букурещ.

Женското благотворително общество в Болград ярко се откроява с интензивната си дейност и контакти от останалите емигрантски дружества. Още в устава си, член XII, женското общество регламентира, че ръководството му "може да влиза в споразумения с мъжкото благотворително общество в Болград или с когото намери за добре"⁷¹⁶. На няколко пъти женското

710 Слава, г. II, кн. 1, 1 август 1872.

711 **Чемширов, Б.** Читалището преди Освобождението. - В: Юбилеен сборник на читалището "Еленка и Кирил Д. Аврамови" в гр. Свищов 1856 - 1831, Свищов, 1931, с. 72.

712 Дунавска зора, г. II, бр. 42, 25 януари 1869.

713 Стара планина, г. II, бр. 75, 24 май 1877.

714 НБКМ - БИА, II Д 1281.

715 Пак там.

716 Български глас, г. I, бр. 20, 4 септември 1876.

общество предава събраните помощи на БЦБО и на ББО в Болград⁷¹⁷.

В писмо на ББО в Браила до БЦБО се споменава за намерение да се състави "Женско общество, което събраните помощи да предава на нашата дружина"⁷¹⁸. Какви са съвместните действия и осъществените контакти между двете общества в Браила не можахме да установим.

Вътрешните дружества не се свързват с емигрантските благотворителни организации като БЦБО, ББО и Человеколюбивото настоятелство. Тава може да се обясни с факта, че те са много по-близо до пострадалите райони отколкото емигрантските центрове. Събраните помощи те раздават сами или чрез Цариградското женско дружество. Единствените сведения, които открихме са, че дружеството в Габрово се свързва с агент на Спомагателния комитет в Русе⁷¹⁹, а търновското "Милосърдие" действа съвместно с Комитета за бежанците в града⁷²⁰.

Връзките на отделните женски дружества с други български обществени организации са отразени в:

ТАБЛИЦА XI

Дружество в: Контакти с други организации в град:

	общини	читалища	ЦУН	други
1. Болград				БЦБО, ББО-Болград
2. Браила		Браила	Охрид	БКД, ТД, БЦБО ББО-Браила
3. Брацигово		Брацигово		
4. Букурещ				БЦБО, ЧН
5. Бялград				БЦБО
6. Видин		Видин	Видин	

⁷¹⁷ НБКМ - БИА, II А 2571; Български глас, г. I, бр. 31, 27 ноември 1876.

⁷¹⁸ НБКМ - БИА, II Д 1312. Писмо на ББО "Дружба" в Браила до БЦБО в Букурещ от 20 юли 1876.

⁷¹⁹ Зорница, г. I, бр. 48, 26 ноември 1876.

⁷²⁰ НБКМ - БИА, ф. 75, II А 6770.

7. Гаорово	Габрово	Габрово Цариград		ББП,учен.д-во- Габрово, Ил. Макариополски, митр.Григорий Македонска дружина
8. Г.Оряховица	Г.О.	Г.О.		
9. Елена		Елена		
10. Железник	Жел. Враня	Жел. Г.О.	Железник	НБУ.ББП, Мъглишки манастир
11. Казанлък	Казанлък	Казанлък		НБУ.ББП,Кирил Нектариев
12. Калофер	Калофер		Калофер	ББП.НБУ
13. Карлово		Карлово	Карлово Габрово	ББП.НБУ
14. Копривщица			Копривщ.	ББП.НБУ, Македонска дружина, Кесарий Рилец
15. Котел	Котел			
16. Кюстендил		Кюстендил		ББП
17. Лом	Лом	Лом		
18. Пазарджик		Пазарджик		Македонска дружина,митр. Панарет пловд. ББП
19. Панагюрище		Панагюрище		НБУ.ББП
20. Пловдив				
21. Разград	Разград	Разград		
22. Русе	Русе Черешница	Русе,Тулча		БКД,ББП, митр. Григорий и Климент ББП
23. Самоков				
24. Свищов	Свищов	Свищов	Свищов	Тд,ББП,Макед. дружина
25. Сливен		Сливен	Сливен	НБУ,ББП,БКД, Мак.дружина, митр.Велешки
26. Солун	Солун			Макед.дружина
27. София	София Черешница			ББП

28. Тулча	Тулча	Тулча		НБУ, ОБН, Макед. дружина
29. Търново	Търново Черешн.	Търново Цариград	Търново	ОБН,ББП,БКД, БСО-Търново, Комитет за бежанците, митрополии в Търново и Русе ББП
30. Шумен	Шумен			
31. Хасково	Хасково			
32. Цариград	Ямбол Пловдив Варна Габрово Севлиево	Ловеч Шумен		митрополия в Русе,архим. Константин

ЗАБЕЛЕЖКА: В таблица XI за удобство и поради липса на място са използвани следните съкращения:

ТД - театрално дружество

ББП - благотворително братство "Просвещение" - Цариград

НБУ - Настоятелство за бедните училища - Цариград

БКД - Българско книжовно дружество - Браила

ЦУН - църковно-училищно настоятелство

БЦБО - Българско централно благотворително общество -
Букурещ

ББО - Българско благотворително общество - Браила и
Болград

ЧН - Човеколюбиво настоятелство - Букурещ

ОБН - Одеско българско настоятелство

БСО - Благотворително славянско общество - Търново

Данните от таблица XI дават възможност да се направят някои обобщения. Женските дружества поддържат връзки с 25 градски общини, с 26 читалища, 9 църковно-училищни настоятелства. Благотворителното братство "Просвещение" установява контакти с 16 дружества, Настоятелството за бедните училища - 8, а Българското книжовно дружество - 4 и Македонската дружина - 7 женски организации. След Априлското въстание БЦБО в Букурещ има взаимоотношения с 4 благотворителни женски комитети. Единични са контактите на

някои женски дружества с Човеколюбивото настоятелство в Букурещ, Одеското българско настоятелство, митрополии и духовни лица, а също така и театрални дружества. Посочените сведения спомагат да се определят дружествата, които имат най-многобройни контакти с българските обществени организации. Сред тях са женските дружества в Габрово, Железник, Търново, Русе, Свищов, Сливен и Цариград.

В резултат на тези интензивни многостранни контакти с други обществени организации се поражда идеята за създаване на единен ръководен център на съществуващите "благодетелни български общества". Тя принадлежи и подробно се развива от женското дружество "Възпитание" в Карлово. След обсъждане и разискване членовете стигат до извода, че трябва да се следва "общоприетата от всички образовани народи аксиома..., че действието на цялото е толкова по-голямо, колкото са повече съставляващите него частици"⁷²¹. През 1873 година настоятелството се обръща към благодетелното братство "Просвещение" в Цариград с предложение, "щото всичките дружества, читалища и прочие благодетелни общества по отечеството ни да са свързани помежду си и главният възел на тая свързка да бъде центърът". Предвижда се да се състави и една обща каса с ежегодни помощи, "която да бъде в състояние да отговаря на по-високи и по-мъчни предприятия"⁷²². Ролята на ръководен център трябвало да поеме периодичното списание "Читалище", което трябвало "да развие тоя въпрос и да убеди всички в спасителния напредък, който ще се добие много по-скоро от това съединение, отколкото ако работят само за себе си и отделно едно от друго благодетелните български общества". Писмото е подписано от председателката Аница Н. Пулиева и писарката Ека К. Попова. Редакцията на в. "Право" публикува писмото, изразява пълна подкрепа на "туя важно предложение" и го поставя на широко обсъждане⁷²³. Идеята за обединение и създаване на единен ръководен център на всички обществени организации се подема и от други женски дружества. За съжаление тя остава нереализирана през Възраждането.

⁷²¹ Право, г. VIII, бр. 9, 11 май 1873.

⁷²² Пак там.

⁷²³ Пак там.

МЕЖДУНАРОДНИ КОНТАКТИ

Освен връзките, които поддържат помежду си и с други обществени организации, женските дружества осъществяват и различни международни контакти. През първия етап (1857 - 1868) липсват всякакви данни за отношения с консули или чуждестранни организации. Този факт може да се обясни с незначителния брой на дружествата, с липсата на утвърдена и ясна структура. По това време четирите женски дружества действат изолирано едно от друго, само ломското влиза във връзка с местното читалище и театралната трупа, а за международни контакти не може да се говори. Последните заслужават специално внимание, тъй като до сега не са били обект на проучване.

През втория етап (1869 - 1875) различни женски дружества се ориентират към връзки с руски консули, Славянския благотворителен комитет в Москва и Дамския отдел към него. Усилията на настоятелствата са насочени към осигуряване на стипендии и настаняване на девойки в руски училища. Първото писмено сведение се отнася до направено дарение от княгиня Елисавета Александрова Галицина и датира от 1869 година⁷²⁴. Тя подарява по 20 екземпляра от книгите "Исторически преглед на българската църква" и "Поглед върху произхождението на българският народ" от Марин Дринов на женските дружества в Лом и Железник⁷²⁵.

Най-интензивни са контактите със Славянския благотворителен комитет в Москва и по-точно с неговия секретар Нил Попов - учен, публицист, общественик. Той подробно се информира за състоянието на девическото образование и за учредяването на женски дружества в българските земи. Нил Попов пише: "Има основание да смятаме, че женски дружества ще възникнат във всички крайща на България и ще изпълнят възложената им задача"⁷²⁶. През 1876 година Нил Попов влиза в оживена кореспонденция с редица българи, между които Ана Палаузова, Евгения Шекерджиева и други⁷²⁷. По предложение на "наши българи родолюбци" Славянският благотворителен

⁷²⁴ Неправилно Е. Иванова-Дамянова го отнася към 1862 година, когато още не са отпечатани тези книги на Марин Дринов. Вж. Иванова-Дамянова, Е. Женското..., с. 290; БВИ - енциклопедия, с. 227.

⁷²⁵ Македония, г. IV, бр. 2, 18 ноември 1869.

⁷²⁴ М и н к о в а, Л. Българите и Нил Попов. - В: Българското възраждане и Русия, С., 1981, с. 424.

⁷²⁷ Пак там.

комитет в Москва създава на 3 март 1870 година Дамски отдел, който да поеме грижата по Възпитанието и образованието на български момичета, "които ще бъдат после учителки в България"⁷²⁸. През 1871 година се появява обявление в списание "Училище", че се създава девическо училище в Москва за подготовка на български и сръбски учителки⁷²⁹. Чрез руския консул в Солун се отпускат 4 стипендии за Македония. Лично Неделя Петкова заминава за Москва да заведе стипендиантите от Велес, Воден, Битоля и Солун⁷³⁰. Тя се явява при Нил Попов по препоръка на д-р Каракановски, лекар при руското посолство в Цариград⁷³¹. През 1870 година на годишния изпит в българското девическо училище в Солун присъстват руските консули в Битоля и Солун и солунският католически епископ Бенети⁷³². Руските консули Якубовски и по-късно Максимов в Битоля проявяват особен интерес както към просветната, така и към революционната дейност на Неделя Петкова и Станислава Караиванова в Македония, чиито имена фигурират в редица консулски доклади⁷³³.

Най-точно и пълно могат да се установят международните контакти на Женската община в Търново и на нейната председателка Евгения Кисимова. През 1870 - 1872 година тя влиза във връзка с чуждестранни организации и представители на Русия и Румъния по различни въпроси, свързани с девическото образование. Запазени са разменените писма между Евгения Кисимова и Захари Княжески от руското консулство в Русе⁷³⁴. В тях се съдържа богата информация за реда и условията за приемане в девическия пансион и акушерското училище в Москва, обявените стипендии и подбора, който извършва Женската община на кандидатките. По същите въпроси Евгения Кисимова се свързва със Славянския благотворителен комитет в Москва и Дамския му отдел⁷³⁵, с Надежда Ивановна Полякова - директор на Фундуклеевския пансион в Киев и с девическия пансион в Кишинев⁷³⁶. Женската община взема решения няколко девойки да продължат образованието си в Букурещ. За тази цел Евгения

⁷²⁸ Свобода, г. I, бр. 32, 27 юни 1870; Минкова, Л. Цит. същ., с. 425.

⁷²⁹ Училище, а. I, бр. 16, 26 август 1871.

⁷³⁰ Паскалева, В. Цит. същ., с. 76.

⁷³¹ Минкова, Л. Цит. същ., с. 425.

⁷³² Петкова, Н. Цит. същ., с. 128.

⁷³³ Пак там, с. 42, 128, 147.

⁷³⁴ НБКМ - БИА, II А 5720, 5721, 5730, 5746, 5749 и др.

⁷³⁵ НБКМ - БИА, II А 5747, 5752.

⁷³⁶ НБКМ - БИА, II А 5764.

Кисимова изпраща писма до румънската княгиня Кармен Силва⁷³⁷, свързва се с професора В Букурещката медицинска академия Карол ДаВила⁷³⁸, радетел за българското образование и просвещение и съпругата му г-жа ДаВила, директорка на пансиона "Азил Елена Домна"⁷³⁹. По време на посещенията си в румънската столица през 1871 година Евгения Кисимова осъществява лични срещи с тях и аудиенция с княгинята по въпроси на девическото образование, интересувачи Женската община в Търново⁷⁴⁰. Годици наред Кисимова поддържа връзки с американския протестантски мисионер д-р Алберт Лонг. Кореспонденцията им няма личен характер, а се отнася до културно-просветни въпроси, българската книжнина, събиране на фолклорни материали, развитие на девическото образование. Наред с това Евгения Кисимова го уведомява за характера, структурата и целите на женските организации⁷⁴¹.

Някои дружества приемат консули, пътешественици или чужденци, милеещи за българското образование и просвещение. На 11 май 1872 година при освещаване новата сграда за девическо училище в Русе присъстват чуждестранните консули в града, които дават помощи на женското дружество "Ступанка" за девическото образование⁷⁴². При посещенията на мис Ивнс от Англия в Карлово тя се запознава с дейността на местното дружество и остава твърде доволна от "образцовите женски училища и читалището на женското дружество "Възпитание"⁷⁴³.

Женските организации в Карлово, Пловдив и София поддържат тесни връзки с руския генерален консул В Пловдив Найден Геров. Същият оказва организационна помощ на дружеството в Карлово и дава ценни съвети при строежа и уреждане на местното девическо училище⁷⁴⁴. Дружеството в Пловдив контактува с него посредством съпругата му - Мария Н. Герова, член на настоятелството. От изключителна важност са връзките, които Йорданка Филаретова поддържа с Найден Геров.

⁷³⁷ НБКМ-БИА, II А 5743.

⁷³⁸ НБКМ - БИА, II А 5753.

⁷³⁹ Кулелиев, Й. Цит. съч., с. 41.

⁷⁴⁰ НБКМ - БИА, II А 5759, 5761.

⁷⁴¹ НБКМ - БИА, II А 5727, 5737, 5740 и др.

⁷⁴² Българско национално-революционно движение 1868 - 1874. Чужди документи, т. 2, С., 1992, с. 144.

⁷⁴³ ДА - Пловдив, ф. 56, оп. 1, а. е. 10, л. 2. Спомени на Ана Кузманова за Карлово, 1919.

⁷⁴⁴ ДА - Пловдив, ф. 56, оп. 1, а. е. 9. Спомени на Елисавета К. Попова, 1919, ръкопис.

В редица писма тя го информира за Арабаконашкия обир, за Димитър Общи и Васил Левски, за настъпилата криза в революционната организация след неговото залавяне⁷⁴⁵. Заслугите на Филаретова се увеличават от факта, че Найден Геров включва нейните сведения в официалните консулски рапорти до Петербург⁷⁴⁶.

Основните задачи и тенденции в развитие на женското движение през третия етап (1876 - 1878) налагат още по-голяма активност и разширяване на международните контакти. След Априлското въстание различни дружества се стремят да ангажират представители на Великите сили в полза на българската национална кауза. С тази отговорна задача се заемат преди всичко благотворителните организации в емигрантските центрове. Женското дружество в Цариград си поставя за цел "да има сношение с всички филантропически дружества в Европа"⁷⁴⁷. Букурещкият комитет на Елисавета Пулиева се обръща за помощ "към познатата по добротворничество Европа"⁷⁴⁸, а позивът на Екатерина Ценович е отправен до "Всички човеколюбиви дружества". Организацията в Букурещ и Бялград публикуват възвания и позиви, обявления, адреси и писма в редица европейски вестници, в бялградския "Застава" и руските "Голос" и "Московские ведомости"⁷⁴⁹. Дейната членка на карловското дружество Богдана Хитева, по баща Йозефа Праскова, изпраща редица статии до пражкия вестник "Рокгок"⁷⁵⁰. Посочените публикации целят да привлекат световната общественост на страната на българите. Едновременно с това се предприемат и конкретни действия за спечелване на видни политици. Букурещкото дружество на Екатерина Ценович отправя апел към министъра Гладстон с ясно изразени и формулирани политически искания⁷⁵¹.

Твърде интересни са връзките на женските дружества с лейди Странгфорд, съпруга на английския посланник в Цариград лорд Странгфорд, отстранен от посолството през 1862 година поради изявените му симпатии към българите. Неговите

⁷⁴⁵ АНГ, кн. II, С., 1914, с. 638, 642. Подробно Ож. У н д ж и е О, И. Васил Левски, С. 1980, с. 328; Т а х о в, Г. Един живот в писма (Йорданка филаретова). - В: Българки, С.. 1982, с. 67.

⁷⁴⁶ П а с к а л е в а, В. Цит. съч., с. 181 - 182.

⁷⁴⁷ Нова България, г. I, бр. 15, 17 юли 1876.

⁷⁴⁸ Стара планина, г. I, бр. 2, 14 август 1876.

⁷⁴⁹ Нова България, г. I, бр. 11, 3 юли 1877; Априлско въстание..., т. II, с. 40 - 41; Освобождени Болгари..., т. I, с. 393.

Рокгок, гос. VIII, 1876. Подробно виж броевете от юли - септември 1876.

⁷⁵¹ НБКМ - БИА, II А 7370.

схващания влизат в разрез с традиционната английска дипломация. След смърт му, лейди Странфорд продължава делото, като участва в организирани митинги и събрания в Англия в защита на българския народ и набира средства за пострадалите. Женското дружество в Бялград подпомага дейността на лейди Странфорд в организираната от нея болница⁷⁵². Дружествата в Лом и Сливен и отправят благодарствени писма⁷⁵³, а "Майчина грижа" в Железник и устройва бляскаво посрещане в града⁷⁵⁴.

Една от най-важните страни на международните контакти през този период са връзките с Обществото на единбургските госпожи в Англия. През октомври 1876 година вестник "Зорница" публикува тяхно писмо, в което изразяват "сърдечното си съчувствие и желание,... да спомогнат за облекчаване на страданията"⁷⁵⁵. В отговор на това женските дружества в Търново, Габрово, Сливен, Железник и Свищов благодарят чрез вестника за оказаната помощ⁷⁵⁶.

Някои женски дружества в българските земи търсят помощта на международните комисии по установяване на турските зверства. Такива взаимоотношения имат организациите в Пазарджик⁷⁵⁷, Търново⁷⁵⁸ и Елена⁷⁵⁹.

Цариградското дружество влиза във връзка с Централния спомогателен комитет на Анри Елиот в Цариград⁷⁶⁰ и Международното дружество в Пловдив, ръководено от Д.Истрия и италианеца Такела⁷⁶¹.

След Априлското въстание българското женско движение вижда в руския народ "единствен наш освободител и избавител"⁷⁶². Неслучайно емигрантските благотворителни организации публикуват възвания, апели и писма в руските

⁷⁵² Стара планина, г. I, бр. 29, 17 ноември 1876; НБКМ - БИА, II Д 1281.

⁷⁵³ Зорница, г. II, бр. 2, 13 август 1876; бр. 7, 17 февруари 1877; бр. 19, 12 май 1877; Напредък, г. XI, бр. 127, 15 април 1877.

⁷⁵⁴ Зорница, г. II, бр. 19, 12 май 1877.

⁷⁵⁵ Зорница, г. I, бр. 42, 15 октомври 1876.

⁷⁵⁶ Зорница, г. I, бр. 47, 19 ноември 1876; бр. 49, 3 декември 1876; бр. 52, 24 декември 1876 и др.

⁷⁵⁷ Автобиографии А.Т. Иванов..., с. 151.

⁷⁵⁸ Трайков, В. П. Шопови М. Петрови ч, Юджийн Скайлър и българите, С., 1987, с. 75.

⁷⁵⁹ Музей на Възраждането..., Елена, ф. 185.

⁷⁶⁰ Зорница, г. I, бр. 41, 8 октомври 1876; Източно време, г. III, бр. 26, 27 ноември 1876.

⁷⁶¹

Априлско въстание..., т. II, с. 108.

⁷⁶² Освобождени Болгарии..., т. II, с. 230; т. I, с. 291.

Вестници : "Московские ведомости", "Современные известия", "Николаевский вестник", "Голос" и други. Славянският благотворителен комитет в Москва активизира и разширява връзките си с българските женски дружества. През лятото на 1876 година се установяват преки контакти и с благотворителните женски дружества в Бялград⁷⁶³ и Букурещ⁷⁶⁴. Въпреки трудните условия, при които работят, дружествата в българските земи също се обръщат за помощ и съдействие в Москва. За това особено допринася Райна поп Георгиева, която посредничи при настаняването на деца сираци от Априлското въстание. Чрез нея Мариола Доспевска, председателка на дружеството в Пазарджик, урежда настаняването на българчета в Москва на разноски на Славянския комитет⁷⁶⁵.

По различни поводи някои дружества поддържат връзки с руски консули и дипломатически агенти. Дмитрий ф. Стюарт дава характеристика на двете дружества в Букурещ⁷⁶⁶ и предава 400 рубли на комитета на Елисавета Пулиева⁷⁶⁷. Евгения Кисимова се свързва с княз Церетелев и Скайлър при посещението им в Търново през 1876 година и им връчва протест на местните жители⁷⁶⁸. Женското дружество в Бялград действа съвместно с "Руския доброволчески комитет" и дружеството на Червения кръст⁷⁶⁹. В резултат на това комитетът приема за свои член председателката на дружеството Александра Майзнер. Лично граф Кутузов, княз Нарешкин, княз Рихтер и госпожа Лихачева подпомагат материално бялградското дружество⁷⁷⁰.

Българското женско движение посреща с радост и надежда Руско-турската война от 1877 година. Неговото внимание изцяло е насочено към освободителната мисия на Русия. По време на войната взаимоотношения се осъществяват с руския император Александър II, с генерали, офицери и войници от руската армия, с различни представители на Временното руско управление.

⁷⁶³ АНГ, кн. I, с. 144.

⁷⁶⁴ НБКМ - БИА, II Д 1281; Стара планина, г. I, бр. 30, 20 ноември 1876; бр. 5, 25 август 1876; бр. 6, 28 август 1876.

⁷⁶⁵ НБКМ - БИА, II В 877. Писмо на Мариола Доспевска до Райна поп Георгиева в Москва от 29 декември 1876.

⁷⁶⁶ Освобождени Болгарии..., т. I, с. 399.

⁷⁶⁷ Априлско въстание..., т. II, с. 71.

⁷⁶⁸ Г е н о в, Ц. По бойния път на освободителите 1877 - 1878, С., 1878, с. 213; Т р а й к о в, В. Цит. съч., с. 75.

⁷⁶⁹ НБКМ-БИА, II Д 1281.

⁷⁷⁰ Пак там.

В края на войната българското население в Тракия предявява своите права пред руските Власти и представители на Великите сили. От това време датират и някои прошения и адреси на жени от Карлово и Сопот до ген. Столипин⁷⁷¹, А. А. Шепелев⁷⁷², княз Дондуков - Корсаков и адрес на 864 карловски вдовици до европейската комисия в Пловдив⁷⁷³. Тези масови протестни акции доказват, че женското движение в Карлово и Сопот е завоювало здрави позиции, независимо от погрома след Априлското въстание.

Установените международни контакти както с организации, така и с отделни политици и военни са отразени в:

ТАБЛИЦА XII

женско дружество в: контакти с:

1. Болград	ген. Столетов
2. Букурещ (Екатерина Ценович)	СБК - Москва, министър Гладстон- Англия, Дмитрий Ф. Стюарт, Владимир Йонин, редакциите на в. "Голос", "Московские ведомости", "Современные известия" - Русия, "Застава" - Бялград
3. Букурещ (Елисавета Пулиева)	СБК - Москва, Дмитрий ф. Стюарт, редакциите на "Николаевский вестник" и европейски вестници
4. Бялград	Руски доброволчески комитет и дружество на Червения кръст- Бялград, граф Кутузов, княз Наришкин, княз Рихтер и г-жа Лихачева, лейди Странфорд
5. Габрово	лейди Странфорд, руски лекари и офицери

⁷⁷¹ ДА - Пловдив, ф. 19, а. е. 4, л. 10.

⁷⁷² Освобождени Болгарии..., т. III, с. 32.

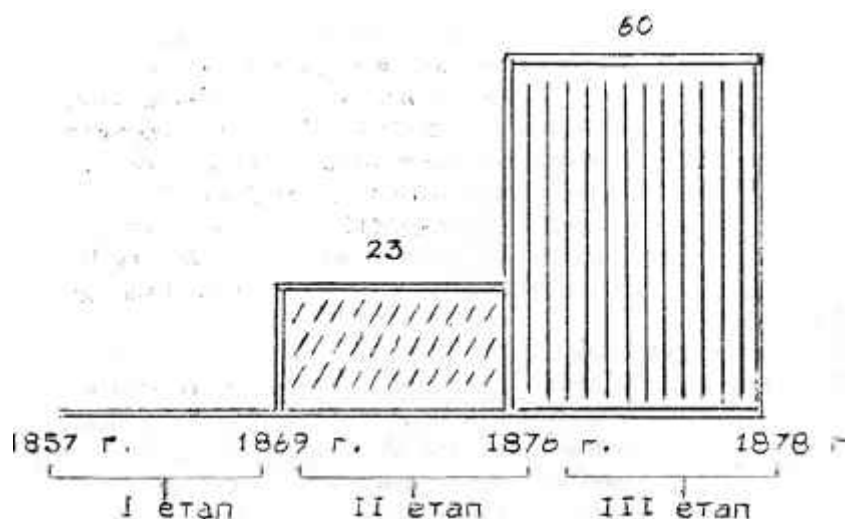
⁷⁷³ Марица, г. I, бр. 34, 21 ноември 1878; Подробно вж. У н д ж и е в, И. Карлово..., с. 213-214.

6.	Елена	международната анкетна комисия по зверствата 1876година:Скайлър, граф Церетелев.Шнайдер и Макгахан,
7.	Железник	княгиня Елисавета Галицина,лейди Странгфорд,Общество на единбургските
8.	Карлово	госпожи-Англия мис Ивенс-Англия,Найден Геров, в."Покрок"-Прага,европейска комисия 1878 г.,княз Дондуков-Корсаков.А. Шепелев,ген.Столипин-Пловдив
9.	Кюстендил	ген. Головин, руски офицери
10.	Лом	княгиня Елисавета Галицина,лейди Странгфорд
11.	Пазарджик	СБК - Москва и Дамския му отдел, международна комисия 1876,г-жа Дригиня Стефанович - Сърбия и Александра Николаевна - Русия.
12.	Панагюрище	СБК - Москва, Скайлър ¹
13.	Пловдив	Найден Геров,ген.Столипин,Руско благотворително д-во - Пловдив
14.	Русе	чуждестранни консули в Русе
15.	Свищов	Обществото на единбургските госпожи-Англия,император Александър II,княгиня Екатерина Александровна
16.	Сливен	Обществото на единбургските госпожи - Англия,лейди Странгфорд
17.	Солун	руските консули в Битоля (Якубовски и Максимов) и Солун,д-р Каракановски - Цариград,епископ Бенети - Солун
18.	София	Найден Геров

19. Търново	СБК - Москва и Дамския му отдел, Надежда Полякова - Киев. Девически пансион - Кишинев, Захари Княжески- Русе, румънската княгиня Кармен Силва, д-р Карол Давила, г-жа Давила пансион "Азил Елена Домна" - Букурещ, д-р Алберт Лонг-Цариград, Анри Д, Озон - Франция, Обществото на единбургските госпожи - Англия, международна комисия 1876 г., княз Церетелев, княз Нарискин, княз Черказки, император Александър II, Алабин и ген. Домонтович, Скайлър
20. Шумен	ген. Тотлебен
21. Кюстендил	руски офицери
22. Цариград	Централен спомагателен комитет на Анри Елиот - Цариград, Международно дружество за подпомагане на българите - Пловдив, д-р Лонг и д-р Каракановски - Цариград

Вероятно и други женски дружества осъществяват международни контакти, а броят им е значително по-голям. Предполагаме, че някои дружества, които изпращат на свои разноски девойки да продължат образованието си в Прага, Бялград, Киев, Кишинев и други предварително се свързват с отделни организации, лица и учебни заведения с цел да проучат конкретните условия. Отразените контакти в таблица XII се базират на сигурни данни, извлечени от протоколи, писма, дописки и по-късни спомени.

Количествените изменения и броя на контактите се виждат от приложената диаграма:

Фактически женските дружества се оформят като самостоятелни, стройни организации със свои устави, печати, документация и собствен капитал. Демократичните традиции на възрожденското общество са основа на тяхната структура и организационен живот. В тях могат да членуват всички жени независимо от социалното си положение, образование, вяра и народност. Настоятелствата се избират по най-демократичен начин чрез жребии или вишегласие. Въпреки редица трудности от различен характер женските дружества успяват да се наложат и да заемат полагащото им се място в обществото.

Извършеното социологическо проучване на 275 настоятелки доказва, че женското движение се ръководи от високо образовани за времето си жени из средите на средната и едра буржоазия или интелигенцията. Отделни настоятелки подпомагат частните революционни комитети, участват в подготовката и хода на Априлското въстание или оказват съдействие на руските войски и Българското опълчение по време на Освободителната война.

През втория (1869-1876) и третия (1876- 1878) период от съществуването си различни женски дружества осъществяват многобройни контакти с градски общини, читалища, църковно-училищни настоятелства, театрални дружества, Българското книжовно дружество, братството "Просвещение", Настоятелството на бедните училища, Одеското българско настоятелство, Човеколюбивото настоятелство, БЦБО в Букурещ и ББО в Браила и Болград. През 1876- 1878 година особено се активизират международните контакти във връзка с политическата обстановка.

Въпреки че през Възраждането не се стига до създаване на единен център на женското движение, някои женски организации правят опит за централизация като сформират клонове и филиали в съседни селища.

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ДЕЙНОСТ НА ЖЕНСКИТЕ ДРУЖЕСТВА

1. ПОДПОМАГАНЕ НА ДЕВИЧЕСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ

След Кримската война българската просвета и образование се поставят на "по-високо ниво и за две десетилетия бележат истински връх в стремежа на нацията към духовно възраждане. В средата на XIX век са налице онези условия, без които не може да се осъществи реформата в образователното дело. Появява се необходимостта от изграждане на широка мрежа от мъжки и девически училища в земите, населени с българи.

Благодарение на различни процеси и явления в българското възрожденско общество през 60-те и 70-те години на XIX век се оформя ново отношение към жената, към мястото, което трябва да заеме и към девическото образование. Особена заслуга за това имат редица културно-просветни дейци, политици, писатели, вестникари, които публикуват многобройни материали във възрожденския периодичен печат. Сред тях са П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Марко Балабанов, Бачо Киро, Марин Дринов, Найдено Геров и редица други. Най-демократични в своите възгледи за жената се оказват П. Р. Славейков и Любен Каравелов и издаваните от тях⁴ "Гайда", "Македония", "Ружица", "Независимост", "Знание". В умерен, дори консервативен дух са статиите във в."Турция", сп. "Читалище" и други. Според тях за равноправие и еднакво образование за двата пола не може да се говори. И макар отделните издания и автори да се различават по своите схващания и оценки за жената и нейното образование, женският въпрос се поставя на обсъждане и разбужда духовете още в средата на миналия век.

Според Виржиния Паскалева се оформят три различни схващания по женския въпрос през Възраждането. Първото най-прогресивно е свързано с революционерите-демократи и е за равнопоставеност между мъжа и жената и еднакво образование за двата пола. Второто е по-умерено и приема общото образование за жената, но с подчертана насоченост към нейните преки длъжности като съпруга и майка. И третото, което се отстоява от най-консервативните сили в обществото, допуска само начално, елементарно образование за девойките¹.

До Освобождението повечето девически училища се развиват във връзка с умерените схващания на по-голяма част от възрожденското общество. Само някои класни девически училища успяват да се издигнат до нивото на мъжките по програми, курс на обучение и достатъчно добре подготвени кадри. Въпреки безспорния напредък и достижения девическото образование не достига мъжкото. Според съществуващите неточни и непълни сведения за 1873 година в 647 училища в севернобългарските земи се учат 25523 момчета и едва 5169 момичета, а в Пловдивския санджак от наличните 198 училища, 180 са мъжки и само 18 девически². Като центрове на девическото образование се оформят големите градове, с развити занаяти и търговия, с изградени културно-просветни организации и обществени структури. Не изостават и по-малките градчета и някои села. За периода 1840 - 1877 година са открити около 90 девически основни училища и 20 класни през 70-те години. Според Виржиния Паскалева през Възраждането общият брой на девическите училища със светско съдържание надхвърля 100³.

Естествено поддържането на девическите училища, построяването на сгради, наемането на учители, осигуряването на учебници и пособия, подпомагането на бедни ученички изисква значителни средства и стройна организация. Тук трябва да се отбележи безспорната заслуга на българската буржоазия. Тя прави щедри дарения в полза на редица девически училища в пари и недвижими имоти, а също така подпомага цялостния учебен процес. Сред най-известните дарители са Н. М. Тошков от Одеса за калоферското девическо училище и образованието в Македония; братя Гешеви и Пееви за училището в Пловдив; Михаил Кефалов и Йонко Дечков за класното училище в Габрово; Христо и

¹ Подробно вж. Паскалева, В. Цит. съч., с. 66 и сл.

² Пак там, с. 78.

³ Пак там, с. 81.

Евлоги Георгиеви, Елисавета Пулиева и Кирил Нектариев за карловското училище; Съйко Съйков за девическото училище в Ловеч и много други. С прякото организиране и финансиране на девическите училища се заемат градски общини, църковно-училищни настоятелства и еснафски организации в съответното селище. В много случаи обаче тези усилия са недостатъчни, тъй като повече внимание се обръща на устройството и вървежа на мъжките училища. Развоят на девическото образование се забавя и поради редица други причини от обективен и субективен характер. Избухват конфликти между демократично настроени и консервативно мислещи членове на една и съща градска община, училищно настоятелство, между отделни институции, разгаря се борба за власт или надмощие, има опити за оклеветяване и изгонване на не една учителка. Всичко това се отразява твърде негативно върху девическите училища в отделни селища. Поради тази причина някои от тях се закриват за известен период от време. Чувства се остра нужда от голям брой добре подготвени учителки, които на практика да могат да осъществяват новото светско девическо образование на български език.

Появява се обективна необходимост от организация, с изградени структури по места, която изцяло да се ангажира с девическото образование и с разрешаването на многобройните проблеми около него. Тази празнота идва да запълни женското движение с неговите общини, дружества, дружини и комитети. Повечето от женските общества се създават именно с цел подпомагане на девическото образование. В периода 1857 - 1876 година цялостната им дейност е насочена към девическото образование и възпитание, към културно-просветно издигане на българската. Най-общо грижата за девическото образование може да се разгледа в няколко насоки:

- осъществяване на надзор върху девическите училища;
- материално подпомагане;
- откриване на нови девически училища и строеж на училищни сгради;
- издържане на бедни ученички;
- изпращане на момичета да продължат образованието си в други градове или чужбина;
- отваряне на неделни училища;
- уреждане на девически пансион;
- подпомагане на девическото образование по селата;

- грижи за образованието и просвещението в Македония и Одринска Тракия, както и участие при решаването на други проблеми от образователен характер.

Още при своето създаване редица женски организации се ангажират с цялостно подпомагане на девическото образование в съответното селище. Някои устави дори регламентират начина, по който ще се осъществява този надзор. Най-типичен и подробен в това отношение е уставът на дружество "Ступанка" в Русе. Настоятелството предвижда всяка неделя да се избират по две "надзирателки", които да посещават девическото училище и да следят "за вървежа на ученичките, за чистотата, за благонравието, за нуждите..., за ръкоделието и изобщо за поведението"⁴. Те са длъжни да съобщават забелязаните нередности, а настоятелството от своя страна "ще размисли и направи потребното поправка". Като основна цел в устава на дружество "Радост" в Търново от 1878 година се посочва грижата за "доброто устройство на девическите градски училища"⁵.

През 1870 година надзорът на девическото училище в Русе се осъществява редовно три пъти седмично. Благодарение на "полезните посещения" на госпожите от женското дружество "училището обещава добър плод и оправдава" техните старания⁶. Вероятно тази интензивна дейност е високо оценена от страна на градската община, църковно-училищното настоятелство и митрополит Григорий, защото през 1874 година се взема решение "да се избере настоятелство на Девическите училища от Женското дружество"⁷.

В редица градове цялостният надзор върху девическите училища от задължение на църковно-училищното настоятелство се превръща във функция на женското дружество. В Железник се определят по 4 настоятелки от всяка енория, които един път седмично ще посещават девическото училище в махалата си. За забелязаните недостатъци те трябва да информират училищното настоятелство⁸. Към самостоятелни действия преминава и дружеството в Габрово, където "от жените ще са избират като за епитропи" на местното училище⁹. Специфична

⁴ Устав..., гл. IV, чл. 21, т. 1.

⁵ ДА - Велико Търново, ф. 9, оп. 1, а. е. 42, л. 52.

⁶ Право, г. V, бр. 18, 29 юни 1870.

⁷ ДА - Русе, ф. 43 К, оп. 3, а. е. 1, л. 22. Протоколна книга на Русенската митрополия.

⁸ Македония, г. IV, бр. 23, 7 февруари 1870.

⁹ НБКМ - БИА, II В 8540.

насока придобива надзорът, който осъществява карловското дружество. След наемането на чехкинята Йозефа Праскова, завършила Висшето девическо училище в Прага, се налага бързо да усвои български език. Настоятелството на дружество "Възпитание" решава секретарките да присъстват по време на часовете и да помагат на новата учителка¹⁰. По въпроси на девическото образование и възпитание карловки търсят помощта и съдействието на Найден Геров, който заедно със съпругата си Мария Герова присъства на неделни заседания и дава ценни съвети за уредбата и програмата на местното училище¹¹. През 1872 година Йорданка Филаретова, председателка на софийското дружество "Майка", кани Марин Дринов "да дойде по-скоро в града ни за устройването на училищата"¹². Към подобна дейност се ориентира и женската дружина "Надежда" в Панагюрище. Един път седмично членове на настоятелството посещават и надзират работата на учителките в девическото училище¹³. Дружество "Родолюбие" в Шумен също осъществява надзор върху девическото училище. В писмо до митрополит Симеон от 17 септември 1875 година се казва, че ще правят това си посещение само за насърчение на учителките и ще забелязват онези бедни ученички, на които родителите не са в състояние да им купят потребните книжки, та да им се купуват изпосле от дружеството ни"¹⁴.

Понякога въпросът за управлението на девическите училища поражда конфликт между отделни организации в дадено селище. На извънредно заседание от 2 ноември 1870 година читалищното настоятелство в Свищов отхвърля определената наставница на девическото училище при църквата "Св.Тройца". То недвусмислено подчертава, че "общината под ведомството на която са градските ни училища" трябва да се грижи за тях¹⁵. Най-характерен в това отношение е случаят в Търново. Първоначално с писмо от 31 август 1870 година Женската община моли градската "да има равно попечение и къмто Девическото

10

11 ДА - Пловдив, ф. 56, оп. 1, а. е. 9.

12 Пак там.

ЦДИА, ф. 682, оп. 1, а. е. 433. Писмо на Йорданка филаретова до Димитър х.

13 Коцев,

П а т ъ р ч а н о в а , Р. 90 години женско дружество в Панагюрище - В:

Летопис на Панагюрския край, Панагюрище, 1964, с. 23.

НБКМ - БИА, II А 2452. Писмо на настоятелството на женското дружество в

15 Шумен до митрополит Симеон от 17 септември 1870.

НБКМ - БИА, II А 7751, л. 27.

училище"¹⁶. През 1871 година тя вече иска да се "избере настоятелство на девическите училища от няколко жени"¹⁷. За известно време надзорът се осъществява от страна на женското дружество. След отстраняването на Евгения Кисимова от организацията се засилва влиянието на градската община над дружество "Радост". През 1874 година общината предлага отново в нейни ръце "да бъде усредоточено управлението на всички Градски училища"¹⁸. Женското дружество доброволно се отказва от своите функции и ги предоставя на търновската община: земете в грижите си и надзора над всички училища"¹⁹.

Въпреки направеното до този период от страна на градски общини, църковно-училищни настоятелство и щедри дарители за девическото образование, то изостава в сравнение с нарастналите нужди и потребности на обществото. По тази причина женските дружества се насочват към всестранно материално подпомагане на девическите училища. Ролята на женското движение и положителният ефект от неговата дейност в тази област са безспорни.

Основна грижа на всяко дружество е наемането на добре подготвени учителки за местното училище. Възрожденският печат изобилства със сведения и обявления от подобен характер, а "нуждата от учителки става от ден на ден по настоятелна по нашето отечество"²⁰. В различни случаи се поставят и допълнителни условия, на които трябва да отговаря бъдещата учителка. Най-търсени са известни възрожденски учителки като Анастасия Тошева, Рахил Душанова, Елисавета Манева, Рада Гугова, Ана Предич, Неделя Петкова, Станислава Караиванова и редица други. Така например женските организации в Казанлък, София и Копривщица влизат във връзка с Елисавета Манева от Пловдив. Същата е наета от казанлъшкото дружество за учителка по ръкоделие в началото на 1870 година²¹. През март 1871 година дружината в Копривщица решава да я услови като и плаща наема за "къща, дърва, кюмюр" и годишна заплата 2600 гроша²². Вероятно Елисавета Манева се прочува много, защото за

¹⁶ НБКМ - БИА, II А 3443.

¹⁷ НБКМ - БИА, II А 3442.

¹⁸ НБКМ - БИА, II А 3446. Писмо на женско дружество "Радост" до градската община в Търново от 17 юли 1874.

¹⁹ НБКМ - БИА, II А 3429. Писмо на дружество "Радост" до градската община от 27 май 1874.

²⁰ Македония, г. IV, бр. 25. 14 февруари 1870.

²¹ Македония, г. IV, бр. 23. 3 февруари 1870.

²² Из АНГ, кн. I, с. 714.

новата учебна година има предложение за работа от софийското дружество²³.

Известни са в най-общи линии и действията на женското дружество в Лом. След откриване на девическо училище в града през 1860 година ломчанки си поставят за цел да подпомагат девическото образование, да набират средства и учителки, да спомагат за увеличаване броя на ученичките, да следят за успеха и поведението им и други²⁴.

Широко разпространена практика е женските дружества наред с наемането на учителки да изплащат заплатите им, да се грижат за тяхната прехрана, жилище и условия на работа. През декември 1870 година женската организация в Казанлък изплаща заплатите на три учителки: Елисавета Манева - 6000 гроша, Мария - 356 гр. и Евгения - 400 гр²⁵. През 1873 година същото настоятелство се споразумява с учителите Рахил и Димитър Душанови и двамата постъпват в девическото училище в Казанлък, а заплатите им се изплащат от дружествената каса²⁶. След дълги разисквания и поради това, че "обществото никак тъй са ни погрижава" женското дружество в Габрово наема "учителка не само за учението, но и за рукоделие" от Пловдив²⁷. На 6 март 1872 година дружество "Ученолюбив" в Неврокоп се обръща с писмо до Н. М. Тошков в Одеса с молба да го снабди с "достойна учителка"²⁸. С основаване на дружеството в Хасково се дава тласък и на девическото образование в града, а местното девическо училище се развива добре и "прибира около 100 девойчета"²⁹. Едно от женските дружества в Свищов наема "една учителка Чехкия, която е доведена из Прага и тя ще се поддържа от Женското Дружество"³⁰. Копривщенската дружина редовно се грижи за училищните дела. Дори по време на Освободителната война, през учебната 1877/1878 година "Женското училище... стоя отворено 10 месеца и заплатата на учителките ся даде от Женското дружество"³¹.

²³ ЦДИА, ф. 682, оп. 1, а. е. 431.

²⁴ Македония, г. III, бр. 13, 22 февруари 1869.

²⁵ Право, г. VI, бр. 9, 26 април 1871.

²⁶ Душанов, Д. Цит. съч., с. 78.

²⁷ НБКМ - БИА, II В 8540.

²⁸ Право, а. VI, бр. 52, 6 март 1872.

²⁹ Македония, а. IV, бр. 12, 24 декември 1869.

³⁰ Училище, а. II, кн. 1, 1 януари 1872.

³¹ Доросиев, Л. Учебното дело в Копривщица преди осовобождението - В: Юбилеен сборник..., с. 404. Авторът се позовавана Кондикан училищата, с. 30.

Активна и системна дейност по материалното подпомагане на девическото училище предприема дружество "Възпитание" в Карлово. Настоятелството му решава да услови чехкинята Йозефа Праскова, която "да обучава не само децата, но и по-големите на ръкоделие"³². През август същото дружество дава 1110 гроша на църковно-училищното настоятелство за заплата на Бота Стоянова, учителка в местното девическо училище³³.

Значителни трудности преживява известното Трайково училище в София, открито през 1858 година със съдействието на Сава Филаретов и щедротото дарение на богатия търговец Димитър Трайкович³⁴. Редица дописки съобщават, че то стои затворено години наред, а липсата на средства пречи на неговото развитие. След основаване на дружество "Майка" то поема грижата за него. Девическото училище "са отвори и от ден на ден са урежда"³⁵.

Отново най-многобройни са сведенията за Женската община, по-късно дружество "Радост" в Търново, една от дейните организации с добре запазена документация. Още при учредяването си тя започва да набира "волна помощ за нареждането на девическите училища в града ни и за поддържането на една главна учителка"³⁶. В началото на 1871 година Евгения Кисимова уведомява градската община, че са решили да условят и да заплащат на една главна учителка³⁷. През април същата година. Женската община дава обявление във в."Македония", че търси учителка, която да има и познания по музика³⁸. Желаящите да се отнасят за споразумение към настоятелството. В края на годината изискванията на Женската община нарастват. Учителката "трябва да има пълно образование, да знае и нужните ръкоделия и някой чужд език"³⁹. През следващата година Евгения Кисимова обсъжда въпроса за наемане на учителка чехкиня със Захари Княжески, секретар на руското консулство в Русе. Той я съветва да наеме рускиня, защото по-лесно ще се доставят учебници, пособия и

³² ДА - Пловдив, ф. 56, оп. 1, а. е. 9.

³³ НБКМ-БИА, II А 7746.

³⁴ П а с к а л е в а, В. Чит. съч., с. 86.

³⁵ Право, г. IV, бр. 40, 29 ноември 1869.

³⁶ Право, г. IV, бр. 31, 27 септември 1869.

³⁷ НБКМ - БИА, II А 3444.

³⁸ Македония, г. V, бр. 14, 6 април 1871.

³⁹ Македония, г. V, бр. 50, 14 декември 1871.

езикът е достъпен за учениците⁴⁰. Поради липса на средства тази идея не се осъществява. Известни са действията и на дружество "Радост" по наемане на учителки. И след настъпилите организационни промени грижите за девическото образование продължават. През 1874 година, когато капиталът на дружеството нараства, е открито и класно девическо училище. Има сведения, че дружеството изплаща заплатата на главната учителка през учебната 1872/1873⁴¹ и 1874/1875 година⁴². Наред с това то дава 8000 гроша на градската община за издръжка на девическите училища. През 1875 година се води оживена кореспонденция между "Радост" и градската община относно назначаването на още една учителка в главното училище⁴³. Обсъждат се и условията по договора със Смарайди Коларова, завършила Висшето девическо училище в Бялград⁴⁴. За развитие на девическото образование в Търново спомагат и крупните дарения на архимандрит Максим Райкович - 250 австрийски жълтици и на Тодорица х. Параскевова - две къщи за девически училища⁴⁵. В края на 1874 година дружество "Радост" има намерение да отдели 11 000 гроша "като спомагателни средства за напредванието на Градските ни девически училища"⁴⁶. Това става възможно благодарение на натрупания капитал в размер на 50 - 60000 гроша⁴⁷. По време на Освободителната война женската организация продължава да дава пари на учителките, на църковно-училищното настоятелство и на училищния прислужник⁴⁸.

Женското дружество "Българска зора" полага много грижи за развитие на девическото образование в Македония. През 1873 година Неделя Петкова се обръща за материална помощ и съдействие към Македонската дружина в Цариград. На 21 септември С. Бобчев, Л. Моравенов и Ив. Говедаров и отговарят уклончиво и я съветват да събере помощи. Дружество "Българска зора" в Солун взема решение да изпрати Неделя Петкова по околните села с цел събиране на помощи за Солунското девическо училище, "което е отворено повече за селските деца"⁴⁹. Тя е

⁴⁰ НБКМ - БИА, II А 5741.

⁴¹ НБКМ - БИА, II А 3459.

⁴² НБКМ - БИА, II А 3428.

⁴³ НБКМ - БИА, II А 3430.

⁴⁴ НБКМ - БИА, II А 3431.

⁴⁵ Кулелуиев, Й. Цит. съч., с. 49 - 50.

⁴⁶ НБКМ - БИА, II А 3433, 3438.

⁴⁷ НБКМ - БИА. II А 3467

Юбилеен отчет..., с. 26.

⁴⁹ Петкова, Н. Цит. съч., с. 85.

снабдена със специално пълномощно и тетрадка за пожертвованията⁵⁰. Ревностната радетелка на българщината в Македония обикаля последователно селата Стояково, Драгомирци, Гуменджа, Либаво, Боялци, Пелорик, Ведрица и редица други. В Кукуш не се налага да убеждава населението, което веднага събира 459 гроша и изявява желание отново да помогне с повече средства⁵¹. В редица селища и съдействат български общини, свещеници, учители, селяни, а понякога и пречат гръкомани или чорбаджии. Много от жителите се обръщат с благодарствени писма до женското дружество "Българска зора" за родолюбивата му инициатива и пожелават напредък на Солунското девическо училище. Главната цел на тази мисия е "агитация за разпространение на българизма"⁵². В резултат на това се надига недоволството на гърците в Солун и те се готвят да затворят българското девическо училище и да се разправят с членовете на дружество "Българска зора".

Усилията на женските дружества материално да подпомагат девическото образование не се органичават само в наемането и издържането на учителки. От вниманието на много организации не убягват и редица други проблеми: закупуване на учебни помагала и пособия, грижи за отопление на училищни сгради, откриване на девически библиотеки към училищата и снабдяването им с книги, вестници и списания на български език. Най-подробно този въпрос се разглежда от калоферското дружество "Просвещение". Според чл.1 от правилата му то се задължава "да снабдява училището девическо с нужните спомагателни средства за преподаване на науките, каквито са различни землеописателни карти, различни физикални оръдия за началата на физиката и прч." Наред с това дружеството предвижда "да се състави малка библиотека за девическото училище", а настоятелството да я снабдява с излизащите книги, вестници и списания⁵³. За съжаление не може да се уточни кои от родолюбивите намерения на калоферското дружество се привеждат в изпълнение.

Към подобни действия се ориентира и дружеството в Сливен. Неговата председателка Аргири Димитрова заминава през 1874 година за Румъния с цел да събере помощи за

⁵⁰ Пак там. с. 77 - 78.

⁵¹ Пак там, с. 83.

⁵² Пак там. с. 87.

⁵³ Македония, г. IV, бр. 16, 13 януари 1870.

организацията и девическото училище⁵⁴. Наред с паричните дарения на българи-емигранти Никола Ценов и Михаил Колони дават уреди за физически и химически опити за нуждите на девическото училище в Сливен⁵⁵.

Женската община открива девическа библиотека за нуждите на двете основни, главното и неделно училища в Търново⁵⁶. Дружество "Радост" продължава да набавя читанки, естествени истории, френско-български разговорници, аритметики, географии, карти, книги и други пособия. Девическата библиотека разполага с годишнините на списанията "Читалище" и "Зорница", а А. Кръстевич подарява 5 екземпляра от книгата "Водачът" за нуждите на девическите училища⁵⁷.

Годишните изпити се превръщат в малки празници за всяко селище. Съпроводени са с водосвет, песни и стихове, специално съчинени диалози, с много вълнения, с тържествени речи от представители на градски общини, църковно-училищни настоятелство, женски дружества, учители и учителки. В тях се обръща внимание на девическото образование, прави се преглед на състоянието на местните училища, дава се отчет за дейността на местното женско дружество за развитието на образованието и просвещението. В края на всяка учебна година възрожденският периодичен печат подробно информира читателите си за реда и провеждането на изпитите както в мъжките, така и в девическите училища. Публикуват се речи на изявени възрожденски учители и учителки, на видни общественици.

В дадения случай се интересуваме единствено от приноса на женските дружества за организиране и провеждане на годишните изпити в девическите училища. Женската община и дружество "Радост" в Търново организационно и финансово подпомагат годишните изпити в девическите училища. Всяка година на отличилите се ученички се раздават награди от страна на женската организация. През 1874 година изпитите започват на 21 юни и траят една седмица, а на 30 юни в църквата "Св. Никола" тържествено трябвало да се раздадат наградите за всички девически училища в града. По този повод председателят на църковно-училищното настоятелство Тодор Шишков моли дружество "Радост" да определи няколко "асистентки" при

⁵⁴ Жечев, Н. Браила..., с. 155 - 156.

⁵⁵ Век, г. 1, бр. 29, 27 юли 1874.

⁵⁶ НБКМ - БИА, II А 3471.

⁵⁷ НБКМ - БИА, II А 6707.

провеждане на изпитите и раздаване на наградите⁵⁸. През същата година поради материални затруднения дружеството не може да осигури традиционните награди, а раздава само "похвалителни листове, които са три разреда 1-ва, 2-ра и 3-та награда, според както оцени достойството им екзаминаторът на девическите училища"⁵⁹. Предвижда се листовете да носят печатите на женското дружество и градската община, като по този начин се цели постигането на по-голям авторитет и официалност на документа. Въпреки че дружество "Радост" полага големи грижи за изпитите, то не се намесва пряко в тяхното провеждане и не диктува крайните оценки на учениците.

Женската дружина в Панагюрище раздава 5 буквара и 1 бащин език на отличилите се ученички през 1873 година⁶⁰. В отчета на дружеството в Железник за 1871 година се споменава, че "са раздадох в дар на учениците по испитанието" 28 книги⁶¹.

Една от най-значимите дейности на женските дружества във връзка с девическото образование е откриване на нови училища, строеж на училищни сгради и поддържане на вече съществуващите. Това направление изисква много средства, стройна организация, добра финансова отчетност, напрекъснати контакти с други обществени организации и щедри дарители. Отчитайки нарасналите нужди на обществото, големия брой ученички, лошите условия в съществуващите училищни сгради, много женски дружества пристъпват към набиране на средства и строеж на нови училища. Понякога този процес продължава с години.

Още при учредяването си дружеството в Плевен си поставя за цел "направлението на ново училище" и събира около 7000 гроша за това⁶². Женската организация в Тулча също набира средства за построяване на нова училищна сграда, но тази идея се осъществява едва след Освобождението⁶³. С подобна цел се създава и дружеството в село Горно Абланово⁶⁴. Женското дружество в Браила си поставя задачата да открие и поддържа българско девическо училище, което да спомогне за

⁵⁸ НБКМ-БИА, II А 2340.

⁵⁹ НБКМ - БИА, II А 3465.

⁶⁰ Къща-музей..., Панагюрище, инв. 4. Протокол на женската дружина "Надежда" в Панагюрище.

Читалище, г. I, кн. 12, 1871, с. 372.

⁶² Македония, г. IV, бр. 12, 24 декември 1869.

Т о н е 8, Л. Цит. съч., с. 107.

⁶⁴ Слава, г. II, бр. 5, с. 80 1 пекември 1872.

разпространяването на образованието и просветата на роден език⁶⁵. В продължение на години дружеството набира средства за строеж на училищна сграда. Според в. "Левант таймс" капиталът му достига 1000 австрийски жълтици в средата на 1874 година⁶⁶. Тази родолюбива инициатива не могла да бъде реализирана. Целият капитал на дружеството в размер на 9000 франка е изразходван за дозавършване на българската църква в Браила⁶⁷.

Женското дружество в Железник подпомага местното девическо училище като единствено възможен начин за спиране на протестантското влияние сред местните жители и най-вече сред жените. Първоначално училището се помещава при църквата "Св. Богородица", а по-късно е съградено ново здание при църквата "Св. Богородица"⁶⁸. По-конкретни данни в това направление има за женското дружество "Просвещение" в Калофер. През 1869 година се строи нова училищна сграда на два етажа в двора на църквата "Св. Богородица". В нея се настанява местното девическо училище, в специална стая заседава женското дружество и се урежда библиотека⁶⁹. През 1873 година настоятелството влиза в контакт с църковно-училищната община в Калофер относно "направата на девическо училище"⁷⁰. За тази цел дружеството дава 3120 гроша⁷¹.

Естествено е най-мощните във финансово отношение организации да полагат повече грижи за училищните сгради. Типичен е примерът с карловското женско дружество. На годишното си събрание на 25 март 1870 година настоятелството взема решение "да са съгради през лятото ново здание за девическо училище със средствата, които има на разположение Дружеството"⁷². Започването на строителството става възможно благодарение на щедрите дарения на Козма Тричков, Христо и Евлоги Георгиеви, Елисавета Пулиева⁷³ и протосингел Кирил Нектариев⁷⁴. Анонимен дописник съобщава, че в Карлово стават "съвсем нови преобразования", между които строежа на училищна сграда, извършван от женското дружество "с голяма

⁶⁵ Независимост, з. III, бр. 28. 17 март 1873.

⁶⁶ Левант таймс, г. VI, бр. 23. 15 юли 1874.

⁶⁷ Подробно вж. Же ч е в, Н. Браила..., с. 124 - 125.

⁶⁸ И в а н о в, А. Цит. съч., с. 29 - 30.

Н а ч о в, Н. Цит. съч., с. 212-213.

⁷⁰ Право, г. VIII, бр. 2, притурка, 27 март 1873.

Турция, г. IX, бр. 8, притурка, 23 април 1873.

⁷² Право, г. V, бр. 7. 11 април 1870.

⁷³ Из АНГ, кн. 1, с. 308, док. 495.

⁷⁴ Право, а. V, бр. 35, 26 октомври 1870.

топлота и ревност"⁷⁵. В три поредни заседания се разисква относно цялостната организация и финансиране на строежа. В резултат на пълното съгласие между членовете настоятелството пазари "майстор на дюлгерите за една сума близо 40 хил. гроша". На 28 юли 1870 година с голямо тържество и водосвет "са турва основний му камък"⁷⁶. Женското дружество изразява благодарност към еснафските сдружения в града, които помагат при строежа и набирането на средства. Допълнителни дарения правят Найден и Мария Герови, учителката Рада Гугова, всички от Пловдив, Тодораки Хр. Пулиев от Одеса и редица родолюбиви лица от Калофер⁷⁷. Поради добрата организация и наличието на крупни средства строежът е завършен сравнително бързо. През 1871 година училището вече функционира⁷⁸.

В началото на 1872 година дружество "Съгласие" в Свищов подема инициативата за строеж на нова училищна сграда⁷⁹. На заседание от 9 март настоятелството констатира, че "стаята, в която учат девойките от взаимното училище понеже е твърде тясна, затворена и влажна" е негодна за учебни занятия⁸⁰. Дружеството иска разрешение от градската община да се определи място в двора на църквата "Св. Преображение". След получаване на място за строеж настоятелството дава на Хр. филчев 1100 гроша от дружествената каса "за да пригответи част от нужния материал и тури работата в действие"⁸¹. От своя страна читалището в същата махала определя филчев "за настойник на тези сметки" по строежа на девическо училище⁸². Женското дружество набира средства както от местните жители, така и от българите-емигранти в Румъния. Не е известно точно кога е завършена сградата на два етажа, но в продължение на години тя служи на V-то класното девическо училище в Свищов.

Значителни грижи за поддържане на училищните сгради полага и дружество "Радост" в Търново. Първоначално девическото училище се помещава в килията при църквата "Св. Константин", която настоятелството намира за твърде неподходяща в хигиенично отношение. По-късно основното

⁷⁵ Право. г. V, бр. 20. 13 юли 1870.

⁷⁶ Право, г. V, бр. 35, 26 октомври 1870.

⁷⁷ Пак там.

⁷⁸ В а с и л е в а, Б. Чит. съч., с. 274.

⁷⁹ Училище, г. II, кн. 1, януари 1872.

⁸⁰ Къща-музей..., Свищов, IV заседание от 9 март 1872.

⁸¹ Пак там, VII заседание от 6 юли 1872.

⁸² Ч е м ш и р о в, Б. Читалището преаи освобождението - В: Юбилеен сборник..., с. 53.

девическо училище е настането в къщата на г-жа Шонтовица, а класното в къщата на Тодорица х. Параскевова, майка на братя Паница⁸³. През 1873 - 1874 година женското дружество проявява сериозна загриженост по ремонта и поддръжката на училищните сгради⁸⁴. То не остава доволно от мудността на градската община в Търново и многократно я подтиква към действие⁸⁵. Затова на 2 септември 1874 година решава да даде 2500 гроша за ремонт на училищна сграда⁸⁶.

Благодарение на новооткрити архивни документи и дописки във възрожденския печат можахме да установим дейността на дружество "Ступанка" по строежа и поддръжката на училищни сгради. Към края на 1870 година "захванатото здание на девическото училище докара ся до едно място, но както ся вижда парите не достигали"⁸⁷. Именно поради материални затруднения дружеството се обръща за помощ към градската община в Русе⁸⁸. Новото училище е "доста обширно и хубаво здание"⁸⁹, тържествено осветено на 11 май 1872 година в присъствието на много граждани, представители на обществени организации и чуждите консули в града⁹⁰. През 1876 година дружеството подема инициатива за закупуване на къща за девическо училище в махалата Гирдап. В редица протоколи на еперхийския духовен съвет се уточняват събраните суми, мястото, къщата и пр⁹¹. Дружеството разполага с около 2000 гроша, които се дават като предплата за къщата на дядо Доню⁹².

Преди да приключим този преглед трябва да подчертаем, че и други дружества полагат грижи по поддръжката на училищни сгради. При закриване на девическо училище по една или друга причина, съответната организация се стреми да възобнови дейността му. Така например делегация на дружество "Майчина грижа" в Пловдив иска от д-р Лонг да възстанови местното девическо училище в началото на 1877 година. Това се осъществява

⁸³ Подробно Ж. Кулелие З., Й. Цит. съч., с. 38 и сл.

⁸⁴ НБКМ - БИА, II А 3446, 3445, 3448 и 3428.

⁸⁵ НБКМ - БИА, II А 3445.

⁸⁶ НБКМ - БИА, II А 3428.

⁸⁷ Право, г. V, бр. 40, 30 ноември 1870.

⁸⁸ Право, г. VIII, бр. 39, притурка, 10 декември 1873.

⁸⁹ Пак там.

⁹⁰ Българското национално-освободително движение 1868 - 1874, т. 2, С., 1992, с. 144.

⁹¹ Подробно вж. ДА - Русе, ф. 43 К, оп. 3, а. е. 1. Протоколна книга на Епархийския духовен съвет за 1874 - 1877, л. 114 - 125.

⁹² Пак там, л. 114, заседание 70 от 9 януари 1876.

едва след Освобождението⁹³. В селищата, където има само взаимно училище, местното женско дружество се стреми да открие и класно. С непосредствената помощ на женските организации някои класни училища успяват да разширят програмата и курса на обучение до IV и V клас.

Повечето женски дружества си поставят за цел да издържат изцяло или частично бедни ученички. Шуменското предвижда "да са дават на бедните деца книги и други потребности за учението им"⁹⁴, калоферското - "да подпомага бедни училищни девойки с нужните им учебници, книги или пари"⁹⁵, а еленското решава да "купува книгите и други училищни потреби на сиромашките девойки"⁹⁶. Наред с тези мерки дружеството задължава настоятелството да приканва, съветва и задължава родителите да изпращат редовно дъщерите си в училището и да не ги лишават от наука⁹⁷. Копривщенската дружина регламентира правото си "да избира, да обдарява и да приема безплатно пет сиромашки ученици" да учат в местното училище⁹⁸. Към подобни действия преминава и софийското дружество "Майка". Васил Чолаков със задоволство отбелязва, че настоятелките "със зрелост размишляват за улеснението на сиромашките девойчета и за умножението им в училището"⁹⁹. Тези си длъжности дружеството изпълнява и през следващата година¹⁰⁰. По същото време русенското дружество подпомага няколко сирачета, ученички в местното девическо училище¹⁰¹. По този повод се появява тенденциозна критична дописка във в."Турция". В нея се обвинява настоятелството, че раздава помощи не на нуждаещите се, а по роднинска линия¹⁰². Към конкретни действия преминава и дружеството в Железник. През 1870-1871 година то вече издържа 5 бедни момичета в класното училище. Една от тях е изпратена за учителка в Елена¹⁰³.

Дружината "Надежда" в Панагюрище предвижда в устава си да подпомага бедни ученички в местното девическо училище. В

⁹³ Г е н ч е в, Н. Възрожденският..., с. 405.

⁹⁴ Турция, г. VII, бр. 46, 5 януари 1872.

⁹⁵ Македония, г. IV, бр. 16, 13 януари 1870.

⁹⁶ Право, г. VIII, бр. 27, 14 септември 1873.

⁹⁷ Устав..., гл. IV, чл. 21, т. 2, 4 и 5.

⁹⁸ Устав..., гл. III, чл. 14.

⁹⁹ Македония, г. IV, бр. 33, 14 март 1870.

¹⁰⁰ Македония, г. V, бр. 13, 30 март 1871.

¹⁰¹ Македония, г. V, бр. 3, 18 януари 1871.

¹⁰² Турция, г. VI, бр. 46, 2 януари 1871.

¹⁰³ Македония, г. IV, бр. 23, 7 февруари 1870; Читалище, г. II, кн. 12, 1871.

протоколната и приходно-разходна книги откриваме доста подробни сведения в тази насока. През март 1873 година настоятелството купува "8 букварчета, мастилници и писалчета", които раздава на бедни деца¹⁰⁴. В заседание от 11 май 1875 година настоятелството взема решение да се купи платно и да се ушият ризи за някои бедни момичета¹⁰⁵, а на 4 август - "да се представи. "Добродетел и злоба" за в полза на сиромашките девойки в училището"¹⁰⁵. Един месец по-късно, във връзка с новата учебна година, дружеството купува учебници за бедни деца. Грижата за сираци или бедни ученички се изразява и в единичните парични помощи, които настоятелството им раздава в периода 1873 - 1876 година. Дружествата в Лом, Железник и Казанлък също раздават различни подаръци на бедни момичета¹⁰⁷.

Една от основните цели на дружеството в Габрово е набирането и раздаването на помощи на бедни ученички. Тя е посочена в "Златна книга" на дарителите на същата организация¹⁰⁸. Ежегодно дружеството издържа напълно няколко бедни, но способни момичета. След завършване на образованието си те се задължават да станат учителки, където им бъде посочено. Сред тях са Неда Шипчанова, Станка Рачева и Тота Венкова¹⁰⁹. Последната, като руска стипендиантка завършва медицина в Петербург и става първата лекарка в България.

Твърде големи грижи полагат женските дружества "Надежда" и "Съгласие" в Свищов за бедните семейства, сакати, болни и вдовици. Те обръщат сериозно внимание и на бедните ученички в местните девически училища. Дружество "Надежда" предвижда да поддържа сиромашките момичета в училището "Благовещение" както морално, така и материално¹¹⁰. През 1871 година то вече се грижи за "всичките им, във всеко отношение надлежни потребности и разноски"¹¹¹. Поради липса на достатъчно средства настоятелството моли Д. Ценов в Букурещ да събере помощи сред тамошните българи¹¹². По същото време

¹⁰⁴ Къща-музей..., Панагюрище, инв. 1, Разноски на женската дружина "Надежда".

¹⁰⁵ Пак там, инв. 4. Протокол на женската дружина "Надежда"

¹⁰⁶ Пак там.

¹⁰⁷ Дунавска зора, г. II, бр. 32, 24 юли 1860.

¹⁰⁸ ДА-Габрово, ф. 309 К, оп. 1, а. е. 2, л. 3.

¹⁰⁹ Пак там.

¹¹⁰ Свищов в епохата на Възраждането, С., 1934, с. 33.

¹¹¹ НБКМ - БИА, II А 7317. Писмо на женското дружество "Надежда" до Д. Ценов в Букурещ от 3 септември 1871.

¹¹² Пак там.

дружество "Съгласие" доставя "всичките нужни неща" на три девойки, които се учат в махленското девическо училище. Успоредно с това на същите момичета се правят и разни подаръци¹¹³. Вероятно извършеното от двете организации е недостатъчно, защото главното читалище в Свищов взима решение през 1874 година да ги подкани да помагат по-активно на бедните ученички¹¹⁴.

Девическите дружества се създават именно с тази основна цел - материално подпомагане на бедните си съученички доколкото им позволяват силите. Съученическото дружество в Железник решава да снабдява "с потребните книжки по-бедните из съучениците си девойки"¹¹⁵, а дружество "Наука" в Ловеч разширява обсега на грижите си. Освен на бедни, то помага и на болни ученички, доколкото му позволяват силите¹¹⁶.

Въпреки резултатите, които бележат местните девически училища, женските дружества отчитат необходимостта от добре подготвени учителки и повишаване нивото на девическото образование. За тази цел редица настоятелства пристъпват към проучване условията в прочутите класни училища в Габрово и Железник, които се превърщат в утвърдени просветни центрове през Възраждането. Изпращането на момичета да продължат образованието си се предвижда в редица устави. Според гл. III, чл. 19 от устава на копривщенската дружина, тя "ща поддържа в наука в някое училище едно сиромашко момиче", което по-късно ще стане учителка в Копривщица¹¹⁷. Аналогичен текст е залегнал и в устава на женската дружина "Надежда" в Панагюрище¹¹⁸. Според една дописка на Стефан Бобчев до в."Право" еленското дружество решава "да проводи да са изучи в Габрово някое дарено, а сиромашко момиче за да бъде учителка за напред в Елена"¹¹⁹.

Много женски организации пристъпват към конкретни действия по този въпрос. На първо място те набират средства, дават пари под лихва, а когато те се оказват недостатъчни се обръщат към местните читалища, градски общини или църковно-училищни настоятелства за помощ. Ръководствата прецизно

¹¹³ Училище г. II, кн. 1, януари 1872.

¹¹⁴ НБКМ - БИА, II А 7751, с. 78. Протоколна книга на свищовското читалище.

¹¹⁵ Читалище, г. I, кн. 12, 1871, с. 367.

¹¹⁶ Шейтанова, Г. Цит. съч., с. 289.

¹¹⁷ Устав..., гл. III, чл. 19.

¹¹⁸ Патърчанова, Р. Цит. съч., с. 22.

¹¹⁹ Право, а. VIII, бр. 27, 14 септември 1873.

избират от няколко момичета най-подходящото, което трябва да е умно и в добро физическо състояние. Дружеството в Пазарджик изпраща девойки да продължат образованието си в Пловдив и Габрово¹²⁰. Ловешката организация "Постоянство" също издържа в Габрово една ученичка - Юрданка А. Попова, която умира през 1873 година¹²¹. Женското дружество в Лом насърчава момичета да продължат образованието си в класното училище в Габрово. Там учат Еленка Иванова, Евтимия Първанова, Виктория Кр. Пишурка и др¹²². Не е известно кои от тях се издържат от ломското дружество и кои от частни лица.

Други женски дружества се свързват с класното девическо училище в Железник и изпращат свои стипендиантки. През учебната 1870/1871 година там се учат Данка Генова и Мария Дейкова, изцяло издържани от дружество "Ступанка" в Русе. В няколко поредни събрания обстойно се обсъжда този въпрос и накрая "единогласно" се решава "да обдържат две сиромашки момичета да свършат науките"¹²³. В дописка до сп. "Читалище" се възхваляват усилията на дружество "Ступанка" да отхрани "умни и учени Гражданки, полезни на себе си, на родителите си и на отечеството си"¹²⁴. Настоятелството продължава да се грижи за тях и след заминаването им. Понеже едната ученичка се оказва победна и се нуждае от някои дрехи, дружеството и читалище "Зора" пускат лист за волна помощ в Русе¹²⁵. Съвместни действия в тази насока предприемат женското дружество и читалище в Сливен. През март 1870 година те изпращат "една от най-способните си и старателни ученички в Железник за да свърши курсът на тяхното класно девическо училище"¹²⁶ и да се приготви за учителка в Сливен¹²⁷.

Женските дружества не се ограничават да изпращат девойки само в класните девически училища в Габрово и Железник. Някои от тях се насочват към елитни учебни заведения в Русия, Румъния, Сърбия и Австрия. Редица статии във възрожденския печат дават сведения за условията на приемане, курса на обучение, програми на различни учебни заведения. Появява се информация за

120

ДА - Пазардик, Документалното..., с. 78.

121 Турция, г. IX, бр. 7, 31 март 1873.

122 Дамянова - Иванова, Е. Цит. съч., с. 290.

123 Македония, г. IV, бр. 71, 4 август 1870.

124 Читалище, г. I, кн. 5, 1870, с. 150.

125 Право, г. VI, бр. 7, 1 август 1870.

126 Македония, г. IV, бр. 31, 7 март 1870.

127 Свобода, г. II, бр. 21, 27 март 1870.

девическото училище в Москва, предназначено за подготовка на български и сръбски учителки¹²⁸, съобщава се програмата на висшето девическо училище в Прага и др. По това време много български младежи учат в Прага, Табар, Виена, Бялград, Будапеща, Одеса, Кишнев, Киев. Москва, Петербург и други градове с материалната подкрепа на градски общини, читалища, църковно-училищни настоятелства и щедри дарители. Към тази утвърдена практика се ориентира и българското женско движение. Въпросът за издържането на момичета да продължат образованието си в чужбина се поставя и в някои устави. Панагюрското дружество "Надежда" решава да поддържа едно момиче в някое европейско училище¹²⁹, а русенското - да настани няколко девойки в "един от по-главните Европейски града да ся учат за учителки"¹³⁰.

Известни са конкретните действия на женските организации в Сливен, Железник, Свищов, Солун, Казанлък и Търново в това направление. Три момичета от Сливен заминават за Австрия да продължат образованието си на разноски на женското дружество "Майчина длъжност"¹³¹. Дружеството в Железник издържа две момичета във висшето девическо училище в Прага през 1871 година¹³². Същите се задължават да станат учителки след завръщането си¹³³. По това време казанлъшката организация издържа една девойка в същото училище в Прага¹³⁴. Поради липса на достатъчно средства женското дружество "повика на помощ в предприятието си читалището" и градската община през 1872 година¹³⁵. Дружество "Съгласие" в Свищов издържа Парашкевица Атанасова в девическото училище в Бялград. В началото на 1872 година настоятелството решава да увеличи нейната стипендия от 2 на 3 австрийски жълтици¹³⁶. В отделни заседания членовете обсъждат и въпроса за заминаването на 3 - 4 момичета да продължат образованието си в Русия. За тази цел настоятелството се обръща с молба към Т. Минков от Николаев и към руската княгиня с молба да приемат

¹²⁸ Училище, г. I, кн. 16, 26 август 1871.

¹²⁹ Патърчанова, Р. Цит. съч., с. 22.

¹³⁰ Македония, г. IV, бр. 10, 19 декември 1869.

¹³¹ Право, г. VII, бр. 30 2 октомври 1870.

¹³² Свобода, г. II, бр. 12. 20 март 1871.

¹³³ Летоструй..., г. IV, 1872. с. 260.

¹³⁴ Право, г. VI, бр. 9, 26 април 1871.

¹³⁵ Турция, г. VIII, бр. 18, 17 юни 1872.

¹³⁶ Къща-музей..., Свищов Протоколна книга на женското дружество "Съгласие" в Свищов. заседание от 4 февруари 1872.

няколко момичета от Свищов на държавна стипендия¹³⁷. Известни грижи полага и дружество "Българска зора" в Солун. В края на учебната 1871/1872 година руския консул в Солун издейства 4 държавни стипендии за девойки от Македония¹³⁸. Лично Неделя Петкова заминава за Москва да заведе стипендиантите от Велес, Воден, Битоля и Солун. През май 1872 година те са настанени в Алексеевското училище в Москва. Неделя Петкова се явява при Нил Попов, секретар на Славянския благотворителен комитет в Москва, по препоръка на д-р Каракановски в Цариград¹³⁹.

Женските организации в Търново отделят най-голямо внимание и грижи на този въпрос. Настаняването на търновки в различни учебни заведения става възможно благодарение на енергичните действия на Женската община и личните контакти на нейната председателка Евгения Кисимова с видни общественици, дипломатически представители и чуждестранни организации. Първоначално Женската община решава да изпрати момичета да продължат образованието си в Румъния. За тази цел Евгения Кисимова се обръща към румънската княгиня Кармен Силва на 15 февруари 1871 година¹⁴⁰. По-късно Кисимова заминава за Букурещ, където има срещи с професора в Медицинската академия д-р Карол Давила, с директорката на девическия пансион "Азил Елена Домна" и ауденция при румънската княгиня¹⁴¹. След завръщането си председателката на Женската община продължава контактите си с д-р Давила, радетел на българското образование и просвещение¹⁴². Надеждите на търновки не остават напразни. Уредени са две стипендии в девическия пансион "Азил Елена Домна" в Букурещ¹⁴³. За тези места Женската община избира Тодора Илиева и София Кочова от Търново. Редица съвременници оценяват високо дейността на търновската организация и лично на Евгения Кисимова¹⁴⁴.

¹³⁷ Пак там. Вж. протоколи от заседание VIII от 17 юли 1872 и заседание IX от 8 август 1872.

¹³⁸ П а с к а л е в а. В. Цит. съч.. с. 76.

¹³⁹ М и н к о в а. Л. Българите и Нил Попов - В: Българското възраждане и Русия, С., 1981, с. 431.

¹⁴⁰ НБКМ - БИА, II А 5743.

¹⁴¹ НБКМ - БИА, II А 5759 и 5761.

¹⁴² НБКМ - БИА, II А 5750.

¹⁴³ НБКМ - БИА, II А 5753.

¹⁴⁴ НБКМ - БИА, II А 5737. Писмо на Георги Петков от Лом до Евгения Кисимова от 10 август 1874.

Насърчена от успешното настаняване на първите ученички в Букурещ, Женската община решава да изпрати момичета да продължат образованието си в Русия. По това време много търновци учат в Кишинев, Одеса, Киев, Москва и други руски градове. Известна е благосклонността на обществени организации, държавни институции и частни лица в Русия за подпомагане образованието на български младежи. От името на Женската община Евгения Кисимова влиза във връзка със Славянския благотворителен комитет в Москва, със Захари Княжески - секретар на консулството в Русе, с Надежда Полякова - директорка на Фундуклеевския девически пансион в Киев, с Иван Иванов от Кишинев, с Павел Висковски и др.

Предприемайки конкретни действия, още на 31 август 1871 година Женската община моли Славянския комитет да съдейства за настаняването на момичета в учебни заведения в Русия¹⁴⁵. Паралелно с това настоятелството търси помощ и от Захари Княжески, който успява да уреди една стипендия. В писмо от 13 юни 1871 година той уведомява Женската община за условията и реда на приемане в девическия пансион в Москва: "... ще се учи четири години и като си свърши науките и са върни в Търново, непременно ще бъде учителка 4 години, чи после изтичането на тези четири години може да се ожени, но не порано"¹⁴⁶. Поради голямата нужда от учителки в града, Евгения Кисимова моли Княжески да бъде прието още едно момиче¹⁴⁷. Вероятно въпросът се разрешава успешно, защото Кисимова информира Славянския комитет в Москва, че в Русия ще учат две търновки, от които едната на соб.:~.Зени разноски¹⁴⁸. Евгения Иванова Шекерджиева е избрана за стипендиантка, а пътните разноски до Русе и Одеса се поемат от Женската община¹⁴⁹. През октомври 1871 година тя пристига в Москва и се записва в Ермоло-Мариинския женски институт, където учи до 1876 година.

Женската община в Търново преценява, че има нужда не само от девическо образование, но от здравеопазване и медицинска помощ. Ето защо тя се стреми няколко момичета да получат медицинско образование в Русия. С писмо от 2 януари 1872 година Захари Княжески уведомява Евгения Кисимова, че е възможно няколко търновки да бъдат приети в медицинските

¹⁴⁵ НБКМ - БИА, II А 5764.

¹⁴⁶ НБКМ - БИА, II А 5721.

¹⁴⁷ НБКМ - БИА, II А 5746.

¹⁴⁸ НБКМ-БИА, II А 5747.

¹⁴⁹ НБКМ-БИА, II А 5752.

академии в Петербург и Москва. Кандидатките трябвало да са учили вече в Русия и да не са по-възрастни от 17-18 години. Издържката се поема от държавата, а курсът на обучение включва 2-3 години акушерство, антропология, генеалогия и запознаване с 'всички женски и детски болести и начините за лекуване'¹⁵⁰. След обсъждане на въпроса Женската община благодари на Захари Княжески и изразява съгласие с предложението му. За тези места кандидатстват Еленка х. Ангелова. Стефани Иванова и Евгени Стоянова¹⁵¹. Секретарят на руското консулство в Русе настоява молбите да бъдат разгледани най-щателно и да се изберат най-подходящите момичета. Женската община преценява, че единствено подходяща е Евгени Стоянова, "крюгла сирота, но с добри умствени способности, отлично поведение и тих характер"¹⁵². При вземане на това решение настоятелството се ръководи от чувство за обществена отговорност и стремеж за подпомагане на бедни ученички.

До Освобождението търновски момичета учат не само в Москва. През учебната 1871/1872 година във фондуклеевския пансион в Киев от общо 12 българки 2 са от Търново. Мария Ферадова, Елисавета Цанева Райкова и Кинка х. Петкова са изпратени в Кишинев да продължат образованието си. През 1874 година Теодора Илиева се обръща към настоятелството с молба да и разрешат да продължи образованието си в Русия на разноски на дружество "Радост"¹⁵³. Иван Иванов от Кишинев иска сведения от Евгения Кисимова за няколко търновки, които желаят да учат в Русия¹⁵⁴. В резултат на посочените решителни действия и интензивни контакти женската организация в Търново успява да настани няколко момичета в различни училища в Румъния и Русия. Някои от тях се завръщат още преди Освобождението и стават учителки в Търново. В известна степен Женската община и Евгения Кисимова подпомагат и други търновки, които желаят да се учат на собствени разноски.

Женските дружества полагат твърде големи грижи за откриване и поддържане на неделни девически училища. Те са предназначени както за девойки, които не могат да посещават редовни учебни занятия, така и за по-възрастни жени, които желаят да се учат. Тези неделни училища към женските дружества

¹⁵⁰ НБКМ - БИА, II А 5730.

¹⁵¹ НБКМ - БИА, II А 5741.

¹⁵² Пак там.

¹⁵³ НБКМ - БИА, II А 6693.

¹⁵⁴ НБКМ-БИА, II А 6694.

се изграждат по подобие на мъжките към читалищата. Още през 1869 година дружеството в Тулча отваря такова училище. В дописка до в. "Дунавска зора" се казва, че "всяка неделя и четвъртък жени и момичета ходят на девическото училище да слушат учение що им преподава учителката"¹⁵⁵. Сведението се потвърждава в доклад на руски дипломатически агент. В него се изтъква, че учителката Антонина Д. Мамарчева има голяма заслуга по отношение на неделното училище за жени", а "девоиците от всяка възраст под нейно управление наброяват 120 и омъжените българки 30"¹⁵⁶.

В Шумен също се открива неделно училище. След идването на Царевна Миладинова, руска възпитаничка от фундуклеевската девическа гимназия в Киев, през есента на 1874 година наред с учителската си работа в класното училище, тя разкрива и неделно. В спомените си тя пише, че организира "неделни и вечерни преподавания", предназначени както за жени, така и за девоици"¹⁵⁷.

Женското дружество в Сливен се развива добре и "има голяма надежда за успех". През лятото на 1870 година то открива неделно женско училище", което "ще принесе твърде голяма полза"¹⁵⁸. Неделно училище открива и дружество "Майка" в София. Йорданка Филаретова пише, че през 1870 година то се посещава от 40 момичета"¹⁵⁹. В него девоици и госпожи се учат да четат и пишат. Някои автори твърдят, че организацията в Железник също открива неделно училище"¹⁶⁰. На 4 март 1872 година настоятелството на свищовското дружество "Съгласие" взема решение за отваряне на неделно училище за девоиците, които не са в положение да ходят в градските ни училища. За тази цел то се обръща към църковната община с молба "да даде килията на църквата свето Преображение" за нуждите на това училище"¹⁶¹.

Като неразделна част от цялостните грижи, които дружеството в Калофер полага за девическото образование, е откриването на неделно училище в града. Според някои автори то води началото си от 1872 година и има за цел духовното издигане на бедни жени и момичета, които са принудени да работят и не

¹⁵⁵ Дунавска зора, г. II, бр. 44. 15 октомври 1869.

¹⁵⁶ Тонев, Л. Добруджа през Възраждането, С., 1973. с. 106 - 107.

¹⁵⁷ Миладинова - Алексиева, Ц. Епоха, земя и хора. С.. 1985. с. 39.

¹⁵⁸ Македония, г. IV, бр. 62 30 юни 1870.

¹⁵⁹ НБКМ - БИА. ф. 16. а е. 644. л. 48. Писмо на Йорданка филаретова до Мария Бурмова във Виена от 7 януари 1871.

¹⁶⁰ Василева. Б. Чит. съч.. с. 277.

¹⁶¹ Къща-музей. .. Свищов. Протоколна книга, III заседание от 4 март 1872.

могат да посещават училище¹⁶². Ежегодно две учителки огромяват около 40-50 карловки. Дружеството избира специално настоятелство, което следи работата на това училище. Наред с елементарните познания се изнасят беседи, четат се книги, дават се практически съвети и други¹⁶³.

Отново най-многобройни са сведенията за дейността на Женската община, дружествата "Радост" и "Милосърдие" по разкриване и поддържане на неделните училища в Търново. На 25 март 1870 година - Благовещение по примера на читалище "Надежда" се открива първото неделно девическо училище в града при църквата Св. Константин¹⁶⁴. На първия урок присъстват множество жени и девойки, но се записват само 12 ученички, на които Женската община раздава "нужните книги, плочи и пера"¹⁶⁵. На следващата неделя ученичките в празничното училище стават 23. Тази инициатива е посрещната с особена радост от "сиромашките момичета, които делничен ден работели, а всеки празник ходели да кажат и Вземат урока си"¹⁶⁶. Паралелно с Иванка х. Петкова преподават и по-образовани търновки. Лично Евгения Кисимова присъства всеки неделен ден на учебните занятия. За нарастналия авторитет на това учебно заведение говори фактът, че на следващата година броят на ученичките възлиза на 180¹⁶⁷. Това налага разделянето им на напреднали и начинаещи. Неделното училище се посещава и от селски момичета, които след завършване се задължават да станат учителки по родните си села. Женската община полага системни грижи за уреждането и поддържането на неделното училище. От "билянца" за 1871 година се вижда, че само за това училище са изразходвани 2000 гроша¹⁶⁸. Положителните резултати подтикват дружество "Милосърдие" да открие Второ неделно училище в Търново през 1878 година. Евгения Кисимова, Касабова и Еленка Добрева влизат в настоятелството на това училище¹⁶⁹.

Някои от неделните училища придобиват специална насока и се явяват предшественици на стопанските или домакински училища. В тях момичета и по-възрастни госпожи се обучават да

¹⁶² Български женски... с. 101.

¹⁶³ П а с к а л е в а, В. Цит. съч., с. 184.

¹⁶⁴ Право, г. V, бр. 6, 4 април 1870.

¹⁶⁵ Право, г. V, бр. 7, 11 април 1870.

¹⁶⁶ Право, г. V, бр. 21, 20 юли 1870.

¹⁶⁷ К у л е л и е в, Й. Цит. съч., с. 38.

¹⁶⁸ Право, г. VI, бр. 7, 11 април 1871.

¹⁶⁹ НБКМ - БИА. II А 6764. Решение на дружество "Милосърдие" от 8 септември 1878.

кроят и шият долни и горни дрехи, да бродират, плетат дантели и др. През 1869 година дружеството в Габрово изявява готовност да разкрие и поддържа стопанско училище¹⁷⁰. През месец април 1871 година Елисавета Манева открива подобно училище в Копривщица¹⁷¹. Чехкинята Йозефа Праскова преподава безплатно на калоферки шеф и кройка в Богоевата къща¹⁷². С подобен род дейност се занимава и Ана Предич в Ловеч. Така неделните училища в Копривщица, Калофер и Ловеч придобиват повече практическа насоченост.

Празничните девически училища имат положителна роля за ограмотяване на градското население от женски пол, а така също и на някои селски момичета. В известна степен те спомагат и за издигане културното равнище и познания на получилите вече елементарно килийно образование.

Стремежът към наука и просвета на българката, както и големия авторитет на класните девически училища в Габрово и Железник привлича ученички не само от посочените градове и околните села, но и от различни краища на българските земи. Всичко това налага да се организират пансион за "странните ученички". Цялостната грижа по тяхното уреждане и издръжка поемат отново женските дружества.

През 1870 година габровското дружество решава: "избират са днес момичета, които ще се занимават в една особна къща без да си ходят у тях". Прехраната им се осигурява от женската организация и им се плащат 1000 гроша помощ всяка година. Пансионерките се задължават да се учат 3 години и да учителстват още 3 година¹⁷³. Така се оформят стройни договорни отношения и се пристъпва към уреждане на девическия пансион в Габрово под надзора на женското дружество. В самото начало "ученичките пансионерки, които ще се приготвят за учителки" са 10, а дружеството приканва "и от другите градове ако щат иска да ся възползват" от класното училище и девическия пансион в Габрово¹⁷⁴. През учебната 1871/1872 година вече има 14 пансионерки, родом от Казанлък, Търново, Севлиево, Железник, село Шипка и Велес, които се издържат от различни организации и частни лица¹⁷⁵. Пансионът се помещава в Ямантиевата къща,

¹⁷⁰ НБКМ - БИА. II В 8540.

¹⁷¹ Доросиев. Л. Цит. съч., с. 376 - 377.

¹⁷² Начов. Н. Цит. съч., с. 211.

¹⁷³ Македония, з. IV. бр. 76. 29 август 1870.

¹⁷⁴ Македония, г. IV, бр. 74. 21 август 1870.

¹⁷⁵ Читалище, г. I. кн. 14, 1871. с. 467.

леглата достигат 40, но и те се оказват недостатъчни. Голяма заслуга на настоятелството е наемането на надзирател и лекар¹⁷⁶. Всичко това дава основание на анонимен дописник да оцени, че дружеството не ся грижи само за настоящето, но зема предвид и бъдущето"¹⁷⁷

Подобен пансион урежда и женското дружество в Железник. То поема издръжката и прехраната на 6 сиромашки момичета, както и на още 10, които ся са испратили от други градове да са учат и образуват в нашето Девическо училище"¹⁷⁸. На годишното събрание през 1871 година настоятелството отчита, че грижите са еднакви както за железнишките момичета, така и за "вънкашните" и "не са лишават от нищо, което е потребно за спокойното им преживяване"¹⁷⁹. През лятната ваканция на 1871 година дружеството урежда на 10 ученички от пансиона почивка в Мъглишкия манастир, а игуменът отец Хрисант поема грижите и разноските за един месец¹⁸⁰. Това е единственото сведение по рода си.

Женското дружество в Пловдив също възнамерява да открие девически пансион към училището с цел "побългаряването на града". Този въпрос засяга учителката Рада Гугова в словото си по време на патронния празник на девическото училище в Пловдив през 1873 година¹⁸¹. Плевенското дружество също се опитва да открие девически пансион, но това се осуетява по вина на чорбаджи Маринчо¹⁸².

Своеобразен пансион към девическото училище в Солун урежда и дружество "Българска зора". През учебната 1873/1874 година там са настанени 14 ученички, събрани от разни села, които Неделя Петкова нарича "пансионерки"¹⁸³. Цялостната грижа по тяхната издръжка поемат двете учителки. В спомените си Неделя Петкова пише, че те "живеят и се хранят при нас"¹⁸⁴. Една от целите на споменатата вече обиколка в края на 1873 година е именно набиране на ученички от солунските села и средства за тяхната издръжка. Така например жителите на село Стсяково приемат с радост тази идея, записват две момичета в

¹⁷⁶ М а р и н о в, А. Габрово през Възраждането, С.. 1940, с. 66.

¹⁷⁷ Македония, г. IV. бр. 76. 29 август 1870.

¹⁷⁸ Читалище, г. I. кн. 12, 1871. с. 371.

¹⁷⁹ Пак там.

¹⁸⁰ Пак там.

¹⁸¹ Право. г. VIII. бр. 5. 14 април 1873.

¹⁸² В а с и л е в а, Б. Цит. сгч., с. 277.

¹⁸³ П е т к о в а, Н. Цит. съч., с. 86 - 87.

¹⁸⁴ Пак там. с. 86.

Солунското училище, а местната българска община се обръща с писмо до "Почитаеми госпожи членки на родолюбивото женско дружество 'Българска зора' в Солун". В него изразяват радостта, че сме били честити да видим в околността ни женска дружина за да просвещава женския пол, от който се очакват много добрини за народа ни"¹⁸⁵.

Още при учредяването си някои женски организации си поставят за цел да се грижат за просвещението и девическото образование не само в града си, но и по околните села. С такава цел се основава дружество "Майка" в София¹⁸⁶. Този проблем се посочва в статия до "Летоструй" от 1869 година. Авторът изтъква, че основна грижа на женските дружества е "просвещението на женския пол, както в мястото си така и в околните му села, каквото ни едно момиченце занаяд не би остало в простота и невежество"¹⁸⁷. Въпреки добрите намерения не се вземат сериозни мерки за девическото образование по селата. От една страна това може да се обясни с ограничените материални възможности на женските организации, а от друга с многобройните проблеми, които ангажират вниманието и усилията им. Действията се ограничават главно в издържане на някои селски момичета, които след завършване на образованието си трябва да станат учителки. Единични са случаите, когато дадено дружество обръща по-сериозно внимание на образованието по околните села. През 1869 година дружеството в Тулча решава да доведе 3-4 момичета от селата, да ги изучи на свои разноски и ги подготви за учителки¹⁸⁸. Дружеството в Железник издържа едно момиче - Петрана Черпаклиева от село Шипка в класното девическо училище. След завършване на образованието си тя трябва да стане учителка в родното си село¹⁸⁹.

По-сериозни мерки по този въпрос предприема женското дружество в Габрово. На годишните изпити през 1870 година се обсъждат дължностите на "госпожите в Габрово" за разпространяване на просвещението "не само в града си, и в другите нам съседни градове, защото имат всичките възможни и нужни за това средства"¹⁹⁰. През следващата година

¹⁸⁵ Пак там, с. 78.

¹⁸⁶ Право, г. IV, бр. 40, 29 ноември 1869.

¹⁸⁷ Летоструй..., 1869, с. 204.

¹⁸⁸ Македония, г. IV, бр. 7, 6 декември 1870.

¹⁸⁹ Македония, г. IV, бр. 67, 20 юли 1870.

¹⁹⁰ Македония, г. IV, бр. 73, 11 август 1870.

дружеството вече издържа 3 бедни девойки, които се задължават след завършване да станат учителки, където им се посочи¹⁹¹.

В Търново също се разисква въпросът за девическото образование по околните села. На годишните изпити през 1872 година в девическото училище един селянин през сълзи казва: Братя, много хубаво, ами и за нашите момиченца сторете тъй". Тогава думата взема Никола Живков, който приканва дружество "Радост" да се погрижи и за просвещението на сестрите си селянки¹⁹². И действително в двете неделни училища в Търново безплатно се обучават момичета от търновските села, които работят в града.

Женското дружество "Българска зора" обръща изключително голямо внимание на образованието на селските момичета. Невъзможността на разкрие училища в българските села около Солун го подтиква да набира ученички. По време на обиколката на родолюбивата българка Неделя Петкова из Солунско тя успява да убеди "някои от госпожите, та си пратиha момичетата в Солунското девическо училище"¹⁹³. Така в края на учебната 1873/1874 година там се обучават 14 ученички, "събрани от разни села". Този факт много очудва П. Р. Славейков, който посещава училището по време на годишните изпити¹⁹⁴.

Женските организации не се органичават в действията си относно подпомагане на образованието само в същото селище или околните села. Според силите и възможностите си те се мъчат да улеснят българската просвета в Македония и Одринска Тракия. Някои от тях се свързват направо с Македонската дружина в Цариград, която най-добре може да разпреди събраните помощи. През 1872 година сливенското дружество дава 4 т.л.¹⁹⁵, на следващата година "Съгласие" в Свищов - 3 т. л.¹⁹⁶, пазарджишкото - 100 гроша¹⁹⁷. Дарения правят копривщенската дружина "Благовещение"¹⁹⁸ и "Просвета" в Горна Оряховица¹⁹⁹, а през 1875 година дружеството в Тулча изпраща 10 т. л.²⁰⁰.

¹⁹¹ДА - Габрово, ф. 309 К, оп. 1, а. е. 23. Писмо на женско дружество "Майчина грижа" до градската община в Габрово от 16 октомври 1871.

¹⁹²Право, г. VII, бр. 22, 7 август 1872.

¹⁹³Петкова, Н. Цит. съч., с. 79.

¹⁹⁴Пак там, с. 86.

¹⁹⁵Право, г. VI, бр. 52, 6 март 1872.

¹⁹⁶Право, г. VIII, бр. 28, 24 септември 1873.

¹⁹⁷Чилингиров, С. Цит. съч., с. 614.

Паскалева, В. Тодор Каблешков, Векове, кн. 4, 1976, с. 84.

Български женски... с. 113.

²⁰⁰Нъпредък, г. IX, бр. 32, 8 март 1875.

Българското женско дружество в Браила изразходва значителни средства за закупуване на книги и периодични издания, които изпраща в Македония. През пролетта на 1871 година то подарява книжки от Периодичното списание на Българското книжовно дружество на българските училища в Солун, Охрид, Струга и Крушево²⁰¹. По това време дружеството изпраща и 6 книжки от същото списание на българската църковна община в Охрид, която ги разпределя за училищата в Охрид, Струга и Преспа²⁰². Настоятелството закупува и отделни броеве на сп. "Читалище" за училищата в Солун и Костур²⁰³. Тази дейност на браилската организация трябва да се разглежда като съществена част от усилията и за разпространяване на българската книжнина и развитие на образованието и просвещението.

Българската община в село Черешница, Мелнишко, изпраща х. Ангел Янев да обиколи различни градове и събере помощ за българската църква и училище. На тази молба се отзовават женските дружества в София, Търново и Русе²⁰⁴. Българската община във Враня се обръща конкретно към женското дружество в Железник с молба да поеме издръжката и покровителството на едно момиче, което да стане учителка в Македония²⁰⁵. Не е известно как се решава този въпрос, но в една дописка до в."Турция" се съобщава, че дружеството в Железник ще изучи в местното девическо училище момиче от Македония²⁰⁶.

Отделни настоятелки от различни женски организации правят самостоятелни дарения за поддържане на българщината в Македония и Одринска Тракия. Най-често това са книги, абонаменти за вестници и списания. Няколко жени от Търново подаряват едно годишно течение от сп."Читалище" за Македония²⁰⁷. Още през 1869 година Евгения Кисимова около Цариград²⁰⁸. Учителката Парашкева Шушулева от Калофер подарява 104 гроша на българското училище в Одрин²⁰⁹.

201 Ж е ч е в, Н. Браила.... с. 124. Авторът се позовава на документи за историята на Българското книжовно дружество.

202 Право, г. VI, бр. 14, 31 май 1871.

203 Ж е ч е в. Н. Браила..., с. 124.

204 Право, г. VII, бр. 24, 21 август 1872.

205 Право, г. IV, бр. 30, 20 септември 1869.

206 Турция, г. VI, бр. 38, 30 ноември 1871.

207 Читалище, г. IV, кн. 1, 1874. с. 31.

208 Македония, г. III, бр. 38, 19 юли 1869.

209 Право. г. V. бр. 38, 16 ноември 1870.

Паралелно с проблемите, пряко свързани с девическите училища, женското движение отделя внимание и на образователни въпроси от по-общ характер. През 1870 година във възрожденския печат се поставя на разискване въпроса за откриване на "едно високо девическо училище, в което да се подготвят добри учителки за училищата ни"²¹⁰. Идеята принадлежи на Тодор Икономов и се застъпва в статията му "За девическите училища"²¹¹. Авторът приканва женските дружества да обърнат сериозно внимание и пристъпят към нейното осъществяване. Първо женското дружество в Русе подкрепя идеята и се обръща към другите дружества из отечеството ни да оценят прилично добрия плод и неоченимата полза, която може да принесе едно върховно девическо училище"²¹². Към подетата инициатива се присъединява и дружество Майка в София. Неговата председателка Йорданка Филаретова изтъква крайната нужда от учителки, "възпитани в дух народен български" и изразява готовността "да го поддържам и нравствено и веществено, доколкото ни вече стигат силите"²¹³. В "Летоструй" се появява статия "Що ся мисли и крои за напред у нас . Авторът предлага едно от добре устроените девически училища да се приспособи за нуждите на висшето училище "като се снабди с нужното число учени учителки и учители та да може ся разшири кръгът на науките" и да се превърне в педагогическо девическо училище"²¹⁴. Тази идея обаче остава неосъществена поради липса на средства и единен ръководен център на женското движение.

Както изтъкнахме, женските дружества не се интересуват единствено от девическото образование. В отделни случаи те участват при решаването на общообразователни въпроси или подпомагат мъжкото образование. Така например учителката Рахил Душанова, член на женските дружества в Казанлък, Хасково и Плевен, присъства и участва в разискванията по време на първия учителски събор в Пловдив през 1870 година"²¹⁵. Видната деятелка на женското движение в Тулча Антонина Д. Мамарчева спомага за откриване на мъжко неделно училище при местното читалище"²¹⁶. В тази насока работи и дружеството в

²¹⁰ Летоструй..., г. III, 1871, с. 241.

²¹¹ Македония, г. IV, бр. 25, 14 февруари 1870.

²¹³ Македония, г. IV, бр. 40. 7 април 1870.

²¹⁶ Тонев, Л. Цит. съч. с. 107.

Казанлък, което дава 82 гр. за неделното училище при градското читалище²¹⁷. През 1873 година дружеството "Майчина грижа" предоставя 20 000 гроша за дозавършване на мъжката гимназия в Габрово²¹⁸. Пазарджишката организация изпраща Константин Величков заедно с двама младежи да продължат образованието си в чужбина²¹⁹. През 1877 година дружеството в Ямбол материално подпомага училището в Перушица, опожарено след Априлското въстание²²⁰.

По този начин женското движение се стреми морално и материално да подпомага девическото образование и просвещение. В резултат на усилията на женските дружества през 70-те година на XIX век процъфтяват девическите училища в много селища. Към прочутите класни училища в Железник и Габрово се уреждат девически пансиони под надзора на местните женски дружества. За неразривната връзка между дружествата и девическите училища до голяма степен допринасят учителките. Както посочихме 43 от тях са инициаторки, основателки или активно работят в настоятелството на женските организации, а десетки други са дейни членове. Така се създава възможност учителките непрекъснато да информират ръководствата за различни проблеми на девическото образование и местните училища. От друга страна, девическите училища съдействат за разясняване ролята на женските дружества, за издигане техния авторитет и влияние в същото селище. При всеки удобен случай - годишни изпити, патронни празници на училищата. 11 май, посещения на външни лица, редица учителки говоря пред присъстващите за женските дружества, за ролята на жената в семейството и обществото. Така женските дружества и девическите училища си влияят взаимно и осъществяват редица съвместни инициативи.

²¹⁷ Право. г. V. бр. 10. 4 май 1870.

²¹⁸ ДА - Габрово, ф. 309 К, оп. 1. а. е. 19. л. 7.

²¹⁹ ДА - Пазарджик, Документалното.... с. 78.

²²⁰ Зорница, г. II, II, бр.24, 16 юни 1877.

2. ДРУГИ ДЕЙНОСТИ В ОБЛАСТТА НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА КУЛТУРА

Още след Кримската война възрожденското общество чувства голяма нужда от културни средища, които да обединят стремежа на българите към просвета и напредък. В съответствие с динамиката на духовното развитие в редица селища се учредяват читалища и женски дружества. За кратко време те се превръщат в културни центрове. На тази основа се появява един допълнителен стимул за женското движение - сътрудничество и съревнование с мъжките читалища. По техен пример и подобие някои дружества откриват свои "женски читалища" с библиотеки. В тях се съсредоточава цялостния културен живот на женското общество: държат се сказки, изнасят се лекции, уреждат се библиотеки, четат се вестници и списания, стават разисквания по поставените въпроси. Паралелно с тази основна функция в женските читалища е съсредоточена и организационната дейност. Тук се провеждат редовни и годишни отчетно-изборни събрания. Изследователите на женското движение не споменават за наличието на "женски читалища", въпреки че този термин е познат на българското възрожденско общество.

Най-ранното сведение за "женско читалище" се съдържа в една дописка до в. "Македония" от 1870 година: " в Шумен жените имат намерение да отворят за себе си една подобна къща дето да са събират да прочитат вестници и други полезни книжки". Тази идея среща разбиране и шуменци изявяват готовност да помогнат "за доброто уреждане на туй женско читалище"²²¹. В спомените си Царевна Миладинова пише, че "Шуменското читалище имаше два отдела, женски и мъжки"²²². През 1871 година се споменава за съществуването на женско читалище в Ямбол, наред с мъжкото²²³. При посещението си в Карлово мис Ивенс от Англия обикаля образцовите женски училища и читалището на женското дружество "Въспитание"²²⁴. Дружеството в Брацигово също има свое читалище, което се помещава в сградата на мъжкото читалище "Напредък", специално построена през 1872

²²¹ Македония, г. IV. 1870 (без брой и дата), факсимиле от вестника в експозицията на ГИМ - Шумен.

²²² Миладинова - Алексиева, Ц. Цит. съч., с. 53.

²²³ Македония, г. V. бр. 44. 2 ноември 1871.

²²⁴ ДА - Пловдив, ф. 56, оп. 1. а.е. 10.

година за тази цел от Васил Петлешков²²⁵. Обикновено те са разположени в едно или няколко помещения, в които се съхранява библиотеката на съответното дружество с място за четене. За тези женски читалища са употребявани и други термини: книгохранителница", "библиотека" и т. н. В дадения случай терминологията не е от особено значение, защото на практика понятията частично или напълно се покриват.

Някои женски дружества регламентират в уставите си откриването на библиотеки, реда за набавянето на книги и тяхното ползване. Най-точно и ясно тези въпроси са уредени в устава на копривщенската дружина. Според него настоятелството има грижата за покупката на потребните книги и вестници", а може да се приемат като дарение "всякакъв вид полезни, нравствени книги и вестници, освен съблазнителните. Писарката се задължава да държи разпие на книги и вестници", които дружеството притежава²²⁶. Предвижда се всяка книга да носи дружествения печат. За съществуването на самостоятелна женска библиотека в Копривщица се споменава в едно писмо на Тодор Каблешков до майка му. В него той съветва членовете: "да си снабдявате библиотеката от разни книжки без да се изтощава капиталът"²²⁷.

Грижи за създаване на библиотека проявява и калоферското дружество, което още при основаването си се "задължава да получава всички (български - б. а.) вестници и списания"²²⁸. В ръководните начала на организацията в Хасково е залегнала специална клауза: "Да приема сички народни листове и списания, които да прочита в секо събрание за общественото си развитие"²²⁹.

Девическата дружина "Китка" в Панагюрище счита, че за постигане основната си цел е необходимо съставянето на една девическа библиотека в училището или в мястото дето щът става събранията"²³⁰. Цялото настоятелство снабдява "разни нравоучителни книги", а опазването им е поверено на "книгопазителка", която е задължена да отговаря за девическата библиотека. В устава е посочен и редът за ползването на

²²⁵ Чилингиров, С. Цит. съч., с. 151 - 152.; НА НИПК, Регистър на недвижимите паметници на културата в Пазарджишки окръг.

²²⁶ Паскалева. В. Цит. съч.. с. 323.

Юбилеен сборник..., с. 537 - 538.

²²⁸ Македония, г. IV, бр. 16. 13 януари 1870.

²²⁹ Хасково.... с. 38

²³⁰ Райна княгиня.... с. 122.

библиотеката: "всякой член свободно му ся дава да прочита която книга поиска, като внимава да ся не повреди"²³¹.

Интересна е практиката на шуменското женско читалище, което въвежда отделна такса за ползване на книги и списания в размер от 2 до 6 гроша²³². Средствата се използват за библиотеката и читалнята. Подобни такси се въвеждат и от други дружества. Женската община в Търново отваря една особна книгохранителница, която се помещава в девическото училище при църквата Св. Константин²³³. Всички госпожи, които четат там истории и секакви поучителни и забавни книги и вестници' трябва да внесат и едно малко годишно приношение без да се определя неговия размер²³⁴.

Снабдяването на библиотеките с книги и периодични издания става по няколко начина. Женските дружества закупуват или се абонират за една част от тях. Други получават като дарения от градски общини, читалища, редакции, отделни автори и частни лица. В различни вестници и списания се публикуват "явни благодарности" към дарителите. На базата на тези сведения може да се уточни кои дружествени библиотеки получават дадено издание, през кои години, кои са дарителите и др. Лесно обяснимо е, защо тези данни са крайно непълни, но все пак те дават представа както за културните интереси на дружествата, така и за богатството на съответната библиотека.

През 1872 година вестник "Право се получава от женските дружества в Габрово²³⁵, София²³⁶ Казанлък²³⁷ и Свищов²³⁸. На следващата година ямболското дружество се абонира за "Право и Македония"²³⁹, а Слава се чете от членовете на организациите в Разград и Русе през 1872²⁴⁰ година. Периодичното списание на Българското книжовно дружество се получава от дружествата в Браила и Пазарджик²⁴¹. През 1875 година копривщенската дружина приема в дар едно течение от сп. "Знание"²⁴² Сред най-търсените

²³¹ Пак там. с. 124 и 128.

²³² БЖС .. с. 110.

²³³ НБКМ - БИА, II А 3467.

²³⁴ Пак там.

²³⁵ Право. г. V, бр. 4. 21 март 1870.

²³⁶ Право, г. V. бр. 2. 7 март 1870.

²³⁷ Право, г. V, бр. 10. 4 май 1870.

²³⁸ Право. г. V. бр. 13. 25 май 1870.

²³⁹ Македония, г. V, бр. 29. 21 юли 1871.

²⁴⁰ Слава. г. М. бр. 3. 1 октомври 1872.

²⁴¹ Напредък, г. IX. бр. 13. 20 октомври 1874.

²⁴² Напредък, г. IX, бр. 44, 31 май 1875.

и четени са списанията Училище и Читалище', които третират въпроси от образователен и възпитателен характер и информират читателите си за различни културно-просветни прояви през Възраждането. През 1871 година за сп. "Училище" се абонираат женските организации в Русе и Търново²⁴³, а през 1872 година дружествата в Шумен²⁴⁴, Свищов²⁴⁵, Копривщица²⁴⁶, Сливен²⁴⁷, Русе²⁴⁸ и Лом²⁴⁹. За четвъртата годишнина на същото списание дарения се правят на дружината в Копривщица (2 броя), Свищов²⁵⁰, Сопот и Шумен²⁵¹. Списание "Читалище" получават членовете в Пазарджик (1870 година)²⁵², Ямбол (1871)²⁵³, Лом (1872)²⁵⁴, Габрово и Търново (1874)²⁵⁵.

В някои краеведски проучвания се уточняват изданията, които дадено дружество получава. Така например "Надежда" и "Китка" в Панагюрище са абонирани за в. "Левант таймс", сп. "Училище", сп. "Ружица", сп. "Пчелица" и сп. "Читалище"²⁵⁶, а шуменското за "Зорница", "Денница", "Читалище", Периодично списание на Българското книжовно дружество и др.²⁵⁷ Царевна Миладинова си спомня, че женското читалище в Шумен се снабдява с всички печатни издания и вестници, които излизали тогава в Европейска Турция, от Битоля до Тулча²⁵⁸ Пловдивското дружество получава вестниците "Век", "Право", "Шутош", "Зорница", които са му подарени от различни благодетели през 1874 година²⁵⁹.

Посоченият кратък преглед дава възможност да се направят някои изводи. Женските организации се стремят максимално да попълнят библиотеките си с излизащите периодични издания. Този факт говори за добро познаване на

²⁴³ Училище, г. I, кн. 9, 24 март 1871.

²⁴⁴ Училище, г. II, кн. 13, 15 юни 1872.

²⁴⁵ Училище, г. II, кн. 8, 14 април 1872.

²⁴⁶ Училище, г. II, кн. 9, 2 май 1872.

²⁴⁷ Училище, г. II, кн. 6, 3 април 1872.

²⁴⁸ Училище, г. II, кн. 3, 25 февруари 1872.

²⁴⁹ Училище, г. II, кн. 1, януари 1872.

²⁵⁰ Училище, г. IV, кн. 11 - 12, 30 октомври 1874.

²⁵¹ Училище, г. IV, кн. 3, притурка, 15 април 1874.

²⁵² Читалище, г. I, кн. 6, 1870. с. 195.

²⁵³ Право, г. VI, бр. 27, 2С август 1871.

²⁵⁴ Читалище, г. III, кн. 6, 1872. с. 578.

²⁵⁵ Читалище, г. IV, кн. 1, 1874. с. 31.

²⁵⁶ П а т ъ р ч а н о в а . Р. Цит. съч.. с. 24. Част от книгите на двете дружини се съхраняват в Къща-музей "Райна Княгиня" в Панагюрище.

²⁵⁷ БЖС..., с. 110.

²⁵⁸ Миладинова - Алексиева. Ц. Цит. съч.. с. 53.

²⁵⁹ Василева. Б. Цит. съч. с. 278.

издателската дейност през Възраждането и за външната на някои дружества при окомплектуване на библиотечния си фонд. Наред с това налице е дарителство от страна на обществени организации и частни лица, които добре разбират същността и значението на женското движение и стремеж към подпомагане на неговите културно-просветни функции.

Наред с периодичните издания дружествата си набавят и много книги, сборници, драми и учебници. За съжаление броят или Вида на книгите, с които разполага дадена библиотека, не може да се уточни поради липса на достатъчно данни. Първото печатно сВедение за направени дарения на книги в полза на женски дружества датира от 1869 година. Руската княгиня Елисавета Галицина подарява по 20 екземпляра от книгите "Исторически преглед на българската църква" и "Поглед върху произхождението на България народ" на организациите в Лом и Железник²⁶⁰. Същите получават като дар от Ирина Славейкова 20 броя от книгата "По Въпросът за жените"²⁶¹.

С повече данни разполагаме за книгите, с които се ползва библиотеката на едно от женските дружества в Свищов през 1872 година: "Питиус и Дамос", поредицата "Детска библиотека", "Българският народен сборник" от Васил Чолаков, "Госпожа дъо Савиние" от Ламартин, "Дължността на мъжа", "Добродетел и злоба", "Страшният Кардам"²⁶², "Естествена история" на Васил Берон, "Помагач", "Наръчна книга за протестантското учение" и други²⁶³. През 1873 година женското дружество в Калюфер и "ученическото дружество на девиците"¹ в Сливен се снабдяват с повестта "Варвара Убрих", преведена от Пандели Кисимов²⁶⁴, а на следващата година копривщенската дружина приема подаръка на Кесарий Рилец "Наручна свещеническа книга", издадена в Бялград през 1874 година²⁶⁵.

Не са редки случаите когато в "явна благодарност" са упоменати само дарителите и стойността на подарените книги. Например през 1874 година женското дружество в Пазарджик

²⁶⁰ Иванова-Дамянова, Е. Цит. съч., с. 290.

²⁶¹ Македония, г. III. бр. 39. 23 август 1869 (за Лом); Македония, г. IV. бр. 2, 18 ноември 1869 (за Железник).

²⁶² Училище, г. II. кн. 22, 23 декември 1872.

²⁶³ Македония, г. VI. бр. 11.6 юни 1872

²⁶⁴ Варвара Убрих. калюгерка в Краков, истинска повест, написана от И. К., превел от румънски П. Кисимов. Цариград. 1873. Списък на спомоществателите.

²⁶⁵ Наручна свещеническа книга. Бялград. 1874, Списък на спомоществателите.

получава разни книги за 100 гроша" от г-н Ив. Ломев²⁶⁶. Не е изолирано явлението, когато видни общественички правят големи дарения на книги в полза на няколко дружества. През 1870 година Мария В. Берон, член-основателка на женското дружество в Браила, подарява 66 екземпляра от книгата "Естествена история" на организациите в Търново, Котел, Русе, Свищов, Шумен, Железник, Сливен, Габрово, Браила и на още 13 дружества като се учредят²⁶⁷.

Женската община в Търново определя способите за попълването на библиотеката си: "... колко нови книги ще излезват насетне издателите им ще подаряват от тях на книгохранителницата ни по някое тяло, а от които не получаваме дар треба общината ни да си ги купува"²⁶⁸. Тя приканва "... гражданките които обичат да са ползват от книжното прочитание да дохождат неделен ден и да прочитат, която ще вестници, която ще истории"²⁶⁹.

Освен споменатите вече дружества и много други са разполагали със свои библиотеки. Някои от тях разкриват филиали към редовните или неделните девически училища. Грижата по снабдяването им с книги, учебници и периодични издания отново поемат женските дружества. Най-сигурни и точни в това отношение са сведенията за Панагюрище.

Основна част от цялостната културно-просветна дейност на женските дружества е лекционната. Най-ранните сведения в тази насока датират от 60-те години на XIX век и се отнасят за ломското дружество. Всяка неделя Никола Първанов държи сказки за ролята на жената в обществото, за напредъка и културното и издигане. Тези лекции стават твърде популярни и салонът на девическото училище винаги е препълнен²⁷⁰. Дружество "Майчина грижа" в Габрово урежда редовно седмични сказки, изнасяни от учителите²⁷¹. От 1874 година с беседи се включва и училищния лекар Алекси Христов. Те се посещават не само от организирани членове, но и от много гражданки и допринасят за умственото им развитие. Известно е, че

²⁶⁶ Напредък, г. IX, бр. 13, 20 октомври 1874.

²⁶⁷ Естествена история, ч. I. Зоология съчинена от Василия Х. Стоянова Берон, Болград. 1870. Обявление в края на книгата.

²⁶⁸ НБКМ - БИА. II А 3471. л. 1.

²⁶⁹ Пак там.

²⁷⁰ Да м я н о в. С. Цит. съч., с. 244

²⁷¹ Свобода, г. I. бр. 39 "3 гйгуст 1870: Турция, г. VI. бр. 32 26 септември 1870.

дружеството в Калофер води прецизна отчетност относно лекционната си дейност. Неговото настоятелство вписва държаните сказки и ораторите в специален тефтер - паметна книга²⁷². Дружество "Саморазвитие" също допринася за духовното издигане на казанлъчанки. Всяка неделя "членовете без изключение ся събират... в женското училище", където учителката Рахил Душанова държи сказки и чете нещо от Светото писание. След това стават разисквания, при които жените "са советуват" помежду си²⁷³. Силен тласък в дейността на пазарджишкото дружество дава лекцията, изнесена от Петър Мусевич през 1872 година. В нея той доказва ползите от подобни културно-просветни дружества за българския напредък. През същата година членовете слушат и лекциите на учителите Юрдан Ненов, Н. Г. Кожухаров и П. Т. Бонев, на д-р В. Н. Гръмников, Г. Н. Консулов и П. Г. Пенев²⁷⁴.

По-особено е положението на женското дружество в Браила. В този град се утвърждават читалището и Българското книжовно дружество, където се изнасят различни сказки, преди всичко с исторически и обществен характер. На тези беседи присъстват и някои жени като Иванка Н. Ценова, Матилда Попович и др. "без да чакат приглашение". Салонът се оказва твърде тесен и това заставя Книжовното дружество да определи специален ден, в който се изнасят беседи за жените²⁷⁵. Учителят Б. Запрянов държи сказка на тема "За положението, което трябва да има жената в обществото и за нейното значение и влияние в обществото"²⁷⁶. Сред лекторите са Васил Друмев, Васил Стоянов, Добри Войников и др.²⁷⁷. Всичко това налага българките в Браила да слушат лекции в Книжовното дружество, които се отличават с научност, системност и последователност. На 4 септември 1870 година в браилското женско дружество се държи сказка относно историческото развитие на положението на жената в Германия, Америка и Англия. Правят се различни сравнения и констатации. В заключение ораторът говори за значението и ролята на женските организации сред българките:

²⁷² Начов, Н. Цит. съч., с. 302.

²⁷³ Право. г. VI. бр. 45. 18 януари 1871.

²⁷⁴ Право. г. VIII. бр. 5. 14 април 1873.

²⁷⁵ Турция, г. VI. бр. 9. 18 април 1870.

²⁷⁶ Дунавска зора. г. II. бр. 52. 29 март 1870.

²⁷⁷ Жече 3, Н. Браила... с. 119.

Гледаме по всички страни са откриват женски дружества с цел да помагат народу си²⁷⁸

Съвместна е лекционната дейност на читалището и женското дружество в Тулча. Сказките се държат от ревностните и родолюбиви учени лица¹ пред любопитни от двата пола²⁷⁹. През юли 1875 година се обсъжда въпроса за воспитанието на децата до шестата им година. Лекторите са трима: двама мъже и една учителка. След приключване на изказванията са размениха между двата пола идеи' относно мястото и ролята на жената в обществото. Поради нарастналия интерес се поканват тримата оратори да се изкажат по темата Криви страни и злоупотребления на градската българка²⁸⁰ Всяка неделя членовете на женското дружество се събират да слушат сказки на различни теми²⁸¹.

През 1872 година Петър Мусевич значително подпомага културно-просветната дейност на женските дружества. По време на двете си обиколки из Българско той изнася сказки за женския пол", "обществения напредък", "девическото образование" и други пред членове на женски организации в различни градове. За резултата и тяхното влияние Рада Киркович пише: "... в Пловдив Мусевич будеше народа като му шепнеше сладки думи за свобода и като как можеше да се постигне тя²⁸².

Често в женските дружества се разисква въпроса за или против европейската мода. Много от тях, както и читалищата се противопоставят на нездравите етични и модни тенденции и на "многократно увеличените женски прищевки". На тази тема се държат сказки в Котел - "Баловете", Железник - "За модите", Тулча - "За жената и модата" и други²⁸³. Според една дописка в "Летоструй" младите госпожи и госпожици в Русе, Търново и Пловдив искат "да гонат всяка мода и салтанат из градовете си"²⁸⁴. Женските дружества заемат различна позиция във връзка с модните увлечения сред жените. Положителното отношение на някои организации към европейската мода може да се обясни с нейното трайно навлизане в тези градове и с търговските интереси на техните фамилии.

²⁷⁸ Читалище, г. I. кн. 4, 1870. с. 109 - 114.

²⁷⁹ К о н д а р е в, Н. Чит. съч., с. 306.

²⁸⁰ Напредък, г. X. бр. 52. 26 юли 1875.

²⁸¹ Дунавска зора. г. II, бр. 44, 1869.

²⁸² К и р к о в и ч, Р. Юбилеен..., с. 302.

²⁸³ К о н д а р е в, Н. Чит. съч. с. 114-115.

²⁸⁴ Летоструй, г. IV. 1872, с. 263.

В много ретки случаи лекционната дейност може да има и отрицателни последици. Това са преди всичко опитите да се окаже влияние върху българките в градовете със смесено население и различни религиозни вярвания. Сръбската и гръцка пропаганда се насочва и към женските дружества. Най-засегната в това отношение е отново Македония. През 1870 година в първото заседание на женското дружество във Велес говорят две сръбски учителки, които проповядват протестантството. Поради "тая причина Женското Дружество загина още в детинството си"²⁸⁵.

Известни са имената на много видни общественички и учителки, които изнасят беседи, реферати, сказки и речи по различни въпроси с цел да събудят духа и националното съзнание на българката. Ека Караминкова, Парашкева Шушулева и Богдана Хитева държат редовно сказки пред женското дружество в Калофер²⁸⁶, Евгения Кисимова в Търново, Рахил Душанова в Казанлък и Хасково, Йорданка Филаретова в София, Антонина Мамарчева в Тулча, Анастасия Тошева в Железник и Габрово, Райна п. Георгиева в Панагюрище²⁸⁷ и т. н.

Целта на лекционната дейност, осъществявана от женските дружества е да се допълни образованието, възпитанието и общото културно равнище на българката през Възраждането. Наред с това организациите се стремят да привличат по-широк кръг жени, които не членуват в техните организации. Обсъждайки различни въпроси - от положението и правата на жената в свободните демократични общества, историята на българския народ и държава до храненето и отглеждането на децата, те се стремят да разширят кръгозора на жената и да я освободят от наслоените предразсъдъци. Паралелно с това все повече жени започват свободно да се изказват в общите събрания и участват в пренията след различните сказки, слова и четения. У някои от тях, преди всичко учителки и по-образовани настоятелки се забелязват ораторски способности, характерни за различните видове красноречие през Възраждането.

Женските организации обръщат поглед и към възрожденския театър, изхождайки от схващането, че театралните представления спомагат за умственото развитие и

²⁸⁵ Македония, г. IV, бр. 27, 21 февруари 1870.

²⁸⁶ Начов, Н. Цит. съч., с. 249.

²⁸⁷ Василева, Б. Цит. съч., с. 278.

облагородяване на нравите. Още възрожденският българин стига до извода, че театралните представления са съвместна изява на читалищата и женските организации: "някои читалища както и от женските дружества движими от желание за народното ни просвещение и вещественно подобряване дадоха театрални представления... в полза на просвещението: защото театърът е училище над училищата"²⁸⁸. До сега изследователите на българския възрожденски театър не са отделяли внимание на женските дружества като инициатори, организатори и участници в театрални представления и като носители на театрална култура.

Първоначално женските дружества частично подпомагат читалищата в организиране на театрални представления: изработват костюми, подготвят декори и др. През този начален етап читалищата имат първостепенна роля и само понякога прибегват до помощта на женските организации. В Лом Кръстю Пишурка образува група от будни и напредничави жени: Ангелина Пишурка, Стефания - негова сестра, Елена Циганелска, Евгения филчева, Мария Петрова, Петруна Джурджова и други²⁸⁹. Жените участват при изработване на костюмите и доспехите за пиесите "Многострадална Геновева" и "Велизарий"²⁹⁰. Когато Пишурка е арестуван заради представлението, те протестирай открито и укриват някои костюми и читалищни книги²⁹¹. С помощта на Никола Първанов, председател на читалището, ломското женско дружество активизира театралната си дейност след 1865 година²⁹².

През 70-те години на XIX век когато броят, авторитетът и значимостта на женските дружества нараства, те активно и равностойно се включват в театралната дейност. По това време бързо се увеличат любителските представления. В последните години на Възраждането от съществуващите над 100 читалища, 60 стават центрове на театрална култура²⁹³. По трудно може да се уточни броят на женските дружества, взели пряко участие в театралните представления. Досега от известните ни 61 женски организации има преки сведения за театрални прояви на 16 от тях: Лом, Железник, Търново, Видин, Свищов, Русе, Тулча, Панагюрище,

²⁸⁸ Летоструй. г. III, 1871, с. 239 - 240.

²⁸⁹ Паскалева, В. Цит. съч., с. 168.

²⁹⁰ Дамянов, С. Цит. съч., с. 248.

²⁹¹ Иванова-Дамянова, Е. Цит. съч., с. 289.

²⁹² Паскалева, В. Цит. съч., с. 169.

²⁹³ Добрева, М. Възрожденска театрална култура в България. С., 1983. с. 79.

Пловдив, Шумен, Сливен, Беброво, Браила, Разград, Самоков и Карлово. Твърде възможно е и други да са свързани с възрожденския театър, но за това не открихме писмени свидетелства.

Неизяснен оставаше въпросът за ролята на театралните представления при основаване на женски дружества. В повечето случаи тяхното учредяване предхожда театралната дейност. Дружествата в Железник, Търново, Видин, Свищов, Русе, Тулча, Панагюрище, Тулча, Пловдив, Шумен, Сливен и Беброво се заемат с театрална дейност след като укрепват организационно и набират достатъчно средства. По-рядко срещано явление е първоначално жените да участват в подготовката на театрални представления, а след това да основат дружество. Такъв е случая с женските организации в Лом, Браила и Самоков. В Разград съществува трети вариант: едновременно с основаването си дружеството "смята да даде от своя страна представление за морална полза на жените"²⁹⁴.

Театралната активност на женските дружества в българските земи датира от 1870 година. Нека последователно да проследим тези прояви. В Свищов съществува тясно сътрудничество между читалището и дружество "Съгласие" в тази област. Първото театрално представление е дадено на 1 февруари 1870 година, а декорите са нарисувани от Николай Павлович²⁹⁵. Протоколната книга на свищовското читалище дава обилни сведения относно съвместните театрални изяви на двете организации. През 1875 година се постига пълно съгласие между тях: "... членовете на читалището решиха съобразно волята на женското дружество щото театралното представление в тази махала да стане в новото девическо училище"²⁹⁶. Председателката на женската община в Търново предлага сътрудничество на местното читалище "Надежда" за изнасяне на театрални представления. В писмо от 14 февруари 1870 година Димитър х. Павли Иванов, председател на читалището, изказва благодарност и съгласие за съвместна дейност²⁹⁷.

В Железник по време на Великденските празници през 1870 година се дават две представления в полза на женското дружество, което изцяло е подпомагано от читалищни

²⁹⁴ Право. г. VI, бр. 8, 19 април 1871.

²⁹⁵ Чилингиров, С. Цит. съч., с. 437.

²⁹⁶ НБКМ - БИА, II А 7751, л. 83. Протоколна книга на свищовското читалище.

²⁹⁷ НБКМ - БИА, II А 5738. Писмо на Димитър х. Павли Иванов до Евгения Кисимова от 14 януари 1870.

членове²⁹⁸. Двете организации решават да дадат пиесата "Многострадална Геновева" на 26 декември. Специална комисия от читалището изработва мъжките костюми и избира актьорите, а женското дружество - женските дрехи²⁹⁹. В този град съществува пълно единодействие между читалището, женското дружество и църковно-училищното настоятелство относно театралните представления³⁰⁰.

Такова взаимодействие между дружество "Ступанка" и читалище "Зора" е налице и в Русе. През 1870 година читалищното настоятелство се обръща към женската организация да съдейства за даване "едно представление и два или три бала"³⁰¹. Залата на отел Ислях хане" служи за театрален салон през 1876 година³⁰². В Карлово Кина Василева ушива роклите за пиесата "Иванко" от Васил Друмев, която се играе от членове на Ученолюбивото дружество в града³⁰³. Установихме, че женската дружина в Панагюрище дава едно представление на "Добродетел и злоба" от Димитър Шишманов³⁰⁴, а дружество "Трудолюбие" представя "Многострадална Геновева" в Беброво.

Възрожденският българин внася твърде голямо многообразие в театралните представления. През 1866 - 1870 година в Браила оркестърът на чехите Клименик и Петрак изпълняват български мелодии в антрактите³⁰⁵. На представлението в чест на славянските просветители през 1869 година песните от пиесата са "в съпровод на цигулка и клавиър"³⁰⁶. Посоченото представление в Железник е озвучено със "сладките хармонически гласове на музикалните инструменти, подкарвани от особена комисия"³⁰⁷. Това привлича още повече "вниманието и любопитството на зрителите"³⁰⁸. В Свищов, град с утвърдени музикални традиции, театралните представления също се съпровождат от музика. За това съдим от решение на читалищното настоятелство от 29 март 1870 година да даде

²⁹⁸ Читалище, г. I, кн. 12, 1871, с. 369 - 374.

²⁹⁹ Право, г. V, бр. 44, 1 януари 1871.

³⁰⁰ П е н е в. П. История на българския драматически театър. С., 1975, с. 998.

³⁰¹ ДА-Русе, ф. 14 К, оп 2, а. е. 1, л. 80-81.

³⁰² Напредък, г. X, бр. 81, 14 февруари 1876.

³⁰³ У н д ж и е в, И. Карлово..., с. 154.

³⁰⁴ Къща-музей..., Панагюрище, инв. 4.

³⁰⁵ Б о й ч е в а, К. Добри Войников основоположник на българския театър, Шумен. 1976. с. 6 и 23.

³⁰⁶ Ж е ч е в. Н. Браила..., с. 109: Дунавска зора. г. II, бр. 27. 20 май 1869.

³⁰⁷ Право, г. V, бр. 48. 25 януари 1871.

³⁰⁸ Пак там.

"двеста гроша на г-на Николча Сопотнеца, музикантина за услугите му при театралните представления"³⁰⁸.

Женските дружества се противопоставят на някои псевдоинтелектуалци и възпитаници на чуждестранни училища, на търговци и други да прокарат нездрави етични и модни увлечения най-вече сред жените. Борбата срещу европейската мода е обект на специални театрални представления. През месец април 1870 година за първи път читалището в Железник дава "Театър на модите"³¹⁰. По своята същност той представлява модно ревю с национално-патриотична насоченост. Според в. "Право" тези представления са против европейската женска мода³¹¹. След годишните изпити през 1871 година в девическото училище в Самоков се представят "театрални препирни между пет девици, за сегашните моди т. е. дали трябва да носим за облекло европейските лъскави дрехи или нашия прост нелъскав шаек"³¹². Именно това представление става повод за основаване на дружеството в Самоков. Вероятно този род спектакли са били насочени и против засилената протестантска пропаганда на американските мисионери в града³¹³. За илюстрация на това твърдение може да послужи една оригинална обява за театрално представление, в която изрично се забранява присъствието на протестанти³¹⁴.

Към тази нетрадиционна категория се отнасят и баловете, организирани от различни женски дружества. Настоятелството на русенското читалище решава да даде "два или три бала през тази зима". На 8 ноември 1870 година то се обръща към женското дружество "да съдействувате за успеха на това общополезно дело... да земете и Вий пълно участие"³¹⁵. Пловдивското дружество организира съвместно с Руското благотворително общество първия бал в града през 1878 година³¹⁶.

От особено значение е да се изясни по какъв начин се разпределят приходите от театралните представления. В дописка "Нещо за театъра" се съобщава, че "колкото

³⁰⁹ Чемширов, Б. Цит. съч., с. 71.

³¹⁰ Кондарев, Н. Цит. съч., с. 298.

³¹¹ Пак там, с. 132.

³¹² Македония, г. V, бр. 37, 14 септември 1871.

³¹³ Подробно вж. Несторова, Т. Американски мисионери сред българите 1858- 1912. С., 1991.

³¹⁴ Семерджиев, Х. Самоков и околностите му, С., 1913, с. 179.

³¹⁵ ДА - Русе. ф. 14 К, оп. 2. а. е. 1. л. 80-81.

³¹⁶ НБКМ - БИА. ф. 584. а. е. 631, л. 20-21.

представления са били дадени по България те са били се в полза на читалищата, училищата и женските дружества³¹⁷. Това твърдение се потвърждава от сведения за различни селища. В Тулча чистият приход от театрални представления за 1871 година е в размер на 4500 гроша. От тях градската община получава 2500 гроша, а женското дружество и читалището по 1000 гроша³¹⁸. През същата година женската организация в Железник взима 2675 гроша от представления и втори път 1749 гроша, което съставлява 1/3 от чистия приход³¹⁹. От протоколната книга на женската дружина в Панагюрище се вижда, че даденото от тях представление е в полза на бедните ученици³²⁰. Приходите от благотворителния бал в Пловдив се използват за уреждане на сиропиталище³²¹. Набраните средства във Видин от "една две пиеси от народната българска история" са за подпомагане на "македонски семейства преследвани от турците" по време на Освободителната война³²².

Освен организираното участие на женските дружества в подготовката и осъществяването на театрални представления следва да се изясни и личното участие на жени-актриси в тях. Според тагавашните разбирания на българското възрожденско общество жените нямат място в театъра, защото това е срамна и позорна работа. За първи път Кръстю Пишурка се опитва да привлече Еленка Тодорова и сестра си Стефания като изпълнителки на женски роли³²³. И двете приемат да участват в първото театрално представление в Лом през 1856 година. Последвала остра реакция от страна на по-възрастните мъже в техните семейства, която проваля този замисъл, а Кръстю Пишурка е принуден да изпълни ролята на Геновева³²⁴. В продължение на много години женските роли се играят от мъже.

Едва в края на 60-те години на XIX век Добри Войников издига българския театър на по-високо ниво. За първи път в театралните представления в Браила участват жени³²⁵. На 11 май 1868 година се дава пиесата "Покращение на Преславский двор" с участието на Матилда Попович и Александрина Радионова. В

³¹⁷ Турция, г. VIII. бр. 4. 14 май 1872.

³¹⁸ Пак там.

³¹⁹ Читалище, г. I, кн. 12. 1871, с. 369-374.

³²⁰ Къща-музей..., Панагюрище, инв. 4.

³²¹ НБКМ - БИА, ф. 584. а. е. 631. л. 20-21.

³²² Българин, г. II, бр. 106, 12 ноември 1878: Чилингиоров, С. Цит. съч., с. 203.

³²³ Чилингиоров, С. Цит. съч., с. 323.

³²⁴ Юбилеен сборник..., с. 23.

³²⁵ Речник на българската литература, т. I, С., 1976, с. 230.

дописка до В. Дунавско зора" се дават подробни сведения за "това народно и възхвално представление"³²⁶, което привлича и първите госпожи от българската емиграция: Иванка Н. Ценович, Мария С. Берон, Марица И. Дойчева, Кириакица Г. Игнатиева и други. По повод възхитителната игра и талант на Матилда Попович Димитър Великсин посвещава специално стихотворение³²⁷. През 1870 година в представленията се включват и други жени в пиесата на Добри Войников "Велислава българска княгиня". Вестник "Свобода" съобщава, че на 17 април участват Аника Х. Костович в ролята на царица Мария и Каретина М. Василева в ролята на Велислава³²⁸. Актрисата Аника Костович играе и в други театрални представления³²⁹, а нейната "искусна игра" е "далече от сека суета, мечтание или лично славолубие"³³⁰. Никой от зрителите не допуска, че тя се явява за първи път на театралната сцена. Особено силно е удивлението на присъстващите румънци, гърци и немци, които считат, че тя е завършила специална театрална школа³³¹. В трупата на Добри Войников участват и Александрина Запрянова, Мария³³² и Констанца Константинови, Констанца Д. Войникова³³³. Същите имена откриваме сред учредителките на женското дружество в Браила³³⁴. Липсват по-пълни данни за настоятелството, но вероятно тези родолюбиви българки играят съществена роля не само в женското дружество, но и в цялостния културно-просветен живот на града.

Примерът на българките-емигрантки в Браила е последван и от някои жени в Свищов. Шумен, Русе, Железник и Карлово. В последните години на робството се забелязва преодоляване на предразсъдъка, че жени не могат да участват в театрални представления наравно с мъжете. През 1873 година в Свищов се играе пиесата "Добродетел и злоба" от Димитър Шишманов, посветена на "благодетелните женски дружества". Според някои изследователи тя е представена само от членове на женското

³²⁶ Дунавска зора, г. I. бр. 26. 13 май 1868.

³²⁷ Великсин, Д. Сонет за г-и Матилда И. Попович. - В: Дунавска зора. г. бр. 26. 13 май 1868.

³²⁸ Свобода, г. I. бр. 27. 14 май 1870.

³²⁹ Турция, г. VI, бр. 17, 13 юни 1870.

³³⁰ Дунавска зора, г. III, бр. 1, 21 юни 1870.

³³¹ П а с к а л е З а В. Цит. съч., с. 207.

³³² С ю п ю р, Е, Цит. съч., с. 165.

³³³ Ж е ч е в. Н. Браила.... с. 102.

³³⁴ Македония, г. IV. бр. 62. 30 юни 1870.

дружество в един частен салон³³⁵. Предполагаме, че Неделя Шишманова - съпруга на Димитър Шишманов е инициатор на това представление. От 1874 година женските роли се играят предимно от учителките Куна Ганчева и Пенка Тенекеджива, а първата изпълнителка на Геновева е Аника Такева³³⁶.

Още през 1872 година в Русе възниква идеята жена да участва в драмата "Крум Страшний". В заседание от 21 ноември читалищното настоятелство решава, че най-подходяща за ролята на Цветана е г-ца Станчева. Писарят на читалището Иларион Драгостинов се обръща с писмо към брат и Тодор Х. Станчев да участва и той в пиесата³³⁷. Не ни е известен отговора и дали са участвали в пиесата. Петрана Обретенова, Величка Иванова и Тодора Мерасчиева са първите русенки актриси³³⁸. Добри Войников привлича Тодора Бакърджиева и Петрана Обретенова като изпълнителки на женските роли на сцената на гюргевския театър³³⁹. По-подробни сведения има за Димка Блъскова в ролята на Амалия от пиесата "Разбойници" на Шилер, представена през февруари 1876 година. В дописка до в. "Напредък" се изразява възхищението на зрителите: "сички със задоволно сърце ръкопляскаха на г-ца Димка Блъскова"³⁴⁰.

След идването на Добри Войников в Шумен през 1875 година се поставят пиесите "Криворазбраната цивилизация" и "Многострадална Геновева". Учителките вземат дейно участие в представленията наравно с учителите. Най-голяма помощ на Добри Войников оказва съпругата му Констанца, която има известен опит от театралната трупа в Браила³⁴¹.

Като изпълнителки на определени роли е необходимо да се посочат и неизвестните жени, играли в "театър на модата", "театрални препирни" и други представления. Интересно е едно сведение за театрални препирни в Самоков през 1871 година, в което участват "пет девици" от ученичките на госпожа Милева³⁴². Имената им не са посочени в дописката. На една архивна снимка, документираща актьорите - членове на Ученолюбивото дружество играли в драмата "Иванко" в Карлово

³³⁵ Паскалева, В. Цит. съч., с. 207; Казански, Р. Развитие на театралното дело в Свищов, Юбилеен сборник..., с. 239 и сл.

³³⁶ Чемширов, Б. Цит. съч., с. 71 - 72.

³³⁷ ДА - Русе, ф. 14 К. оп. 2. а. е. 1, л. 151.

³³⁸ Кондарев, Н. Цит. съч., с. 124.

³³⁹ Бойчева, К. Цит. съч., 31 - 32.

³⁴⁰ Напредък, г. Х. бр. 81, 14 февруари 1876.

³⁴¹ Миладинова-Алексијева, Ц. Цит. съч., с. 327.
Македония, г. V. бр. 37. 14 септември 1871.

преди Освобождението, открихме две жени. Липсват данни за участието на жени в другите пиеси "Михаил Мишкоед" и "Многострадална Геновева", играни в Карлово³⁴³. В представленията, дадени от женското дружество в Шумен през 1873 година са играли чудесно ученичките на г-жа Анастасия" Паскалева³⁴⁴.

Особен интерес представлява участието на жени - членове на женските организации в театрални дружества. През 1865 година Добри Войников поставя началото на този трети най-висш етап в театралната дейност през Възраждането. Като членове на българското театрално дружество в Браила са включени Матилда Попович и Александрина Радионова. Техните имена открихме под поздравителен адрес на театралното дружество в Браила с дата 31 август 1869 година по повод тържествата, посветени на Ян Хус. Добри Войников е избран да поднесе адреса в Прага³⁴⁵.

През първата половина на 1870 година в Свищов е основано театрално дружество в долна махала вероятно по инициатива на Димитър Шишманов. На извънредно заседание на 2 октомври 1870 година читалищното настоятелство обсъжда и приема устава на театралното дружество³⁴⁶. По същото време се учредява и второ театрално дружество в горна махала, а също така и "детско театрално дружество". За него съдим от една помощ в размер на 80 гроша, отпусната на женското дружество "Съгласие"³⁴⁷. Съвсем логично е в Свищов да има няколко театрални дружества по подобие на читалищата и женските дружества, създадени по махали. Наличните сведения за участие на свищовските женски дружества в театралните прояви ни дават основание да предполагаме, че отделни жени членуват в театрални дружества по махали.

Някои автори приемат, че подобни театрални дружества се основават в Силистра през 1872 година, в Казанлък-1872, Русе-1872, Карлово - 1872 или 1873, Шумен - 1875 или 1876 година³⁴⁸. За съжаление липсват данни за техните членове и поради това не може да се установи участие на жени в тях.

³⁴⁴ Право, а. VIII, бр. 35, 9 ноември 1873.

³⁴⁵ Дунавска зора, а. II, бр. 42, 25 септември 1869.

³⁴⁶ Чемширов, Б. Цит. съч., с. 72.

³⁴⁷ Пак там.

³⁴⁸ Добрева, М. Цит. съч., с. 136.

Приведеният фактически материал дава възможност да се определи мястото и ролята на отделни женски дружества и техни членове в театралната дейност като неразделна част от културно-просветния живот на българското възрожденско общество. Участието на българката в пиеси с национално-патриотична насоченост я приобщават още по-непосредствено към идеите на българската национална революция.

Най-крупната изява на женското движение през Възраждането, осъществена от 14 дружества, е Цариградското изложение от 1873 година. Сред членовете на българското благотелно братство "Просвещение" към цариградското читалище се заражда идеята за организиране на "едно изложение от ръкоделни произведения", което ще представлява първо изложение на народните материали³⁴⁹. Налице е подчертан стремеж да се следва "примерът на образования свят" и желание да влезем и ний в пътя" на Европа³⁵⁰. За осъществяване на тази цел братството се обръща за помощ и съдействие към женските дружества в българските земи и емигрантските центрове. То възлага на деловодителя си Петър Мусевич да разясни пред женските организации идеята за изложението и да събере предметите. Според Стилиян Чилингиров той е снабден с препоръка и от Екзархията³⁵¹, а други сведения говорят, че разполага с пълномощия за съставяне на нови женски дружества. В изпълнение на тази задача Мусевич предприема две обиколки из българските земи и емигрантските центрове.

На 25 април 1872 година той тръгва от Цариград за Варна. От там посещава Шумен, Разград, Жеравна, Ески Джумая, Русе, Гюргево, Букурещ, Браила, Галац и Болград. По време на тази обиколка се среща с членове на дружествата в Свищов, Търново, Габрово и други селища. Навсякъде Мусевич е радушно приет от женските дружества, които изявяват готовност да го подпомогнат в мисията му. Особено доволен остава от организациите в Свищов, Търново, Русе и Габрово. На заседание от 14 май 1872 година женското дружество "Съгласие" в Свищов, в присъствието на Мусевич, взема решение "всичките членове на дружеството ни кой каквото обича да изработи и принесе"³⁵².

³⁴⁹ Право, г. VIII, бр. 17, 7 юли 1873.

³⁵⁰ Право, г. VIII, бр. 14, притурка, 18 юни 1873.

³⁵¹ Чилингиров, С. Цит. съч., с. 573.

³⁵² Къща-музей..., Свищов, заседание V от 14 май 1872.

Започва истинска надпревара между "Съгласие" и "Надежда" в Свищов за изработване на по-изящни експонати за ръкоделното изложение. По този начин Мусевич изпълнява успешно мисията си и след четири месеца се завръща в Цариград.

На 8 септември 1872 година той предприема втора обиколка в южнобългарските земи, като посещава Железник, Казанлък, Нова Загора, Сливен, Пловдив, Карлово, Копривщица, Пазарджик, Кюстендил, Самоков, София и други. Женските дружества в посетените градове насърчават подетата инициатива и "заслужават голяма похвала"³⁵³. На много места се провеждат събрания и особени заседания, на които се обсъжда участието им в Цариградското изложение.

След посещението на Мусевич много женски дружества отправят писма до благотелното братство "Просвещение", в които изявяват желание да участват в изложението. Председателката на карловското дружество Анна Пулиева пише: "всички се съгласихме в едно общо заседание да подпомогнем Братството... като му доставим до 2 - 3 месеца приличните за такъв случай ръкоделия"³⁵⁴. Подобни писма изпращат женските дружества в Сливен, Русе, Свищов, Търново, Габрово, Пловдив, Пазарджик, Калофер, Копривщица, София, Кюстендил и други³⁵⁵.

В цялостната дейност на организацията и изработването на различни ръкоделия особено се отличават Еленка х. Иванова от Свищов, Анастасия Златова - председателка на дружеството в Русе, видната деятелка на женското движение в Търново Евгения Кисимова, Ана Т. Бойчева от Шумен, членовете на пловдивското дружество: Рада Киркович, Анастасия Узунова, както и Анна Пулиева и Ека Попова от Карлово.

Първи се отзовават женските дружества в Търново, Русе, Свищов и Габрово, на които братството изказва "дълбока благодарност и крайна признателност" за подарените "изящно изработени ръкоделия"³⁵⁶. Дружество в Пловдив събира "3000 гроша и един куп хубави предмети"³⁵⁷. Преди да бъдат изпратени в Цариград те са изложени в местното девическо училище. Това става причина за "едно малко движение на жените дарителки, техните близки и познати". В средата на месец юни пристигат

³⁵³ Право, г. VIII, бр. 18, 14 юли 1873.

³⁵⁴ Право, г. VIII, бр. 9, 11 май 1873; У н д ж и е в, И. Карлово..., с. 159.

³⁵⁵ Право, г. VII, бр. 41 и 42, 8 януари 1873.

³⁵⁶ Пак там.

³⁵⁷ К и р к о в и ч, Р. Юбилеен сборник..., с. 302; Г е н ч е в, Н. Възрожденският..., с. 312.

ръкоделия от дружествата в София и Копривщица³⁵⁸, а след това от женските организации в Сливен, Калофер, Карлово, Пазарджик, Самоков и Кюстендил³⁵⁹. Предмети предоставят и "отделни г-жи и г-ци от Цариград"³⁶⁰.

До края на месец юни 1873 година от женските дружества са събрани над 300 предмети "вълнени, памучни, ленени, тъкани, плетени, шити, изящни и по-изящни" на стойност около 500 лири³⁶¹. За някои от тях има конкретни сведения: "едно десетгодишно момиче от Русе подарява едни шевици за свещеник изработени от вълна"³⁶². Евгения Кисимова участва със "златошита дреха". Събраните предмети са подредени по градове в две стаи на метоха при българската църква във Фенер³⁶³. Оформлението на изложбата се извършва от "една комисия, състояща се от няколко почтени тукашни госпожи, а именно: г-жа Теофану Хр. Тъпчилещова, Елена Ив. Найденова и г-ца Хираклия Д. Морвенова", която се грижи за "приличното нареждане на предметите"³⁶⁴. По този начин изложението дава възможност да се види "развитието на всяко място, което носи в себе си печата на своя характер, на своя живот"³⁶⁵.

Една от непосредствените цели на изложението е да се разиграе лотария за набирание на средства, с които "да се поддържа народността ни в столицата". Отпечатани са 5000 билета на стойност 50000 гроша, от които печелившите са 300³⁶⁶. Братството изпраща билети на градски общини, читалища, женски дружества и частни лица за продажба³⁶⁷. Само в Свищов чрез двете дружества са продадени 200 билета³⁶⁸.

Първоначално се предвижда изложението да се открие в края на 1872 година. Поради непрекъснато получаване на нови предмети и необходимостта от "особена къща за тази цел" се налага "променението на плана"³⁶⁹. Въпреки усилената подготовка изложението не се открива и на 11 май, както е планирано. Това

³⁵⁸ Право, г. VIII, бр. 19, 23 юли 1873.

³⁵⁹ Право, г. VIII, бр. 4 и 5, притурка, 16 април 1873.

³⁶⁰ Право, г. VIII, бр. 19, притурка, 23 юли 1873.

³⁶¹ Турция, г. IX, бр. 19, 22 юни 1873.

³⁶² НБКМ - БИА, ф. 605, а. е. 24, л. 6.

³⁶³ Право, г. VIII, бр. 4 и 5, притурка, 16 април 1873.

³⁶⁴ Право, г. VIII, бр. 14, 7 юни 1873.

³⁶⁵ Право, г. VIII, бр. 17, 7 юли 1873.

³⁶⁶ Право, г. VIII, бр. 4 и 5, притурка, 16 април 1873.

³⁶⁷ Право, г. VIII, бр. 13, 9 юни 1873.

³⁶⁸ Право, г. VIII, бр. 36, притурка, 20 ноември 1873.

³⁶⁹ Право, г. VIII, бр. 7, 27 април 1873.

става на 29 юни 1873 година³⁷⁰. В присъствието на "безбройно множество народ" Екзархът Антим I открива първото българско изложение, което според съвременниците е "плодът на българското трудолюбие, на българския вкус, на българския едвам начиниющий напредък"³⁷¹. Ораторът подчертава голямата роля на всички благодетелни дружества, които се грижат за просвещението на българския народ³⁷². Председателят на братството Димитър х. Павли Иванов посочва, че изложението слага началото на "бъдещи народни изложения" и изтъква особената роля на женските дружества, които "за пръв път полагат началото в нашия народ на една нова и голяма идея"³⁷³. След него говорят Тодор Шишков, Петър Мусевич и П. Р. Славейков³⁷⁴. Всички речи са отпечатани в отделна брошура през 1874 година "в чест на женските дружества в отечеството ни"³⁷⁵. Изложението трае един месец и е посетено от много българи, гърци, турци, арменци и евреи.

Във връзка с Цариградското изложение се заражда идеята за учредяване на етнографски музей при българското читалище в Цариград³⁷⁶. От страна на женските дружества възникват и други народополезни инициативи. Първото изложение събужда интерес и към българските старини и история, към бита и материалната култура на нацията. В статията "Българска народна изложба" се посочва, че едни "от главните средства за изучаване на отечеството ни, за чисто народното ни образование могат да послужат изложбите и музеите"³⁷⁷.

Не може да приемем твърдението, че изложението е проява на женското дружество в Цариград³⁷⁸. Основание за това ни дава Петър Мусевич, който говори за "тукашни родолюбиви подарителки", "госпожи и госпожици в Столицата", "няколко отлични фамилии"³⁷⁹ и никъде не споменава за съществуване на женско дружество в Цариград, за разлика от всички останали селища, където има женски организации. На базата на

³⁷⁰ Право, г. VIII, бр. 17, 7 юли 1873.

³⁷¹ Турция, г. IX, бр. 21, 6 юли 1873.

³⁷² Право, г. VIII, бр. 16, притурка, 2 юли 1873.

³⁷³ Право, г. VIII, бр. 18, 14 юли 1873.

³⁷⁴ Турция, г. IX, бр. 20, 2 юли 1873.

³⁷⁶ Слова, произнесени при първото българско изложение в Цариград на 29 юния 1873, Цариград в печатницата на Д. Арамиана, 1874, 35 с.

³⁷⁶ Читалище, г. IV, кн. 10, 15 май 1874, с. 268 - 274.

³⁷⁷ Пак там.

³⁷⁸ Паскалева, В. Цит. съч., с. 196.

³⁷⁹ Право, г. VIII, бр. 4 и 5, притурка, 16 април 1873.

многобройни сведения стигаме до извода, че през 1872 - 1873 година в Цариград няма женско дружество. Във всички дописки и статии като инициатор и организатор се посочва благотелното братство "Просвещение". Погрешно е мнението, че лотарията е организирана в полза на женското дружество в Цариград.

В периодичния печат са публикувани многобройни статии и отзиви за първото българско изложение. Особен интерес представлява статията "Българска звезда" на Никола Живков, който възкликва: "радостно, гордо мога да кажа пред цял свят - има българско дело като звезда светло, има българска звезда". Така на практика изложението показва не само творческите възможности на българката и нарастналата роля на женското движение, но повишава националното самочувствие на българите и ги поставя редом с напредналите европейски народи.

Насочвайки се към различни дейности и изяви в областта на възрожденската култура, женското движение се превръща в един от факторите за нейното развитие и разпространение.

3. ЖЕНСКИТЕ ДРУЖЕСТВА И БЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА

През 70-те години на XIX Век особено се засилва интересът на женските дружества към българската книжнина, език и старини. Това се обуславя от културно-просветните им функции през този период, от стремежа към повече знания и съпричасност към духовното възраждане на нацията. Още при основаването си през 1869 година дружеството 8 Хасково си поставя за цел "да спомога В напредъка на народната Книжнина"³⁸⁰, а ломското - да се грижи за разпространението и опазването на книжовния език. Във връзка с това отделни дружества и видни общественички се насочват към спомоществование, събиране на народни песни, издателски и преводачески изяви. Виржиния Паскалева обстойно изследва литературните интереси и поетичните дарби на отделни жени през Възраждането³⁸¹. Тук се спираме само на онези авторки, спомоществователки и преводачки, за които има сигурни сведения, че членуват в женски организации.

Според В. Паскалева през 40-те и 50-те години на XIX век българката е само скромна спомоществователка на някои издавани книги³⁸². По-късно наблюдаваме съвършено ново явление: женските дружества организирано подпомагат издаването на книги, учебници, вестници и списания. Към тях се обръщат отделни автори, редактори и книгоиздатели за материална помощ, набиране на спомоществователи и разпространение на различни издания.

Твърде интересно е отношението на редакцията на списание "Читалище" към женските дружества. Още на 15 септември 1870 година българското читалище в Цариград уведомява "всички Читалища, Женски Дружества и Общини в България, Тракия и Македония", че се основава ново списание и приканва споменатите организации да го подпомогнат³⁸³. През октомври същата година се отправя молба до "Читалищните Настоятелства, Женски Общества, Училищни и Черковни Настоятелства" да съобщят незабавно по колко отпечатака желаят да получават³⁸⁴. Вероятно през 1873 година редакцията на списанието е в затруднено материално положение, защото

³⁸⁰ Хасково през Възраждането, С., 1986, с. 38.

³⁸¹ Паскалева, В. Цит. съч., с. 113 - 123.

³⁸² Пак там, с. 113.

³⁸³ Македония, г. IV, бр. 81, 15 септември 1870.

³⁸⁴ Право, г. V, бр. 34, 19 октомври 1870.

настоятелството на цариградското читалище се обръща отново към "Читалищата и Женските Дружества и им наумява, че тези заведения нямат резон на съществуване, когато не могат да поддържат едно Периодично Списание"³⁸⁵. Тези факти красноречиво доказват разбирането на редакцията, в която влизат Марко Балабанов, Петко Славейков, Стефан Бобчев и други общественици и книжовници, че женските дружества са значими културно-просветни организации и имат пряко отношение към българския възрожденски печат.

Председателката на Женската община в Търново Евгения Кисимова поддържа тесни връзки с редактора на сп. "Зорница" д-р Лонг. През 1866 година той я уведомява, че "за Зорницата няма да стане никакво спиране в издаването" въпреки неговото отсъствие от Цариград. Д-р Лонг подробно обяснява, че брой 3 за същата година е готов, а д-р Ригс и П. Р. Славейков поемат издаването му³⁸⁶. Редакторът не само информира Кисимова за работата по списването, но иска нейните съвети и препоръки: "Понеже уважавам мнението на Ваша милост като родолюбива една българка, желал бих да зная как Ви аресуват изложенията ми относителни на възпитанието на Българските жени". Причината, поради която иска нейната оценка, е "само да ся ползвам от вашето мнение... щото да мога още по добре да пиша за истинската полза на Българският народ"³⁸⁷.

През 1869 година Евгения Кисимова набира спомоществатели в Търново и околните селища за сп. "Зорница". В писмо от 28 декември същата година д-р Лонг преценява, че в тази си дейност тя е "подбудена от високи и родолюбиви чувства към сестрите си Българки"³⁸⁸. Наред с това той предлага да приспадне всички пощенски разходи, за разносвач и други и я уведомява, че за девическите училища и читалищата ще изпраща дар по едно течение. През март 1872 година "с голяма жалост" съобщава, че списанието е спряно поради голямата му заетост като професор в Робърт колеж³⁸⁹. Детайлното познаване на цялата им кореспонденция дава възможност да се определи, че в

³⁸⁵ Читалище, г. III, кн. 10, 1873.

³⁸⁶ НБКМ - БИА, II А 5740, Писмо на д-р Лонг до Евгения Кисимова от 19 април 1866.

³⁸⁷ Пак там, с. 2.

³⁸⁸ НБКМ - БИА, II А 5727, Писмо на д-р Лонг до Евг. Кисимова от 28 декември 1869.

³⁸⁹ НБКМ - БИА, II А 5739.

периода 1866 - 1872 година Кисимова се ангажира с това издание като сътрудник, спомоществователи разпространител.

Женската община в Търново поддържа връзки и с редакцията на вестник "Право". В писмо от 10 март 1870 година Евгения Кисимова благодари за изпратения ферман по църковния въпрос, поставен в заседателната стая на Женската община. Поздравявайки ги с голямото събитие, тя дава висока оценка на вестникарите, които са на "най трудното поприще"³⁹⁰.

Твърде интересни са взаимоотношенията на женското дружество "Съгласие" в Свищов и П. Р. Славейков, редактор на вестник "Македония". В началото на 1872 година "отличният ни в защита на народните интереси вестник" е спрял поради материални затруднения. Разтревожено от този факт настоятелството решава "да внесе на редактора му г-на П. Р. Славейкова помощ 2 лири турски"³⁹¹. В отворено писмо до дружеството той благодари на настоятелството както за материалната помощ, така също и за нравствената подкрепа, които се оказват по-големи "от всички благодения които съм в живота си получавал"³⁹².

През 1871 година започва да излиза и списание "Ружица или ред книжки за Жените", издавано в печатницата на вестник "Македония". Целта на редактора му Славейков е "да спомага за по бързото развитие и напредване на женския пол между нас Българите"³⁹³. Това е първото българско списание предназначено за жени, което за кратко време набира около 100 абонати. За съжаление от него излизат само две книжки.

В началото на същата година издателите на вестник "Македония" и списанията "Пчелица" и "Ружица" прибегват до разиграване на лотария за подпомагане на тези издания³⁹⁴. Част от 4000 билета са разпратени на различни читалища, женски дружества и настоятелства³⁹⁵. Въз основа на набраните помощи тези издания временно се стабилизират.

Женските дружества се насочват и към подпомагане на отделни автори и издатели. Най-често те правят дарения за учебници или книги, свързани с възпитанието или отглеждането на децата. Не са изключение и подпомаганите издания с

³⁹⁰ Право, г. V, бр. 7, 11 април 1870.

³⁹¹ Къща-музей..., Свищов, Протоколна книга, II заседания от 7 февруари 1872.

³⁹² Македония, г. VI, бр. 6, 1 май 1872.

³⁹³ Македония, г. V, бр. 6, 9 февруари 1871.

³⁹⁴ Македония, г. V, бр. 18, 4 май 1871; бр. 30, 27 юли 1871.

³⁹⁵ Македония, г. V, бр. 18, 4 май 1871.

етнографски или фолклорен характер, които спомагат за утвърждаване на българската нация, съхраняване на нейния бит, нрави и обичаи.

Васил Чолаков издава "Български народен сборник" през 1872 година благодарение на материалната помощ, оказана от редица женски дружества. Софийската организация дава 2 т. л., женското дружество в Железник - 2 т. л., Женската община в Търново - 2 минца, дружество "Съгласие" в Свищов - 1 наполеон. Наред с това организирана помощ и дарения правят много членове. Председателката на софийското дружество Йорданка филаретова записва 1,5 т. л., а председателката на "Съгласие" в Свищов Еленка Д. х. Иванова - 1 бяло меджидие³⁹⁶. Като спомоществователи на този сборник се записват женските дружества в Пазарджик, Карлово, Калофер и 11 настоятелки на същите организации³⁹⁷.

Книгата "Животът на госпожа дьо Савинье" от Ламартин предизвиква голям интерес сред българските жени. Нейни спомоществователи стават женските дружества в Сливен - 10 броя; Търново - 5 броя; Госпожите от женското дружество "Ступанка" в Русе - 5 броя; "госпожи от женското дружество" в Тулча - 6 броя. Следват имена на жени от София, Лом, Сливен, Търново. Сред тях откриваме председателките на организациите в Търново - Евгения Кисимова, Русе - Анастасия Златова, София - Йорданка филаретова, Сливен - Аргири Димитрова и много настоятелки³⁹⁸.

Тодорх. Станчев отпечатва "Назначение на жените според Святата божия реч" в Русе през 1871 година. Само в този град са записани 120 души за общо 409 книги, между които много "почитаеми госпожи и госпожици"³⁹⁹. Сред спомоществователите на книгата "Приключенията на Телемаха" са женските дружества в Копривщица и Шумен и "ученолюбивите госпожи" Теофана Хр. Златарова, Евгения х. И. Минчова от Хасково и Рахил Душанова от Плевен⁴⁰⁰. В тази дейност се включват и българките от Браила. През 1872 година в Букурещ излиза книгата "За въздухът и неговото влияние на животните и растенията" от

³⁹⁶ Училище, г. I, кн. 20, 1871.

³⁹⁷ Пак там.

³⁹⁸ Л а м а р т и н , Животът на госпожа де Савинье, превод Б. Горанов, Русе, 1871, Списък на спомоществователите.

³⁹⁹ Г е о р г и е в а , Н. Възрожденската книжнина в Русе, ДА - Русе, 1991, с. 66.

⁴⁰⁰ Приключенията на Телемаха, превод Н. Михайловски, Цариград, 1873. Списък на спомоществователите.

поредицата "Детска библиотека". Мария Т. Икономова записва 30 броя за Македония, а Радослава Икономова - 1 брой за женското дружество в Свищов⁴⁰¹.

Женските дружества проявяват подчертан интерес и към научната литература. За "Небесните светила или планетите и звездните минове" от Митчел се записват дружествата в Карлово и Сливен и девическото в Калофер, както и отделни настоятелки. Анастасия Тошева набира 14 спомоществателки сред своите ученички⁴⁰². Женското дружество в Габрово си набавя 10 тела от книгата "Ръководство към физиката", а 6 габровски учителки лично си го набяват⁴⁰³. Името на Радослава Икономова от Браила фигурира сред спомоществателите на "Учебна книга за великия божи мир". За тази книга се записва и Анастасия Тошева, която отново успява да набере спомоществателки: от V клас-8; IV клас-2 и III клас - 14⁴⁰⁴

Списъкът на женски дружества и отделни членове, станали спомоществатели на различни издания, може да бъде продължен. Тук посочваме само някои книги от различни области на знанието, за да се очертаят техните обществени и духовни интереси. Сравнявайки списъците на спомоществателите и броя на записаните книги стигаме до извода, че отделни организации се снабдяват с голям брой книги от едно и също издание. Те се разпределят за библиотеките при женските читалища и девическите училища, както и за награди на отличили се ученички по време на годишните изпити.

В някои случаи отделни автори или преводачи се обръщат чрез възрожденския печат към българските женски дружества да спомогнат за издаването на техни книги, да набират спомоществатели или да участват в разпространението им. През 1873 година Вълчо Нейчов, преводач от латински на "История на Катилина и Югурта" от Гай Салустий Крие моли "отечествените читалища и женски дружества" да улеснят "обнародването на този важен труд"⁴⁰⁵. В Цариград Игнатий Цветков издава "Краснописание" с прибавка на "разни букви за шев".

⁴⁰¹ Детска библиотека 2, За въздухът и неговото влияние на животните и растенията, Букурещ, 1872. Списък на спомоществателите. М и т ч е л, О. Небесните светила или планетите и звездни минове, превод Д. Витанов, Виена, 1875, с. 267 - 274. Списък на спомоществателите.

⁴⁰³ Г ю з е л е в, И. Ръководство към физиката, Прага, 1874, с. 449. Списък на спомоществателите.

⁴⁰⁴ Учебна книга за великия божи мир, Браила, 1873. Списък на спомоществателите.

⁴⁰⁵ Турция, г. IX, бр. 8, 7 април 1873.

Авторът счита, че учебникът ще е много полезен за девическите училища. За това приканва женските дружества да участват в неговото разпространяване. Той предвижда и специална отстъпка "40 гроша на 100" за продадени по-големи количества⁴⁰⁶.

Най-пълно и точно Николай Генчев изследва книгоиздаването, преводаческата и спомоществвателска дейност във възрожденския Пловдив. До Освобождението са записани 5280 екземпляра от 856 пловдивчани. Броят на жените спомоществвателки възлиза на 60. Сред най-активните авторът посочва учителките Елисавета Манева, Анастасия Узунова и Рада Гугова, деятелки на женското движение през Възраждането⁴⁰⁷.

Отделни жени се насочват към събиране на български народни песни, които изпращат директно на редакции или сътрудничат на автори на сборници. Най-продължителна и активна дейност в тази област развива Евгения Кисимова от Търново. Още през 1864 година тя събира народни песни от родния си град и ги изпраща на Васил Чолаков от Панагюрище. В писмо от 6 октомври той я моли "да събере нещо не само от Търново, но и от околните места като от : Елена, Трявна, Дряново, Лясковец, Златарица". Известният книжовник, фолклорист и етнограф разчита на езиковите познания и интелигентността на Евгения Кисимова, за това я моли да събере песни от селища," в които са много или малко отличава езикът от Търновският"⁴⁰⁸. Този факт доказва, че Кисимова не събира механично и случайно попаднали и песни. На нея се възлагат определени задачи от езиковедски и фолклорен характер. Нейната дейност изпъква още по-ярко на фона на общата незаинтересованост: " Моят глас към разни даскалчета, остана глас вопющий в пустиня"⁴⁰⁹. Влезлия през 1872 година "Българският народен сборник" името на Евгения Кисимова фигурира сред сътрудниците по събиране на материалите⁴¹⁰. Френският дипломат и литератор Огюст Дозон издава през 1875 година в Париж "Български народни песни" с паралелен текст на български и френски език⁴¹¹. Евгения Кисимова

⁴⁰⁶ Право, г. VIII, бр. 23, притурка, 20 август 1873.

⁴⁰⁷ Генчев, Н. Възрожденският..., с. 421.

⁴⁰⁸ НБКМ - БИА, II А 5731. Писмо на Васил Чолаков до Евгения Кисимова от 6 октомври 1864.

⁴⁰⁹ Пак там.

⁴¹⁰ Чолаков, В. Българският народен сборник, ч. I, Болград, 1872.

⁴¹¹ Дозон, О. Chansons populaires Bulgares inedites, Paris, 1875.

е посочена като сътрудник при събирането на песните наред със Стефан Веркович, Васил Чолаков, Петко Славейков и други⁴¹².

Значително повече жени подпомагат Г. х. Н. Лачоглу и Н. М. Астарджиев да издадат "Зборник от разни български народни приказки и песни" в Русе през 1870 година⁴¹³. В събирателската дейност участват София и Ел. Парушеви, Тота Мойнова, Стефана Стоева, Г. Чолакова и Мария Стоянова⁴¹⁴. Докато списание "Знание" публикува народни песни, "записани от Еленка Н. Попова в Лом"⁴¹⁵.

Приносът на женските дружества и отделни техни членове не се ограничава само в спомоществателска и събирателска дейност. В края на 60-те и особено през 70-те години на XIX век те се насочват към публикуване на различни материали във вестници и списания. Българският възрожденски печат изобилства със статии, дописки, слова и стихове, писани от жени. Те спомагат преди всичко за укрепване на женското движение, за основаване на нови дружества, за създаване на контакти между отделни организации, за развитие на девическото образование и др. Някои женски дружества вземат отношение по основни проблеми на българското възрожденско общество: църковно-националния въпрос, запазване на българщината в Македония, борба против протестантската пропаганда, борба против западната мода и разни пагубни влияния сред интелигенцията, създаване на единен център на всички мъжки и женски културно-просветни организации, откриване на висше българско училище и т. н.

Публицистичните материали най-общо могат да се обособят в няколко групи, в зависимост от своя характер и съдържание: слова, сказани по различни поводи от членове на женски дружества; статии, отнасящи се до женското движение и девическото образование; дописки за основаването и дейността на отделни организации; стихове. В много случаи е трудно, дори невъзможно да се уточни авторката на дадена статия или стихотворение, поради разпространената практика някои от тях да се подписват само с малкото си име или псевдоним: "Драгана",

⁴¹² Знание, г. I, бр. 13, 27 юли 1875; бр. 15, 15 август 1875. Обява и отзив за книгата.

⁴¹³ Зборник от разни български народни приказки и песни, ч. I, Събрали и издали Г. х. Н. Лачоглу, Н. М. Астарджиев, Русчук, 1872.

⁴¹⁴ Георгиева, Н. Чит. съч., с. 62.

⁴¹⁵ Знание, г. I, бр. 15, 15 август 1875.

"една ескизагрянка", "Мария Р.", "една българка" и др⁴¹⁶. Въпреки че голяма част от публикуваните материали са с оригинален характер и заслужават специално внимание не се спираме на тях, тъй като е невъзможно да се уточни участието на авторките в женското движение.

Към първата група публицистични материали се отнасят словата, сказани по различен повод: основаване на женски организации, годишни събрания на дружества, откриване на девически училища, годишни изпити в девическите училища и др. Най-често тези слова са произнасяни от учителки или настоятелки на женски организации. Така в "Право" помества "Слово, изречено в първото събрание на женското общество в Търново" на 8 септември 1869 година от неговата председателка Евгения Кисимова⁴¹⁷. По-късно е публикувано и друго нейно "слово сказано в третото събрание на Женската община"⁴¹⁸. Вестник "Македония" отпечатва речта на председателката Ека Караминкова по повод учредяването на калоферското дружество⁴¹⁹. В него ораторката обосновава необходимостта от просвета и образование за българката. Тя подканя член-основателките да се грижат за девическото училище в Калофер. Словото и завършва с думите: "Да се трудим, за да заслужим почитанието на българския свят и да се наречем достойни дъщери на бедната си татковина"⁴²⁰.

Във възрожденския печат се публикуват и друг род слова, произнесени на годишни празници на женски организации. Неизвестен дописник описва "великолепното тържество", организирано на 25 март 1870 година в Карлово. Поместена е речта на Марийка Ив. Кескинева, "член-попечителка" в настоятелството, която говори за "назначението на жената на тоя свят" и за нейното "предназначение между народа". Ораторката изтъква, че създаването "на женските дружества е едно от най-успешните средства за достигане на тази цел". В същата дописка е обнародвана и речта на Ека Райнова, писарка на дружеството, както и отзиви за младата ораторка⁴²¹. До многобройните читатели достига и едно друго "кратко словце",

⁴¹⁶ П а с к а л е в а, В. Цит. съч., с. 115.

⁴¹⁷ Право, г. IV, бр. 31, 27 септември 1869.

⁴¹⁸ Македония, г. III, бр. 52, 8 ноември 1869.

⁴¹⁹ Македония, г. IV, бр. 15, 10 януари 1870.

⁴²⁰ Пак там.

⁴²¹ Македония, г. IV, бр. 43, 21 април 1870; вж. У н д ж и е в, И. Карлово..., с. 159.

изречено по повод годишния празник на женското дружество в Пазарджик от неговата председателка Мариола Доспевска⁴²².

С по друг характер са речите, държани във връзка с откриване на нови девически училища или по време на годишните изпити. Макар и пряко да са насочени към образованието и възпитанието на "женский пол" тези слова се отнасят и до женското движение. Учителката Елисавета Манева произнася реч при откриване на девическото училище в Казанлък. В нея тя изразява и други мисли: "Новопоявените женски дружества за възпитание на своя си пол показват вече на цял свят, че между нас българките има жизненост"⁴²³. Наред с това ораторката дава висока оценка на жените в дружеството: "смея да похваля... сичките вас за дете показвате толко голяма ревност и старание и жертви полагате за туй свято заведение". През 1870 година вестник "Право" публикува нейното слово, произнесено на годишните изпити в девическото училище⁴²⁴. Отпечатано е и словото на ученичката Елена Златова, изречено на годишните изпити в девическото училище в Плевен през 1871 година⁴²⁵.

Някои от речите се държат по значими за нацията въпроси. Тяхното обнародване дава възможност много дружества да се запознаят с проблематика, която вълнува отделни жени и цели дружества. Те спомагат за по-бързото ориентиране на женските организации към подпомагане на национално-освободителното движение. Редица дружества откликват на всеобщата радост при разрешаване на църковния въпрос и създаване на Екзархията. Във връзка с това събитие са публикуваните речи на учителката З. Петрова от Велес и Д. Попниколова - Икономова от Разград. Първото слово е във връзка с посрещането на Дамаскин В. Струмский Във Велес⁴²⁶, а второто се произнася пред владиката от името на женското дружество в Разград⁴²⁷.

Другата група публикации са оригинални статии, посветени на женското движение, девическото образование, напредъка на българката, положението на жената и пр. През 1869 година излиза статията "За нашите жени", подписана от "една българка Елена Караспасова". В нея се обяснява патриотизмът и

⁴²² Читалище, г. I, кн. 21, 1 август 1871.

⁴²³ Право, г. VI, бр. 49, 31 януари 1871.

⁴²⁴ Право, г. VII, бр. 22, 17 юли 1871.

⁴²⁵ Турция, г. VII, бр. 22, 17 юли 1871.

⁴²⁶ Право, г. VIII, бр. 9, притурка, 14 май 1873.

⁴²⁷ Училище, г. IV, кн. 15, 1874, с. 118.

същността на българката: "Ние сме българки и природата ни е надарила с ум, със сърце, с благородни чувства, които сме длъжни да посветим на своя народ. И така, напред и напред"⁴²⁸.

Видната деятелка на женското движение Анастасия Тошева е автор на статията "Поущрение на българката към напредъка", отпечатана през 1870 година⁴²⁹. Целта и е: "да са потрудя и докажа" положението, в което се намира българката и как да излезе от него. Авторката започва с обстойно запознаване на читателите със същността и значението на понятието "просвещение", което "е извора на всяко добро". Анастасия Тошева изтъква, че българите вече вземат "пример от просветена Европа, гдето жената е наравно в просвещението с мъжът, което е причина на тяхното цветущо състояние". Тя призовава своите "мили сестри" да размислят по-сериозно върху своето положение и да влязат в "съревнование с жените по другите места". Цялата статия свидетелства за добро познаване на "женския въпрос" в Европа и същността на Просвещението. Тя е доказателство за блестящия стил на авторката и дълбочината на проблемите, с които иска да запознае българката, организирана вече в женски дружества.

На страниците на вестник "Свобода" е отпечатана статията "Нашите женски дружества" с подпис "Българка Е. К."^{1,430} Вероятно авторката е Ека Караминкова, тясно свързана с женското движение в Калофер и Цариград. Безспорно е нейното авторство на други две статии "За язикат и обнасянието" и "За домашното на жените занимание", които публикува в сп. "Читалище". От името на редакцията Л. Йовчев пише: "пълно понятие за достойнствата на труда на г-жа Ека Караминкова". В нейните статии "са показани всички по главни качества и добродетели които трябва да има и които има истинно образованата жена, както и по главните длъжности които има да изпълнява в обществото"⁴³¹. Ето защо редакцията включва Ека Караминкова в списъка на сътрудниците си.

Тематиката на статиите е твърде разнообразна. Някои от авторите се спират на конкретни въпроси, касаещи образованието на девойките. Манка Попова, ученичка във Висшето девическо училище в Прага, се обръща към българките и

⁴²⁸ Свобода, г. I, бр. 6, 11 декември 1869.

⁴²⁹ Право, г. V, бр. 2, 4 март 1870.

⁴³⁰ Свобода, г. I, бр. 22, 3 април 1870.

⁴³¹ Читалище, г. I, кн. 20, 1871. с. 629.

гикани да учат в Чехия, "за да бъдат после учителки и просветителки на Българския наш пол"⁴³². Следва пълно описание на целта, предметите и програмата на училището. Този материал се оказва твърде полезен като информация за женските дружества, които през 70-те години на XIX век Все повече се ориентират към изпращане на момичета да продължат образованието си в чужбина. В няколко броя на в."Напредък" Елена Георгиева от Железник публикува статията "Гимнастиката", в която изтъква нейното значение за децата и дава съвети за изпълнението на упражненията⁴³³.

Най-многобройни са дописките, свързани с основаването или конкретни страни от дейността на различни женски организации. Често отделни дружества изпращат сведения за културно-просветни изяви, за финансовото си състояние, дават отчети пред обществото, споделят опита си в някои направления. Вестници като "Право", "Македония", Турция", "Напредък", "Свобода" и други, списания като "Читалище" и "Училище" изобилстват с дописки за женските дружества. В повечето случаи техни авторки са председателки, писарки или някои от настоятелките на съответното дружество. Съществуват и случаи, в които дописката е подписана от няколко жени или от цялото настоятелство. На страниците на възрожденския печат се поставят и обсъждат възникнали спорове от организационен характер, конфликти между различни организации в един град, споменава се за опити да се разтурят отделни женски дружества и др. В много дописки остро се реагира срещу опита да се оклеветят отделни настоятелки или членове, както и неоснователно да се набеждават в материални злоупотреби. Женските дружества използват правото на "опровержение", което напълно демократично се практикува във възрожденския печат. Така читателите могат да се запознаят с различни гледни точки, с различно поднесени факти и сами да достигнат до съответния извод. Основателно Виржиния Паскалева посочва, че публикуваните дописки и материали през 70-те години стават все по-съдържателни, а авторките се отличават с по-добро образование, познаване на езика и обща култура⁴³⁴. По това време се появяват и нови имена на жени, авторки на отделни материали.

⁴³² Читалище, г. I, кн. 15, 1871, с. 469.

⁴³³ Напредък, г. IX, бр. 46, 48 и 49, 14 и 28 юни, 5 юли 1875.

⁴³⁴ Паскалева, В. Цит. съч., с. 116.

Единствено съставителството на учебници остава приоритетна дейност за мъжете. Независимо от тази практика учителката Анастасия Узунова, получила образованието си в Цариград, владееща гръцки и френски език, написва "Буквар за французкия език"⁴³⁵. Той излиза през 1875 година с цел да отговори на нарастващите потребности и разширените училищни програми.

Някои българки се насочват и към областта на поезията. Техните стихове, както и авторките са почти неизвестни. Характерна за тях е ярката патриотична насоченост и силни чувства, липсата на поетическо майсторство или обикновено стихоплетство. Редица литературоведи определят Николица - Спасо Еленина за една от първите поетеси през Възраждането⁴³⁶. Нейното име е свързано с женските дружества в Разград и Русе. Сред най-плодовитите авторки на стихове се посочва Карамфила Стефанова от Тулча, която публикува "Просяк", "Българка съм", "Чужденец", "Мълчете, деца" и др. Браилската българка Екатерина Василева пише стиховете си на румънски и френски език, защото не знае добре български. Тя е авторка на "Желанието ми", "Трагедия на една птица", "Река на Балканите" и една поема, посветена на Хаджи Димитър. Малко известно е, че Евгения Кисимова също написва едно стихотворение "Спомен за лорд Странгфорда", поместено в сп. "Читалище"⁴³⁷.

Много по-добри резултати постигат някои българки, които започват да се занимават с преводаческа дейност. Условията за това се създават през 60-те и 70-те години на XIX век, когато една малка част от българките получава образованието си във френски, гръцки, сръбски, румънски или чешки девически училища. Някои от тях владеят по два или три чужди езика. След завършване на образованието си те се включват в културно-просветния живот на българската нация и всячески се стремят да подпомагат нейното развитие. От друга страна се появява необходимостта от познаване на женския въпрос в други страни, от сведения за развитие на девическото образование в европейските държави, от исторически и философски четива. Тази жажда за знания и повече информация може да се набави само по пътя на преводната литература. Все повече женски дружества

⁴³⁵ Буквар за французкия език, Наредила А. Ц. Узанова. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук, Велес у книгопечатницата на Л. Сломер, 1875, 48 с.

⁴³⁶ Речник на българската литература, т. 2, С., 1977, с. 450.

⁴³⁷ Читалище, г. III, 30 ноември 1872. с. 194.

интересуващите ги материали.

Най-голям е броят на преведените от френски език статии, разкази, философски есета, рецензии и пр. Дейни преводачки стават някои членове на женското дружество в Цариград, които получават образованието си във френското училище. Такива са сестрите Мария и Елена Чомакови, дъщери на д-р Стоян Чомаков, виден аптекар, лекар, участник в църковно-националното движение. Мария Чомакова е писарка на женското дружество в Цариград⁴³⁸. В сп. "Читалище" тя публикува "Времето" - философско есе⁴³⁹ и "Четирите възрасти на живота"⁴⁴⁰, а сестра и Елена Чомакова - "Училище на нещастieto" - нравоучение⁴⁴¹. За преводаческата си дейност Елена Чомакова е включена към сътрудниците на сп. "Читалище". На Зойка Г. Чалоглу принадлежи преводът от френски на разказа "Земеделецът и децата му"⁴⁴². През 1869 година излиза на английски книгата "Подчинеността на жените" от Стюар Мил, която "произведе твърде живо впечатление в Англия и Съединените държави". Иванка Золотович превежда статия-рецензия за тази книга от едно френско периодично списание, в която се споменава "жените съперничат с мъжете по способност, по сладкоречие, по талант в разни поприща". Жената дори е способна да извършва някои длъжности в "парламентарния живот"⁴⁴³. От френски превежда също и Анастасия Узунова⁴⁴⁴.

По-малка е групата на преводните материали от английски език. Основно внимание заслужава трудът на Олга К. Попович от Браила. Тя превежда съчинението Турците, Гърците и Славяните. Пътувание по славянските земи на Европейска Турция" от сестрите Макензи⁴⁴⁵. Този пътепис е написан по повод на тяхното пътешествие по българските и сръбски земи през 1864 година и е издаден в Лондон през 1867 година. Преводът на Олга К. Попович щял да излиза в периодичното списание на Българското книжовно дружество⁴⁴⁶. Редакцията на в. "Дунавска зора" изразява надеждата си, че това "нейно родолюбиво дело ще намери

⁴³⁸ Напредък, г. XI, бр. 95, 21 август 1876.

⁴³⁹ Читалище, г. I, кн. 2, 15 октомври 1870, с. 57.

⁴⁴⁰ Читалище, г. I, кн. 7 - 11, януари - август 1871.

⁴⁴¹ Читалище, г. I, кн. 4, 15 ноември 1870, с. 124.

⁴⁴² Читалище, г. I, кн. 3, 1870, с. 96.

⁴⁴³ Читалище, г. I, кн. 1, 1870, с. 26 - 27.

⁴⁴⁴ Век, г. II, бр. 13 - 17, 29 март - 26 април 1875.

⁴⁴⁵ Свобода, г. I, бр. 7, 17 декември 1869.

⁴⁴⁶ Македония, г. IV, бр. 11, 20 декември 1869.

последователки измежду нейните мили единородки"⁴⁴⁷. Като преводачка от английски е известна и Мария Касабова от Букурещ с разказа "Мария Лисчинска или съзаклятие"⁴⁴⁸.

От руски превежда Рада Киркович, завършила фундуклеевската гимназия в Киев. През 1874 година във Виена излизат нейните преводи на "Землеописание. Общи познания" и "Землеописание. Европа във физическо, етнографско и политическо отношение"⁴⁴⁹.

Председателката на калоферското дружество Ека Караминкова превежда от чешки език статията "За женский пол"⁴⁵⁰. Наред с точния превод Ека Караминкова дава и някои съвети на българката: да не се придържа към европейските моди, защото са непригодни за нашите условия, да се грижи за здравето си докато е още млада и др.⁴⁵¹.

Една от първите преводачки е Станка Николица - Спасо Еленина. Тя превежда от сръбски отделни части от съчинения на Д. Обрадович, които издава през 1853 година в Бялград под заглавие "Две приказки за славните жени и за Аза човекомразеца". Чрез този си труд тя се утвърждава и като първата българка, поставила открито въпроса за еманципацията на жената, за ролята и в обществото и семейството. Преводът на Николица - Спасо Еленина е точен и я характеризира като човек с развито филологическо чувство. "Две приказки за славните жени..." се въвежда като учебно помагало в някои училища през Възраждането. Тя подготвя за печат преводи на "Многострадална Геновева" и "Роман добър и предобър", които не успява да издаде⁴⁵².

Дейна преводачка от сръбски е и Рахил Душанова, по произход сръбкиня - Рахил Барак. През 1869 година излиза преводът и на книгата "Присад на мъдрост или сбор от философски поучителни мисли и наука за Възпитанието детинско и за новоженените" с автор Л. Петрович²⁵³. Душанова превежда и

⁴⁴⁷ Дунавска зора, г. II, бр. 50, 1869.

⁴⁴⁸ Отечество, г. II, бр. 90 и 91, 21 и 28 май 1871.

⁴⁴⁹ С м и р н о в, К. Землеописание. Общи познания. Книга за пригответелните училища. Превела Рада П. Киркович, Виена, 1874; С м и р н о в, К. Землеописание. Европа във физическо, етнографско и политическо отношение. Гимназическият курс. Преведе Рада П. Киркович. Първо издание, Виена, 1874.

⁴⁵⁰ Читалище, г. I, кн. 18, 15 юни 1871; кн. 11, с. 344 - 348; кн. 13, с. 402-407.

⁴⁵¹ Читалище, г. I, кн. 14, с. 442 - 446.

⁴⁵² Речник на българската ..., с. 450.

²⁵³ Свобода, г. I, бр. 21, 27 март 1870; вж. и Н а ч о в, Н. Калофер..., с. 199 - 202.

побългарява "Женско сърце" - приказки, а Екатерина Стайоглу я издава през 1870 година в Цариград в печатницата на в. "Македония" заедно със "Зла жена", преведена от Димитър Душанов⁴⁵⁴. Преводът си на "Злочестото добродетелно домочадие" Рахил Душанова посвещава на "българските госпожи и госпожици"⁴⁵⁵. Макар и бегъл, прегледът на преводаческата дейност на отделни жени, дава възможност да се направят някои изводи. На първо място това е високото интелектуално и културно ниво на българските преводачки. Преводните материали показват едно добро познаване на чуждата литература и печат, а също така и потребностите на българското възрожденско общество. Не се превеждат неразбираеми или ненужни произведения. В някои случаи преводите се побългаряват с оглед по-голяма достъпност. Една част от тях се използват като учебни помагала в девическите училища, а други се четат и обсъждат на общи събрания на женските дружества.

Естествено приносят на женското движение за развитие на българската книжнина не се изчерпва само с посочените направления. Някои жени с познания в областта на историята и литературата спомогат за съхраняването на ценни и редки издания. Така например председателката на софийското дружество Йорданка филаретова открива през 1869 година "Манасина летопис" в училищната библиотека. Веднага тя информира Найдена Герова, автор, преводач, известен общественик и културен деец, за направеното откритие, като предлага да му изпрати книгата, оценявайки нейната изключителна стойност.⁴⁵⁶

Като вещ познавач на старини, книжовни и художествени паметници се проявява Неделя Петкова по време на обиколката си в Солунско през 1873 година. Навсякъде тя настоява местните български свещеници, учители или първенци да я водят по църкви, калета, да и разказват легенди и предания. В село Стояково говори за средновековна българска църква "развалена още от превземането на тия места от турците", а намерените "статуи и разни старини" попадат в гръцкия консул. По този повод с

⁴⁵⁴ Зла жена. Смешно представление Q три действия и Женско сърце - приказки. Побългарил (от И. Попович - Стериа) Д. Т. Душанов, Цариград, 1870. Женско сърце е преведена от Рахил Душанова.

⁴⁵⁵ Българска възрожденска книжнина, т. I, с. 93.
Възвъзова - Каратеодорова, К., Л. Драголова, София през Възраждането, С., 1988, с. 107, док. 88. Писмо на Йорданка филаретова до Найдена Герова в Пловдив от 13 м>рт 1869.

неприкрито възмущение Неделя Петкова пише: " Колко такива старини, от които може да се изчерпи материал за нашата история киснат в гръцки ръце!" В църквата на село Ведрица открива "много икони все с български надписи" и "надгробни камъни написани по български". От калето край село Почеп взима няколко антични монети. Неделя Петкова донася в Солун и една книга, която предава на Народната библиотека през 1881 година⁴⁵⁷.

Такива са по-важните факти, които очертават приносът на женското движение в развитието на българската възрожденска просвета и култура. Те са достатъчни да определим, че през втория период (1869 - 1876) женското движение преживява своеобразен скок в цялостната си културно-просветна дейност. Все по-голям брой дружества, настоятелства и отделни членове подпомагат девическото образование, откриват библиотеки и женски читалища, насочват се към театралната сцена. Налице е един подчертан интерес към българската книжнина и език, стремеж към цялостно духовно издигане на нацията. Чрез тази си дейност женските дружества се свързват по-тясно с други културно-просветни организации, с видни книжовници, редактори, издатели, книжари.

⁴⁵⁷ Петкова, Н. Цит. съч., с. 81 - 82; 158.

ПРИНОС НА ЖЕНСКИТЕ ДРУЖЕСТВА
В НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНОТО
ДВИЖЕНИЕ ПРЕЗ 1869-1878

**1. ПОДПОМАГАНЕ НА РЕВОЛЮЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ
ДО АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ**

В годините след Кримската война българката прави откъслечни, плахи опити за навлизане в обществено-политическия живот и национално-освободителните борби. Този процес се осъществява бавно и мъчително, забавя се от изостаналостта на жената, от ориенталските предразсъдьци и самата историческа съдба на българската нация. През този период българката продължава да бъде крепител на семейното огнище, възпитател на поколения българи, закърмени с любов към род и родина. Жената постепенно започва да се включва в културно-просветния живот на българската нация. Из средите на народа израстват такива българки като Баба Тонка, Йорданка Филаретова, Неделя Петкова, Баба Мота, Бяла Бона и други, които дейно подпомагат различни етапи на национално-освободителното движение. Това участие на отделни жени постепенно прераства в организирано подпомагане на революционното движение от страна на женските дружества.

Въпреки всички направени изводи още през 30-те години на ХХ век, че женските дружества подпомагат революционното движение, досега не са посочени конкретните факти, не са разгледани етапите и направленията в тази насока. През 1930 година Стилиян Чилингиров пише, че читалищата и женските дружества "помогнаха за по-скорошното извоюване както на духовната ни свобода, така и на политическата"¹. Подобно

¹ Чилингиров, С., Цит. съч., с. 132.

становище застъпва и Българския женски съюз през 1931 година: "Българските женски дружества през Възраждането са плод на зародилия се у нас стремеж към духовно и политическо освобождение. Те дават възможност на българката да служи по-определено и по-сигурно на освободителното дело на своя народ"². През 1937 година Димитрана Иванова изказва мнението, че "читалищата и женските дружества служеха еднакво на борбите за духовно и политическо освобождение или по-право и двата тия института бяха едни от проявите на тези борби"³.

В различни изследвания се проследява дейността на отделни жени в помощ на дейци или местни революционни комитети. Изнасят се факти за жени-куриерки, сподвижнички на Васил Левски, за жени, ушили знамена за Априлското въстание и други. Не се търсят пътищата и средствата, чрез които женските дружества организирано подкрепят национално-освободителното движение. Липсва и цялостно проучване за отношението на революционни дейци към женското движение и към отделни женски дружества. Някои автори приемат, че женските организации през Възраждането са чисто културно-просветни центрове, без да оценяват тяхната роля в подготовката на Априлското въстание и след неговия погром, както и по време на Освободителната война. Този проблем не намира място и в монографичните изследвания, посветени на Априлското въстание и Освободителната война. Само някои автори споменават за конкретни прояви на женските дружества в помощ на освободителите⁴.

Началната граница на организираното подпомагане на революционното движение от страна на женските дружества отнасяме към 1869 година поради няколко причини. Както изтъкнахме първият етап (1857 - 1869) в дейността на женското движение се характеризира с възникването на женски дружества с чисто културно-просветен и благотворителен характер. През 1869 година започва масовото основаване на женски организации в редица селища, които бързо се превръщат в реален фактор в българското възрожденско общество. Именно през същата година Васил Левски поставя началото на вътрешната революционна организация. Според друго становище през 1869

² Български женски..., с. 85.

³ И в а н о в а , Д. Женските дружества и читалищата, Двадесет и пет години в служба на българската просвета и култура (1911 - 1936), Юбилеен сборник, С., 1937.

⁴ Г е н о в , Ц. Освободителната война 1877- 1878, С., 1978. с. 221.

година Левски изгражда само революционни ядра от съмишленици, а при третата си обиколка създава революционни комитети. Съществуват някои по-късни спомени, че женските дружества в Габрово, Самоков и други селища се основават по идея или със съдействието на Васил Левски. На този етап на проучването не успяхме да открием сигурни свидетелства за това.

Периодът от масовото основаване на женските дружества до Априлското въстание (1869 - 1876) е преди всичко свързан с многостранната им културно-просветна дейност. Оскъдни са данните, които говорят за помощта, оказана на революционната организация от женското движение. Проблемите на революцията и националното ни освобождение започват постепенно да навлизат в дейността на някои дружества. Отделни членове, свързани преди всичко с родствени или лични връзки с революционни дейци, са посветени в тяхното дело и всестранно го подпомагат.

Красноречив пример в това отношение е председателката на софийското дружество Йорданка Филаретова, роднина на Димитър Трайкович, деен член на местния революционен комитет. Според някои автори Йорданка филаретова съхранява архива на революционния комитет в София⁵. Тези твърдения се приемат и от Иван Унджиев, който допълва, че Левски се крие няколко пъти в нейния дом⁶. За връзките на Йорданка филаретова с Апостола свидетелства и едно нейно писмо. След Арабаконашкия обир Филаретова сочи Димитър Общи като главен виновник за масовото издайничество. В писмо от 24 ноември 1872 година до Найдено Геров тя пише: " Този Димитър указал на много лица, казвал, че имали големи планове, че тия пари били обрани с цел да купуват за тях оръжие, с които след година - две да подигнат България на крак"⁷. Краят на същото писмо е доказателство за тесните връзки на филаретова с революционната организация: " Приносящия е верен и вещ от работата и може да се научите от него кое не ми е дошло на ум да ви пиша". Наред с това тя дава ценна информация за Васил Левски след неговото залавяне. На 13 януари 1873 година пише на Н. В. Чалики, че Левски е затворен в казармата, в отделна стая "под караул от доста аскер"⁸. Тези факти както и цялостната и кореспонденция дават основание на

⁵ Георгиев, М. Възраждането на град София, С., 1920, с. 63.

⁶ Унджиев, И. Васил Левски, С., 1980, с. 167.

⁷ Пак там, е. 281.

⁸ Из АНГ, кн. II, С., 1914, с. 642; Унджиев, И. Васил..., с. 328.

някои автори да я причислят към малкото българки, взели пряко участие в ръководните органи на революционната организация⁹. От особено значение за определяне мястото на Филаретова в тези структури са кореспонденцията и с Найден Геров, Христо Стоянов, сведенията за Арабаконашкия обир, залавянето на Левски и настъпилата криза в революционната организация¹⁰. Част от данните на Йорданка Филаретова са включени в консулски доклади на Найден Геров до граф Игнатиев в Цариград¹¹. Изнесените факти доказват по безспорен начин, че председателката на дружество "Майка" е в тесни връзки с революционния комитет в София и е посветена в редица революционни дела. За това свидетелства и дейността и след Априлското въстание.

Председателката на женското дружество в Пазарджик Мариола Доспевска укрива Васил Левски, Ангел Кънчев, Димитър Общи и други революционни дейци. Понякога тя взема участие в комитетските разговори наред с мъжа си, възрожденския художник Станислав Доспевски¹².

Сред най-дейните помощнички на революционната организация в Търново е Баба Мота, майка на Христо Караминков - Бунито. В къщата си тя укрива Левски, отец Матей Преображенски Миткалото, Бачо Киро, Стефан Стамболов и други. При изграждането на революционната организация в Търново и околността Бяла Бона е в непрекъснати връзки с революционния комитет¹³. Същата събира тайни сведения, за което и помагат многобройните познанства с турските първенци в града. Тя фигурира в архивните документи на женското движение в Търново под името Бона Станчова. Във връзка с революционната организация са и други търновки: Аника Костова, Тодора Недева Бакалова, Аника и Кирияки Панайотови.

До скоро се приемаше, че видната деятелка на женското движение в Търново Евгения Кисимова не е свързана с революционното дело. Забравяше се и фактът, че е дъщеря на х. Георги Кисимов, участник във Велчовата завера от 1835 година и сестра на Пандели Кисимов. Първият неин политически акт отнасяме към 1867 година, когато протестира против

⁹ Тахов, Г. Един живот в писма (Йорданка Филаретова) - В: Българки, С., 1982, с. 67.

¹⁰ Из АНГ, кн. II, с. 638.

¹¹ Възвъзова - Каратеодорова, К. Цит. съч., с. 135.

¹² Дойчев, Л. Сподвижнички на Апостола, С., 1984. с. 169.

¹³ Паскалева, В. Цит. съч., с. 161 - 162.

незаконното арестуване на Христо Пулев. Писмото и по този повод до руския консул А. Е. Сечинков завършва с думите: " Господи! До кое време Велика Русия ще гледа на всичко това с хладнокръвие"¹⁴. През 1875 година Евгения Кисимова се застъпва за "заточените в Диар Бекир" пред русенския митрополит Григорий. В писмо от 15 октомври 1875 година тя го известява, че чрез него ще изпрати "жалба" за освобождаването на "единствено останалите живи двама свещеници и едно момче", заточени в Диарбекир¹⁵.

Важна роля играят жените куриери, които осъществяват връзката между отделните революционни комитети и дейци. Твърде популярни и уважавани в тези среди са Баба Тонка Обретенова и дъщерите ѝ Петрана и Анастасия, които са пряко посветени в революционното дело. Дейността им в Гюргево се подпомага от Кина Кънева и Иванка Горова, сестри на Ангел Кънчев¹⁶, Тодора Миразчиева¹⁷ и Тодора Недева Бакалова¹⁸.

Несъмнено приведенният фактически материал показва богата и разностранна дейност на отделни членове и деятелки на женското движение в помощ на революционната организация. Успоредно с това някои женски дружества, които са изградени под прякото въздействие и с помощта на революционни дейци, организирано се включват в подпомагане на вътрешната революционна организация.

Женското дружество в Горна Оряховица е основано по инициатива на Вичо Грънчаров, Филип Обрешков, Димитър Мънгов, Елена Грънчарова, Фроса Статева, Андони Момчилова - всички привърженици на идеята за освобождение. Особено спомага за организационното му укрепване Радко Радославов, революционен деец и председател на местното читалище¹⁹. Според някои автори целта на женското дружество е да подпомага революционния комитет в Горна Оряховица²⁰. Сред членовете на този комитет Звезделин Цонев посочва и жени: Зафири и Вангели Писареви, Кина Минкова, Кина Стоянова -

¹⁴ АВПР, ф. П. К., 1867, дело 2183, л. 290.

¹⁵ НБКМ - БИА, II А 5723. Писмо на Евгения Кисимова до Григорий Доростолочервенски от 15 октомври 1875.

¹⁶ Априлско въстание, т. I, С., 1954, с. 354 - 356. Писмо на Петрана Обретенова до Кина Кънева и Иванка Гороба от 9 май 1876.

¹⁷ Пак там, с. 612.

¹⁸ Пак там, с. 117.

К о н г а р е 8, Н. Цит. съч., с. 175.

²⁰ Български женски..., с. 111 - 112.

Дачева, Марийка Василева, Тодора Недева, Ана х. Панайотова, Йонка Пенева и други²¹.

Революционните дейци Павел Бобеков²² и Найден поп Стоянов²³ оказват организационна помощ на женската дружина "Надежда" в Панагюрище, която играе решаваща роля за създаване на революционни настроения сред жените. Сравнявайки състава на дружественото настоятелството и тайния комитет стигаме до извода, че редица жени и дъщери на революционери оглавяват женското движение в Панагюрище. Така например Васил Левски често отсяда в къщата на Дела Симеонова х. Кирилова, касиерка в първото настоятелство. Нейният съпруг Симеон х. Кирилов е касиер на революционния комитет, основан от Левски през 1871 година, а същевременно изпълнява и председателски функции. Съществуват сигурни данни, че ханът на Иван Ст. Джуджев, богат търговец и деен член на комитета, също служи за убежище на Апостола²⁴. Неговата съпруга Мария Джуджева, посветена от рано в революционното дело, влиза в настоятелството като помощник-писарка²⁵. В революционното дело още от времето на Левски навлиза и Цвята Зографска, една от основателките на женската дружина. Райна поп Георгиева и Тоша Ст. Дринова, ръководителки на девическата дружина "Китка", също са обвързани с тези идеи²⁶.

Женската дружина в Копривщица се учредява с помощта на Тодор Каблешков, който изработва проекто-устава и привлича майка си за председателка²⁷. Той отблизо следи обществената активност на копривщенки и умело направлява тяхната дейност. В писмо до майка си Каблешков определя какви качества трябва да има един обществен деец и какви хора трябва да се привличат за народното дело²⁸. В много отношения той се явява пряк продължител на идеите и схващанията на Левски и на практика творчески ги прилага за женското дружество в Копривщица. Някои от пунктовете на проекто-устава за отчетността, организационната структура, целите и други са отражение на

²¹ Ц о н е в, З. История на град Горна Оряховица и околността му Лясковец и Арбанаси, Велико Търново, 1932, с. 85.

²² Право, г. VIII, бр. 13, 11 юни 1873.

²³ П а т ъ р ч а н о в а, Р. Цит. съч., с. 22.

²⁴ Й о н к о в, Х. Панагюрище център на Априлското въстание, С., 1975, с. 23.

²⁵ П а к т а м.

²⁶ П а т ъ р ч а н о в а, Р. Цит. съч., с. 23.

²⁷ Юбилеен сборник..., с. 538 - 543.

²⁸ Ч а к ъ р о в, С. Тодор Каблешков - В: сб. Копривщица, С., 1980, с. 126.

революционния устав, съставен от Левски²⁹. По този начин Тодор Каблешков се стреми да създаде стройна организация сред жените в Копривщица, изградена на дълбоко демократична основа.

Инициатор за учредяване на женското дружество в Брацигово е Васил Петлешков, председател на местния революционен комитет. Той предоставя сграда за ползване от читалището и женското дружество³⁰.

Многостранни са отношенията между революционната организация и женското дружество в Карлово. Васил Левски има редица сподвижнички и укривателки в родния си град. Сред тях са подпредседателката на дружеството Анастасия Райно Попович и писарката Ека Попова. Често Васил Левски посещава къщата на Анастасия Попович във връзка с комитетски дела. Тук заседава и карловския революционен комитет³¹. В същата сграда се провежда и учредителното събрание и някои от следващите заседания на дружеството в Карлово. Анастасия Попович сама подпомага дейността на Левски и местния комитет, тъй като съпругът и Райно Попович умира през 1858 година³². В "Спомен за Левски" Елисавета Попова подробно описва срещите и впечатленията си от него, връзките му със съпруга и д-р Киро Попов, член на комитета³³. Дори богатият търговец Иван Фурнаджиев с готовност дава голяма сума за революционната организация. Неговата съпруга Мария Фурнаджиева е настояща членка в карловското дружество³⁴. Революционният комитет възлага на своя член Васил Платнаров да купи плат и сърма, а на Мария Ганева, Тина поп Христова и други "комитетски работнички-революционерки" да ушийт знаме по проект на Ангел Кънчев и Васил Левски. Мария Ганева е дъщеря на един от най-верните съратници на Апостола - Гани Николов Маджареца. В тяхната къща често отсяда Левски, а последното му посещение е през декември 1872 година³⁵.

Широки и многостранни са контактите между членовете на женското дружество в Хасково и местния революционен комитет. Теофана Жечкова Шишманова, по мъж Стоилова и

²⁹ Юбилеен..., Непубликувани досега писма на Т. Л. Каблешков и на Найденов по Стоянов, С., 1926.

³⁰ 4 илингиров, С. Цит. съч., с. 151 - 152.

³¹ Дойчев, Л. Сподвижнички на Апостола, С., 1984, с. 92.

³² Паскалева, В. Цит. съч., с. 183, 219.

³³ Зора, 6015, 5 юли 1939.

³⁴ Дойчев, Л. Цит. съч., с. 93, 95.

³⁵ Пак там, с. 73, 75 - 76.

дъщеря и Мария стават дейни членове на женската организация. В периода 1870 - 1872 година в Хасково назряват условия за организирана борба за освобождение и създаване на революционен комитет. Васил Левски отсяда в къщата на Теофана Жечкова Стоилова, където се провеждат и някои от заседанията на революционните дейци³⁶. През ноември 1872 година Левски създава хасковския комитет в нейната къща. Петър Берковски е избран за председател, а жена му Евгения Берковска е член на настоятелството. Подпредседател на революционния комитет става Мирчо Попов, зет на Теофана Стоилова. По това време в революционното дело е посветена и х. Кирияки х. Иванчо Минчева, подпредседателка на женската организация. Писарката на хасковското дружество Теофана х. Иванчо Минчева, по мъж Златарова, е тясно свързана с революционните дейци. Левски посещава къщата им през септември и ноември 1872 година. В спомените си тя пише: "Подир туй дохаждаха писма от Левски алегорически... Всички негови писма и устава аз съм ги пазила дома и нищо тайно не се е вършило от нас"³⁷. За по-късните контакти на Златарова с революционната организация свидетелства една снимка. По време на Априлското въстание тя написва на гърба и: "1876 май 1-й. Хасково... Ако аз загина от ръцете на неприятелите ни и чядото ми остане злочесто сираче, моля ви в името Божие у когото и да е, отгледайте го като същи родители"³⁸.

След залавянето и смъртта на Левски през май 1873 година в Шишмановата къща заседава Хасковския революционен комитет под ръководството на Атанас Узунов. За решението на комитета да бъде убит х. Ставри са уведомени Мария Попова и Теофана Стоилова. След неуспеха на Хасковското покушение двете изгарят "колкото има съмнителни книжа и писма"³⁹. Заловени са Атанас Узунов и други 22 революционни дейци, осъдени и заточени в Диарбекир. От това време датира и едно прошение от "сичките майки и жени" на задържаните до пашата в Одрин⁴⁰. Събитията от 1873 година нанасят удар не само върху революционната организация, но и върху женското дружество в Хасково.

³⁶ Баева, З. Н. Димов, Хасково през Възраждането, С., 1986, с. 6.

³⁷ Златарова, Т. Цената на свободата, С., 1988, с. 37.

³⁸ Пак там, с. 128.

³⁹ Дойчев, Л. Цит. съч., с. 253.

⁴⁰ Златарова, Т. Цит. съч., с. 48. Сведенията на Теофана Златарова са потвърдени от съдебните протоколи по делото. Вж. Протоколи от съдебния процес срещу Атанас Узунов и другите подсъдими по хасковското покушение през 1873 година, НБКМ, С., 1975

Изнесените факти доказват, че 5 настоятелки пряко подпомагат революционното дело още в началния му етап. Анализирайки състава на тайния революционен комитет, читалище "Заря" и женското дружество в Хасково стигаме до извода, че трите организации се ръководят от представители на прочутия възрожденски Шишманов род. Близките родствени връзки между членовете на управителните тела спомагат за задълбочаване на техните контакти и поставянето им в помощ на революционното дело.

Безспорно сред най-дейните участнички в революционното движение са Неделя Петкова и Станислава Караиванова, видни деятелки на женското движение в Македония. В спомените си Станислава Караиванова пише: "... ние с мама всяка неделя вечер ходехме в къщата на Георги Копандов, където се събираха младежи, четяхме им кореспонденцията от Централния комитет и пеехме народни песни, чрез които се развиваше в тях желание за въстание"⁴¹. По сведения от руски консулси доклад през 1870 година Станче Богданов преписва няколко революционни песни, дадени му от Неделя Петкова. След откриване на песните у Георги Колев властта предприема арести и разследвания. Според руския консул Якубовски целта е "преследване на някои българи в предположение за връзки с българските (революционни - б.м.) комитети"⁴². По сведения на Неделя Петкова "във Велес дойде пратеник от Левски с кореспонденцията от Централния комитет в Балкана, с молба да им ушим едно знаме, за което бе изпратен и модел. Пратеникът бе поп Константин (карловец). Това знаме е ушито през 1870 година по предложение лично на Левски за БРЦК. Работехме нощя само и то доста предпазливо. Левът бе ушит с червеникава подходяща коприна, а над главата му беше ушито с бели едри букви "Свобода или смърт", а отдолу "станете да ви освободя"⁴³. Преди завършването на знамето турската власт предприема обиск, арестува Неделя Петкова, изпраща я на съд в Битоля, а от там в Солун⁴⁴. Подробни сведения за двете учителки дава руския езиковед-славист А. Селищев. Неделя Петкова и Станислава Караиванова продължават своята политическа и революционна дейност в Солун като членове на женското дружество "Възрождение", по-късно преименувано в "Българска

⁴¹Петкова, Н. Цит. съч., с. 42.

⁴²Дойно, Д. Национално-революционните борби в Югозападна България през 60-те и 70-те години на XIX век, С., 1976, с. 70.

⁴³Петкова, Н. Цит. съч., с. 41, 43.

⁴⁴Паскалева, В. Цит. съч., с. 246.

зора". Анализирайки целите и дейността на тази организация Дойно Дойнов я определя като национално-политически център на българщината в Солун, подготвящ въстание в Македония⁴⁵.

След идването на Царевна Миладинова в Шумен през 1874 година женското дружество "Родолюбив" активизира дейността и връзките си с местния революционен комитет⁴⁶. По това време в класното училище работи Панайот Волов, един от бъдещите апостоли в IV революционен окръг.

Въпросът за членството на жени в революционните комитети по места остава спорен в българската историография. Някои автори приемат, че отделни жени, свързани тясно с революционната организация, са нейни действителни членове. Подобни твърдения се отнасят до Йорданка Филаретова - София, Теофана Жечкова Стоилова - Хасково, членове на женското дружество в Горна Оряховица и други. Липсата на достатъчно сигурни архивни материали не ни дава възможност да приемем със сигурност това твърдение. Редица историци отхвърлят възможността за членство на жени в революционната организация, като се позовават на твърдение, че Левски не привлича жени в съзаклятието. В специализирани проучвания по този въпрос се използват различни термини: сподвижнички, симпатизантки, ятачки, съзаклятнички, укривателки, революционерки и други. В дадения случай терминологията не е от особено значение, тъй като е налице една многостранна дейност по подпомагане на Васил Левски и революционните комитети в различни райони.

Въз основа на архивни материали и многобройни спомени на участници в революционното движение установихме, че в периода 1869 -1876 година пряко отношение към революционната дейност имат 10 председателки⁴⁷; 2 подпредседателки⁴⁸; 2 касиерки⁴⁹; 3 писарки⁵⁰; десетки настоятелки и редови членове на женски организации. Техният действителният брой не може да се

45

Дойнов, Д. Национално..., с. 96.

46 Миладинова -Алексијева, Ц. Цит. съч., с. 36, 330.

47 Това са Йорданка филаретова - София; Мариола Доспевска - Пазарджик; Елена Грънчарова - Горна Оряховица; Евгения Кисимова - Търново; Анна Л. Каблеижова - Копривщица; Райна поп Георгиева и Тоша Ст. Дринова - Панагюрище; Царевна Миладинова - Шумен; Неделя Петкова и Станислава Караиванова - Велес.

48 Анастасия Райно Попович - Карлово; х. Кирияки х. Иванчо Минчева - Хасково.

49 Дела Симеонова х. Кирилова и Тана ф. Щърбанова - Панагюрище.

50 Мария Иванова Джуджета и Стояна Захарий Койчева - Панагюрище; Теофана Златарова - Хасково.

уточни поради липса на достатъчни сведения. Тук е разгледана дейността само на онези жени, чиито имена фигурират в списъците на женските организации. Необходимо е да се отбележи, че броят на българките, свързани с революционното движение, е многократно по-голям.

На базата на приведения фактически материал и изясняване отделните насоки в подпомагане на революционното движение до Априлското въстание могат да се направят следните изводи. Видни представители на вътрешната революционна организация съдействат за основаване на женски дружества, интересуват се от тях и ги подпомагат. През втория етап (1869 - 1876) от съществуването си женските дружества постепенно и поединично започват да оказват помощ на революционните комитети по места. Най-дейни в това отношение са организациите в Панагюрище, Хасково, Горна Оряховица, Търново, Карлово, Копривщица, София, Солун и др. Всичко това ни дава основание да твърдим, че от културно-просветни организации през първия етап (1857 - 1869) женските дружества бавно и постепенно започват да се превръщат в организации с национално-освободителен заряд.

2. УЧАСТИЕ В АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ И ДЕЙНОСТ СЛЕД НЕГОВИЯ ПОГРОМ

Идеята за разрешаване на българския национален въпрос чрез организиране на всеобщо въстание се налага в обществото бавно и постепенно. Подготовката на въстанието, както в идейно, така и в организационно отношение се извършва в продължителен период от време. Една от съществените страни в подготовката на Априлското въстание е стремежът за превръщане на революционно-демократичната идеология в убеждение и верую на широки слоеве от възрожденското общество. Основна заслуга за това имат Вътрешната революционна организация и частните комитети по места. Наред с тях мрежата от училища и читалища, възрожденският печат и театър допринасят в различна степен за разпространяване на тези идеи и настроения в най-общ план. Тук е необходимо да се подчертае приносът на женските дружества за създаване на патриотични, родолюбиви настроения сред жените и за приобщаването им към идеите на националната революция.

Някои женски дружества участват пряко в непосредствената подготовка на Априлското въстание. Техният принос се състои преди всичко в ушиването на въстанически знамена. Изработването на знамена е важна, неразделна част от подготовката на въстанието и има огромно психологическо въздействие. Поради тази причина апостолите и местните революционни комитети се стремят да се снабдят своевременно със знамена⁵¹.

Най-активни са женските дружества в селищата на IV революционен окръг, където подготовката за въстанието взема големи размери. Революционният комитет в Панагюрище възлага на председателката на девическата дружина Райна поп Георгиева, на Цвята Зографска и други жени да ушият голямото знаме за въстанието. Учителката Милка Узунова, деен член на "Китка", също участва в ушиването на главното знаме. В автобиографията си Райна поп Георгиева пише, че лично Бенковски възлага тази важна и отговорна задача на тайно събрание на революционния комитет в къщата на Искро Манчев в

⁵¹ Подробно за ролята, значението и историята на знамената от Априлското въстание жж. Д о й н о в, Д. Бойните знамена на Априлското въстание - В: Военна подготовка и провеждане на Априлското въстание, С., 1976, с. 157 • 172.

края на март 1876 година⁵². За модел и служи знамето на революционния комитет в Карлово, изработено "много изкусно" от Мария Ганева. Временно Райна поп Георгиева прекратява работата си в девическото училище, където я заместват други учителки. Знамето е работено последователно в къщите на Искро Манчев, Захари Койчев и Райна поп Георгиева. В спомените си "Какво зная и какво съм претърпяла по време на българското народно освобождение" Цвята Зографска пише: "Райка, М. Нейчова, Ст. Захари Койчева, М. И. Джуджева ушиха много по-хубаво от карловското знаме"⁵³. Цвята Зографска изработва 12 малки знамента за четите по проект на мъжа си Иванчо Зографина, одобрен лично от Бенковски. Всички тези жени ръководят женското движение в Панагюрище през 70-те години: Райна поп Георгиева е председателка на девическата дружина "Китка", а Мария Нейчева и Милка Узунова⁵⁴ - дейни членове, Стойна Захари Койчева - писарка, Мария Ив. Джуджева - помощник-писарка в настоятелството на женската дружина "Надежда", а Цвята Зографска е една от основателките⁵⁵. Ето защо Христо Йонков с основание посочва, че силното женско движение, здраво свързано с революционната организация е един от главните фактори за повдигане на революционните настроения в Панагюрище⁵⁶.

Жените от други селища на IV революционен окръг следват примера на панагюрки. В Копривщица знамето е ушито от Дала Тодорова Главчева, отдадена всецяло на революционното дело. В Карлово Мария Ганева довършва по поръка на Панайот Волон знамето, предназначено за въстаниците. То е от "скъпа материя и на него в златно беше изобразен разярен лъв, стъпил в краката си полумесец, а над главата му бяха изписани думите "Свобода или смърт", а от другата страна "Съединението прави силата" и "Боже пази България"⁵⁷. Вероятно второто знаме изработено също от Мария Ганева е взето от Панайот Волон на 5 април 1876 година и с него е обявено въстанието в Панагюрище на

⁵² Райна Княгиня, Автобиография..., с. 28-29.

⁵³ Зографска, Ц. Какво знам и какво съм претърпяла по време на българското народно въстание - В: Райна Княгиня, Цит. съч., с. 162.

⁵⁴ По време на Освободителната война при възобновяване на дружината Милка Узунова влиза в настоятелството като "съкровищница". Тя подробно информира Райна поп Георгиева в Москва за неговото състояние и проблеми, вж. НБКМ - БИА, II В 833.

⁵⁵ Къща-музей "Райна Княгиня" - Панагюрище, инв. 2.

⁵⁶ Йонков, Х. Цит. съч., с. 33-34. Това схващане е застъпено преди всичко в по-нови изследвания за Априлското въстание.

⁵⁷ Райна Княгиня, Цит. съч., с. 29; Йонков, Х. Цит. съч., с. 334.

20 април⁵⁸. Знамето на Пазарджишкия революционен комитет е ушито от Теофана Доспевска по проект на художника Станислав Доспевски⁵⁹. В Брацигово знамето е работено от учителката Анка Гиздова, но остава недовършено при обявяване на въстанието.

Активна подготовка е извършена и в Първи търновски революционен окръг под ръководството на Стефан Стамболов, Христо Караминков - Бунито, Иван Панов Семерджиев и Георги Измирлиев. С определяне на Горна Оряховица за ръководен центъра на въстанието в окръга, дейността на местния комитет се засилва. Особено активно в подготовката на предстоящото въстание се включват горнооряховските жени под ръководството на Елена Грънчарова, председателка на дружество "Просвета". Революционният комитет в Горна Оряховица възлага ушиването на знамената на женското дружества и на неговата председателка. Повечето автори сочат, че в центъра на Първи търновски революционен окръг са изработени три знамена от Вангели и Зафири Писареви и Зойка Обрешкова - Шонтова. Работени са тайно през нощта в къщата на Кина Минкова, където заседават членовете на революционния комитет в Горна Оряховица⁶⁰. В Търново две въстанически знамена са ушити: едно от Ивани Кабакчиева за четата на поп Харитон и Бачо Киро, а друго от Кириаки и Аника Панайотови, по-късно дейни членове на дружество "Милосърдие"⁶¹. Женското дружество "Благодетел" в Ловеч също подпомага местната революционна организация. Под ръководството на неговата председателка Ана Предич е изработено знаме за предстоящото въстание. Платното е закупено от приходи на лотария, организирана от женското дружество и работено от членове в тъмна стая, за да не бъде привлечено вниманието на турските власти⁶².

⁵⁸ Въпросът за карловските знамена, ушити от Мария Ганева, остава все още недостатъчно изяснен. Вж. С т о я н о в, З. Записки по българските въстания, т. II, Русе, 1887, с. 14; Д и м и т р о в, Г. Княжество България, ч. II, Пловдив, 1896, с. 421; С т р а ш и м и р о в, Д. История на Априлското въстание, т. III, Пловдив, 1907, с. 71; У н д ж и е в, И. Карлово..., с. 186; ДА - Пловдив, ф. 56, оп. 1, а. е. 2. Ч е р н е в, Х. История на карловското знаме, ушито по време на Априлското въстание, л. 7.

⁵⁹ П а с к а л е в а, В. Цит. съч., с. 178.

⁶⁰ Ц о н е в, З. История на град Горна Оряховица и околността му Лясковец и Арбанаси, Търново, 1932

⁶¹ П а с к а л е в а, В. Цит. съч., с. 258.

⁶² П а к т а м, с. 257.

Във Втори сливенски революционен окръг в Ямбол знамето е ушито от учителката Пепинка Георгиева с помощта на Радка Велева. То е извезано на зелен плат, с жълта и бяла сърма, с лъв в средата и надпис от едната страна "Свобода или смърт", а от другата "Ямболци да измрем за Отечеството -1876"⁶³.

Особена активност при подготовката на Априлското въстание проявяват Неделя Петкова и Станислава Караиванова, които са ревностни организаторки на женското движение в Македония. От сведенията на руския славист А. М. Селищев съдим, че двете изработват второ знаме в Солун през 1876 година. Той е от коприна и е предназначено за Малашевското въстание⁶⁴.

Повечето от знамената участват във всички сражения по време на Априлското въстание. Те играят огромна роля за повдигане националното самочувствие и дух на въстаниците, пазят се от тях като светиня и се предават от ръка на ръка⁶⁵.

Много българки, организирани от женските дружества, вземат активно участие и в други страни от подготовката на въстанието. В различни селища на IV революционен окръг жените масово приготвят сухари, леят куршуми, шият въстанически униформи и подпомагат мъжете във всяко начинание. Панагюрки правят сухари, превръзки и мехлеми за рани⁶⁶. В спомените си Цвята Зографска пише: "когато стана въстанието бяхме се събрали жени у нас в двора и мажем платно за мушамы за да се пазят знамената и оръдията по време на война"⁶⁷. Съществуват сведения, че сградата в Брацигово, собственост на Васил Петлешков, в която се помещава женското дружество "Надежда", по време на въстанието се използва за склад на оръжие и се провеждат заседанията на революционния комитет⁶⁸. Най-пълни данни в тази насока има за женското дружество в Горна Оряховица. Основавайки се на оригинални документи Звезделин Цонев⁶⁹ твърди, че през 1876 година наред с мъжете в подготовката на въстанието се включват и жени. В тесни връзки с революционната организация е председателката на

⁶³ Пак там, с. 138.

⁶⁴ Пак там, с. 138.

⁶⁵ Дойнов, Д. Бойните знамена..., с. 157 - 172.

⁶⁶ Стоянов, З. Цит. съч., с. 330.

⁶⁷ Зографска, Ц. Цит. съч., с. 162.

⁶⁸ НА НИПК, Регистър на недвижимите паметници на културата в Пазарджишки окръг, с. 98.

⁶⁹ При написване на историята на Горна Оряховица Звезделин Цонев разполага с документи, отнасящи се до дейността на революционния комитет, които по-късно са загубени.

дружеството Елена Грънчарова⁷⁰. Горнооряховки приготвят фишеци, укриват апостоли в домовете си, където се провеждат тайни събрания на революционната организация. С цялата своя дейност през 1876 година дружеството в Горна Оряховица се поставя в услуга на местния революционен комитет и изпълнява своя патриотичен и национален дълг⁷¹.

Априлското въстание избухва преждевременно и заварва някои революционни комитети недостатъчно подготвени. Въпреки това жените навсякъде масово подкрепят въстанието. Непосредствено в сраженията участват жени от Панагюрище, Батак, Перушица, Ново село, Кръвеник и други селища в различни революционни окръзи⁷². В центъра на IV революционен окръг Панагюрище след освещаване на знамето на 22 април то е поето от Райна поп Георгиева. Този тържествен момент, описан твърде картинно от Захари Стоянов, Райна поп Георгиева и други, направил силно впечатление на панагюрци⁷³. На следващия ден Райна Княгиня участва във военните сражения около Панагюрище при Балабанова кория.

В Горна Оряховица е извършено предателство, а на 25 април властите правят обиск в дома на Михаил х. Стоянов. Полицията търси да арестува главните организатори на въстанието Георги Измирлиев и Иван Панов Семерджиев, които се укриват в къщата на Язаджиеви. В този решителен момент Елена Грънчарова укрива в домовете на свои познати жени апостолите и дейците на местния революционен комитет и енергично участва по прикриване следите от готвеното въстание. Иван Панов, Георги Измирлиев и други революционни дейци са заловени и откарани в Търново⁷⁴.

По това време се създава реална опасност град Горна Оряховица да бъде разрушен и ограбен от развилнелите се черкези и башибозуци от околните села. С риск на живота си председателката на женското дружество Елена Грънчарова

⁷⁰ За участието на Елена Грънчарова и Вангели Писарева съдим и от прошенията им до Народното събрание, вж. Априлско въстание, т. II, с. 177, 183.

⁷¹ Стратев, И. Подготовка на въстанието в Горнооряховска революционна околия, Горна Оряховица, 1928.

⁷² Не се спираме подробно на масовия героизъм, проявен от много жени, тъй като е предмет на други изследвания.

⁷³ Райна Княгиня, Цит. съч., с. 7.

⁷⁴ Цонев, З. Цит. съч., с. 95.

организира бунта на горнооряховските жени⁷⁵. Сред камбанен звън, предвождани от Елена Грънчарова на кон и няколко свещеници, жените се отправят от Арбанаси към Търново⁷⁶. Те са посрещнати в Асенова махала, на Владишкия мост на река Янтра, с насочени дула на пушките. Елена Грънчарова излага пред търновския паша исканията на горнооряховки и молбата им да спаси града от разорение. Благодарение решителността на тези навременни действия Горна Оряховица е спасена от ужасите на турските зверства. Звезделин Цонев вижда резултата от този бунт в три насоки: градът е спасен от разорение и разграбване чрез намесата на редовна войска; ограничени са башибозуците и черкезите от околните села да безчинстват над българското население; спечелено е време за прикриване следите от готвеното въстание и голяма част от революционните дейци успяват да се укрият⁷⁷.

Априлското въстание е жестоко потушено. Цели села и райони са опожарени и опустошени, цветущи селища са превърнати в пепелища. Най-будната и революционна част от нацията е физически унищожена, принудена да се укрива и емигрира, изпратена по затворите в Пловдив, Пазарджик, Търново, Русе, София и други градове. В тези паметни дни загиват и много жени. Райна Княгиня и Цвята Зографска са заловени и откарани в Пазарджик и Пловдив⁷⁸. Задържани са Мария Ганева и учителката Манка Попова от Карлово. Благодарение намесата на консулите на Великите сили, на княз Церетелев и Скайлър и на дадената обща амнистия, те са освободени. По лично желание Райна Княгиня заминава за Москва с чужд паспорт⁷⁹.

Непосредствено след неуспеха на въстанието оцелели революционни дейци търсят сигурни убежища и канали за прехвърляне отвъд Дунава. Както вече посочихме през 1876 година престават да функционират редица обществени организации.

⁷⁵

Този бунт е известен в историята като "Бунт на черните забрадки" или "Женския митинг".

⁷⁶ Събитието е подробно описано за първи път от очевидеца поп Стефан Иванов Попов в "Изложение за събитията в Горна Оряховица - 1876 година" от 8 юли 1876 до русенския митрополит Григорий Доростолочервенски, вж. ДА - Русе, ф. 43 К, оп. 1, а. е. 12, л. 279 - 280.

⁷⁷ Ц о н е в, 3. Цит. съч., с. 97.

⁷⁸ НБКМ - БИА, II В 838; Д и м и т р о в, Т. Маггахан (1848 - 1878) биография, документи и материали, С., 1977, с. 106.

⁷⁹ Нова България, г. I, бр. 33, 19 септември 1876; НБКМ - БИА, II В 788, Свидетелство, издадено от Панагюрското градско общинско управление на Райна поп Георгиева от 12 август 1900.

Вследствие на въстанието е нанесен удар не само върху Вътрешната революционна организация, но и върху читалищата. В тези дни и месеци отделни жени и женски дружества са загрижени за съдбата на останалите живи въстаници. Те се стремят да им осигурят храна и дрехи, надеждни убежища "докато мине бурята". Твърде показателни в това отношение са спомените на Христо Драганов, десятник от Клисуре. След опожаряването на Клисуре той заедно с други въстаници се насочва към Копривщица, където познава "някои копривщенки, добри съчувственици на въстанието"⁸⁰. Първоначално се отзовават при Начовица Царвулджиева, която ги препоръчва на "непозната госпожа". Последната ги укрива дни наред в специална стая със скривалище. По това време жените в Копривщица организират "доброволни женски пощи"⁸¹. Вероятно с тази дейност са ангажирани и жени от съседните селища, защото те събират информация за въстаналия район. Именно чрез женските пощи Христо Драганов получава сведения за "всички познати и верни другари", едни от които са затворени, а други се укриват. На 18 май същите въстаници пристигат в Самоводене, където остават три месеца. Често ги посещават доверени лица, между които и "една госпожа от Търново, на име Анастасия", добре въоръжена с турски ятаган. Тя им донася бял хляб и кашкавал⁸². Едва през месец август те се добират до Свищов. За отношението на свищовското женското дружество към оцелелите въстаници Христо Драганов пише: "поканиха ни от страна на женското дружество да останем в Свищов - там да ни крият, но ние не се съгласихме". Тогава членовете на женското дружество събират помежду си помощ от 100 гр. и наемат един българин да ги прехвърли с каик в Румъния⁸³. Предаваме подробно разказа на Христо Драганов, защото е от непосредствен участник в събитията и съдържа твърде ценна информация. Безспорен факт е, че при създаденото трудно положение клисурските въстаници се обръщат за помощ и съдействие и имат пълно доверие на жените в Копривщица, Търново и Свищов. С положителност може да се твърди, че е създадена стройна организация по събиране на сведения, укриване на въстаници и прехвърлянето им отвъд Дунава.

⁸⁰ П о п о в, Х. Клисуре в Априлското въстание, С., 1926, с. 92.

⁸¹ Пак там, с. 97.

⁸² Пак там, с. 125.

⁸³ Пак там с. 126.

В тази рискована и опасна дейност се включва и Бяла Бона от Търново. След разбиване четата на поп Харитон и Бачо Киро в Дряновския манастир в нейния хан намират убежище Величко Драганов от Дечин, Малкия Колю от Мусина, Манол и Георги Тревненчето, поп Петър Драганов, на които спасява живота. Нейната помощ не се ограничава само в даване убежище на въстаниците, но и в снабдяването им с храна, пари и дрехи. В удобен момент ги улеснява да се прехвърлят в Румъния. За това говори фактът, че Бяла Бона осигурява фалшиво тескере на поп Петър Драганов⁸⁴.

Въпреки че някои дружества в разорените селища на IV революционен окръг прекратяват дейността си, през този период се оформят други две тенденции в женското движение: активизиране на съществуващите организации и създаване на благотворителни общества и комитети в емигрантските центрове. През 1876 година се извършва явна преориентация в дейността на женското движение. На втори план преминава културно-просветната дейност. Приоритетно значение придобиват нови задачи, съответстващи на изискванията на времето. Схващането, че женското движение през този период е изцяло подчинено на национално-освободителните задачи се потвърждава от целите на формираните благотворителни общества в Букурещ, Гюргево, Болград, Браила, Бялград и Цариград. По този начин българките в емигрантските центрове своевременно и активно организирано се включват в помощните акции след погрома на Априлското въстание. Те добре осъзнават създадалото се положение в българските земи и изразяват своето отношение към пострадалите. Във всички техни документи от това време проличава ясното съзнание за принадлежност към българската нация и готовност за морално и материално подпомагане на нуждаещите си. Освен това женските общества се стремят да ангажират вниманието на световната прогресивна общественост чрез възвания, апели и позиви в полза на българската национална кауза.

Едно от основните направления в дейността на женските дружества е подпомагане на непосредствените участници, които се намират в затворите или са изпратени на заточение. Това е една от най-трудните и рисковани прояви на женското движение през Възраждането. Досега този принос на женското движение не е изследван в историческата литература. Най-активни в тази

⁸⁴ Жената боркиня за свобода и творец на новия живот, Търново, 1960, с. 13.

дейност са организациите в севернобългарските земи: Търново, Горна Оряховица, Елена, Свищов, Русе и Лом, които са по-слабо засегнати от насилията и жестокостите. Значителни усилия в помощ на заловените Въстаници полагат и дружествата в Пазарджик и Цариград.

След Априлското Въстание много от неговите ръководители в Първи търновски окръг Иван Панов Семерджиев, Георги Измирлиев, Бачо Киро, Стефан Пещев, Ефтим Цанков, Христо Филев, Цанко Дюстабанов, габровските учители са откарани в Търново и изправени пред извънреден съд с председател Али Шефик бей⁸⁵. Ахримандрит Стефан пише до архидякон Василий В Русе, че в края на месец май в търновския затвор има около 400 въстаници⁸⁶, но скоро техния брой нараства на повече от 1000 души⁸⁷.

В този критичен момент търновските жени, организирани от женското дружество, отдават всичките си сили за облекчаване положението на затворниците. Особено полезна е дейността на Бяла Бона. Когато в Търново докарват арестуваните учители от Габрово: Цани Гинчев, Никола Саранов, Нестор Марков и Рачо Каролев тя събира храна, пари и дрехи и ги предава на затворниците. В спомените си Филип Симидов пише, че в тази си дейност Бяла Бона е подпомагана от Зойка Янкова⁸⁸. По същия начин действат и Зойка Станева х. Величкова, Йонка Пенева, Мариола Василева, Зафири х. Кънева и Тодора Недева Бакалова. Те перат дрехите на затворниците, снабдяват ги с храна и дрехи, пренасят писмата им. Дейната настоятелка на дружеството Кирияки Панайотова⁸⁹ подпомага изпратените на заточение революционни дейци, между които Никола Обретенов.

Още тогава търновските затворници схващат, че женското дружество "Радост" организира и направлява дейността по тяхното подпомагане. За това свидетелства писмото на Никола Саранов от търновския затвор до Евгения Кисимова, в което благодари на членовете за помощта им в пари,

⁸⁵ Ко се В. К. Н. Жечев, Д. Дойнов, История на Априлското въстание 1876, С., 1976, с. 435.

⁸⁶ Априлско въстание..., т. I, с. 468.

⁸⁷ Радославов, Р. Тържествено воспоминание за освобождението на г. Търново от генерала Гурка. Търново, 1878, с. 6.

⁸⁸ Жената..., с. 13.

⁸⁹ Кирияки Панайотова фигурира в документите на женското дружество "Милосърдие" като член от махалата "Св Богородица", вж. НБКМ - БИА. II А 6725, 6758 и 6772.

храна и грехи⁹⁰. От 10 декември 1876 година е една "явна благодарност" на останалите 20 души затворници в Търново, публикувана във в. "Напредък"⁹¹. В нея те посочват, че срещат "голямо състрадание" и че търновските госпожи са "поели върху си грижата за нашия поминък в тъмницата", като дали "300 гроша волна помощ, събрана изпомежду им... и всички нужни дрехи, облекла, гащи, обуца, покривки и пр." От дописката става ясно, че членовете на женското дружество едновременно "спомагат по във бедствующите от това лято, но не забравят и нещастните затворници в търновската тъмница"⁹². Тези сведения се потвърждават и от Стефан Пешев, който допълва, че в "някои празнични дни" Сарафката⁹³ праща "софри с ядене на затворниците"⁹⁴. В действителност най-точно и пълно Никола Саранов охарактеризира многостранната дейност на женското дружество в помощ на затворниците: "Това благородно състрадание от Ваша страна, което щедро ни изяхвите било в материална помощ, било в нравствено подкрепяване, било в дрехи и прочие беше за наши голяма утеха в скръбните минути"⁹⁵. В знак на благодарност затворниците изпращат на женското дружество подарък, изработен от тях в затвора.

Не изостават и жените от Горна Оряховица. Някои автори приемат, че една от целите на Горнооряховския бунт е освобождаване на въстаниците, задържани в търновския затвор. Както споменахме, бунтът е организиран и предвождан от председателката на женското дружество Елена Грънчарова⁹⁶.

Женското дружество в Елена също участва в подпомагане на затворниците в Търново като им изпраща 220 гроша и ги снабдява с "няколко дрехи, облекла, калцуни и прочие". В резултат на това отношение те изразяват своята "явна благодарност на госпожите от Елена" чрез в. "Напредък"⁹⁷.

Особено интересна и разностранна в това направление е дейността на свищовското дружество "Съгласие". В протоколите му е документирано, че то оказва помощ на

⁹⁰ Жената..., с. 15.

⁹¹ Напредък, г. XI, бр. 111, 24 декември 1876.

⁹² Пак там.

⁹³ Името на Анастасия Сарафката се среща често в документи на женското движение в Търново, вж. НБКМ - БИА, II А 6737, 6787, 6789 и други.

⁹⁴ П е ш е в, П. Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес, С., 1923, с. 60.

⁹⁵ НБКМ - БИА, II А 3473.

⁹⁶ Ц о н е в, З. Цит. съч., с. 97.

⁹⁷ Напредък, г. XI, бр. 111 24 декември 1876.

софийските и цариградските затворници, с което надхвърля обсега на останалите женски дружества в българските земи. В заседание от 6 февруари 1877 година след изслушване "жалостното писмо на софийските затворници, женското дружество реши и събра от града 865 гроша и от тях изпроводи на горните само 600 гроша, а другите са употребиха за избегалите страдалци"⁹⁸. През месец март в същата протоколна книга е отбелязано: "От обществото се направи добро в помощ на цариградските затворници и от тях пари се отнесоха в Цариград само 300 гроша"⁹⁹.

Русенските жени също се отнасят с внимание и загриженост към затворниците и заточениците. Това се дължи на факта, че в Русе отдавна се оформя силно революционно настроение сред жените под влияние на Баба Тонка и Петрана Обретенова. Освен това женското дружество "Ступанка" е "под деятельното и патриотично управление на своето настоятелство"¹⁰⁰. След разгрома на въстанието затворът в Русе е пълен с революционни дейци. Женското дружество отпуска пари на Баба Тонка за издръжка на затворниците¹⁰¹. През август 1876 година жените правят "царско" изпращане на въстаниците, осъдени на вечно заточение. За този паметен момент Никола Обретенов пише от затвора "бынь бир дирек": "особено живо впечатление ми направи нежния пол, който ни подаваше красни китки и кърпички, с които ни обвиваше железата да не ни утрепват вратовете. Това е тяхната голяма решителност и дано винаги тъй бъдат"¹⁰².

Освен това Баба Тонка и Петрана Обретенова проявяват многобройни лични инициативи в помощ на затворниците в Търново, Русе и Лом. Петрана Обретенова поддържа оживена кореспонденция с видни дейци на революционното движение: Стефан Стамболов, Тома Кърджиев, Иваница Данчев, Стефан Ботев и други¹⁰³. Анастасия Обретенова получава 80 франка от БЦБО с цел да ги предаде на затворниците в Русе. Нейната дейност е високо оценена от Иваница Данчов: "От все сърце

⁹⁸ Къща-музей..., Свищов, Протоколна книга на женско дружество "Съгласие", заседание от 6 февруари 1877.

⁹⁹ Пак там, заседание от 28 март 1877.

¹⁰⁰ Напредък, г. X, бр. 92, 3 май 1876.

¹⁰¹ Български женски..., с. 108.

¹⁰² НБКМ - БИА, ф. 122, II В 355. Писмо на Никола Обретенов до Баба Тонка от 18 август 1876.

¹⁰³ Априлско въстание, т. док. 161, 163, 164, 178, 253, 349.

действайте с патриотически характер на нещастниците, които обичат свободний живот на отечеството си... Вашата способност и решителност ни очудва и оставаме благодарни"¹⁰⁴. В същия дух са писмата на Никола Саранов и Стефан Георгиев до Петрана Обретенова¹⁰⁵, която два пъти посещава Търново, за да ободри революционните дейци: "Вий същевременно разсейвате нашите тъги и облекчавате страданието ни. Оковите ни станаха по-леки и тъмничарския живот по-весел"¹⁰⁶. Следват подписите на Атанас Стоев - свещеник от Севлиево, Аврам Пенев от Ново село, Никола Георгиев от Габрово, Иван Коев и Петър Хитовски от Севлиево. В този смисъл е и оценката на Димитър Маринов, затворен в Лом, който пише за Баба Тонка: "Вашите трудове Историята и бъдещото поколение ще могат най-пълно да оценят"¹⁰⁷.

Членовете на габровското женско дружество се отнасят с особена загриженост към съдбата на габровските учители, затворени в Търново. В писмо от 26 май 1876 година те молят русенския митрополит Григорий да се застъпи пред турските власти за освобождаването им, уверявайки го в тяхната невинност и похвални качества¹⁰⁸. Следват подписите на 11 жени от Габрово¹⁰⁹. Известни са и действията на учителката Витка Пишуркова от Лом, която подпомага с храна и дрехи Димитър Маринов¹¹⁰.

В тези трудни времена Николица Ю. Ненова от Пазарджик проявява изключителен героизъм. Със съдействието на италианеца Такела тя се представя пред Европейската комисия за разследване на турските зверства. За първи път тя съобщава факта, че има откарани затворници в Пловдив и София. Освен това Ненова успява да въведе и жени от Батак, които се оплакват от извършените кланена и безчинства¹¹¹. В тези смутни дни Николица Ненова заминава за София, снабдена с писмо от

¹⁰⁴ НБКМ - БИА, II В 356.

¹⁰⁵ НБКМ - БИА, II В 359.

¹⁰⁶ НБКМ - БИА, II В 358.

¹⁰⁷ Априлско въстание..., т. II, док. 23, с. 72. Разписка от Анастасия Обретенова до БЦБО в Букурещ.

¹⁰⁸ ДА-Русе, ф. 43 К оп. 1 а. е. 12, л. 222.

¹⁰⁹ Това са: Стефана Ив. Гюзелева, Ламбрини Ст. Калпазанова, Анна П. Василева, Мария Р. Каролева, Драижа С. Кънева, Т. Н. Маркова, Рада Тодорова, Донка П. Георгиева, Божана Ц. Генчува и Гана А. Манолова.

¹¹⁰ Априлско въстание..., т. II, док. 530, с. 141. Писмо на Димитър Маринов от Лом до Стефан С. Бобчев в Москва от 24 февруари 1877.

¹¹¹ Пак там, с. 358.

Европейската комисия го пашата. Пред него излага искането да се освободят политическите затворници. От Пазарджик тя донася дрехи, "една бохча пълна със сирене, един голям гювеч с ориз и месо, десетина хляба", които раздава на затворниците¹¹². В резултат на енергичната намеса и решителността на Николица Ненова 91 въстаници са освободени. По-късно Юрдан Ненов пише в спомените си: "и ни поведе напред жена ми като освободител. Малко и голямо в София се е чудило на дързостта и безстрашието на жена ми"¹¹³.

Женските дружества и отделни членове продължават да се интересуват от по-нататъшната съдба на някои затворници и заточеници. След сключването на мира турското правителство се задължава да освободи всички български политически затворници и заточеници, но в редица случаи това не става. Баба Тонка се обръща с прошение до митрополит Григорий да се застъпи за нейния син и шест други българи, заточени в крепостта Сен Жан d'Акр за участие в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа¹¹⁴. По такъв повод е и писмото на председателката на софийското дружество Йорданка Филаретова до Димитър х. Коцев. На 11 февруари 1878 година тя изразява общото задоволство от известието "за освобождението из темницата" на няколко българи¹¹⁵.

От особено значение е дейността на женското дружество в Цариград, което материално подпомага "затворниците в заплетието". От публикувания отчет на "действующата комисия" се вижда, че на затворниците са раздадени "20 фланели - 811 гроша; 20 фланели - 465 гроша; 47 чифта чорапи - 202 гроша; 10 кундури - 180 гроша" или вещи на обща стойност 1658 гроша¹¹⁶.

Изнесените факти очертават мястото и ролята на отделни женски дружества в българските земи и Цариград при подпомагане на затворниците и заточениците. Едновременно с това се установяват мащабите на тази отговорна и значима дейност.

Друго основно направление в дейността на женското движение е всеотдайното подпомагане на пострадалите българи след Априлското въстание. Това изпълва със смисъл и съдържание многобройните инициативи на отделни дружества през 1876 -

¹¹² Автобиографии..., с. 150 - 151.

¹¹³ Пак там.

¹¹⁴ НБКМ - БИА, II В 383.

¹¹⁵ ЦДИА, ф. 682, оп. 1, а. е. 449.

¹¹⁶ Източно време, г. III, бр. 26. 27 ноември 1876.

1877 година. Много дописки, писма и протоколи свидетелстват за отговорността, с която се отнасят женските дружества към този проблем. От тях става ясно, че подпомагането на пострадалите българи се превръща в първостепенна задача на женското движение.

Естествено най-затруднена е дейността на женските дружества в българските земи, където насилията на турската власт се чувстват осезателно. Въпреки това те започват да събират помощи в пари и дрехи, да приютяват сирачета и вдовици от опустошените селища. И това става в един момент, когато терорът и насилията срещу българското население не престава. Женските дружества организират и направляват цялостната дейност по подпомагане на пострадалите. Към тях се обръщат градски общини, читалища, ученически дружества, еснафски сдружения, дипломатически представители на Великите сили в Турция и много частни лица. Особено активно в тази дейност се включват женските организации в градовете Свищов, Шумен, Разград, Ески Джумая, Ловеч, Търново, Горна Оряховица, Габрово, Железник, Карлово, Пловдив и Русе.

Така например женското дружество в Свищов събира 22 1/2 т.л., а шуменското - 12 денка с дрехи¹¹⁷, които през месец октомври 1876 година са предадени на женското дружество в Цариград. Дружество "Родолюбив" в Шумен продължава дейността си по събиране на волни помощи. В резултат на това през февруари 1877 година то изпраща "8 денка със 735 парчета разни мъжки и женски дрехи, обуца и престилки" за "изгорелите пострадавши по Пловдивската епархия Българи"¹¹⁸. В благотворителната дейност не изостават и разградските жени. В една дописка се съобщава, че "тамошното женско дружество събрало 40 т. л. и 5 коларни денкове с дрехи и обуца за пострадавшите си братя и сестри в Пловдивско окружие и ги изпратило за назначеното им място"¹¹⁹. По същото време, края на 1876 година, "българките в Ески Джумая" изпращат помощ в пари и дрехи за пострадалите от въстанието¹²⁰. През март 1877 година женското дружество "Радост" в Търново внася в митрополията 2500 гооша помощ за населението в Севлиевско¹²¹.

¹¹⁷ Зорница, г. 1, бр. 45, 5 ноември 1876.

¹¹⁸ Напредък, г. XI, бр. 117, 4 февруари 1877

¹¹⁹ Зорница, г. II, бр. 4, 27 януари 1877.

¹²⁰ Зорница, г. II, бр. 2, 13 януари 1877.

¹²¹ НБКМ - БИА, II А 3464. Писмоноаучилищното настоятелство в Търново до женското дружество "Радост" от 31 март 1877.

Женското дружество в Горна Оряховица се отнася с голяма тревога и загриженост към пострадалите. През ноември 1876 година е създадена специална организация в града за набиране на волни помощи. На заседание на "смесения нахийски съвет" се решава тази дейност да се възложи изцяло на женското дружество, като се назначат по две избрани от съвета госпожи на петтях ни тука черкви"¹²². Те трябва да стоят в църковните стаи на махалите и да събират волни помощи. Така в края на 1876 година женското дружество в Горна Оряховица се оказва единствената обществена организация в града, способна да набира "волна помощ за пострадаващите от лятотошно приключение".

Изключително голяма дейност проявява и женското дружество в Габрово. То изпраща един денк с дрехи на българското читалище в Цариград за раздаване¹²³. Същевременно дружеството избира комисия от по-възрастни жени, които тръгват по селата да събират помощи. В резултат на тази си активност "госпожите в Габрово" събират 5000 гроша и 2 коларни товара с дрехи за пострадаващите българи¹²⁴. Те ги поверяват на "г-на Илиев, който действа като агентин на спомогателния комитет в Русчук"¹²⁵. Габровското женско дружество проявява грижи и за сирачетата като "в същото време пратили двама мъже и две жени по разорените села да приберат всички деца, които са останали без бащи и без майки и да ги доведат в Габрово". Петър Цончев твърди, че това са сирачета от опожарените от турците севлиевски села Батошево, Кръвеник и Ново село¹²⁶.

Със същата дейност се проявяват и женските организации в Железник, Ловеч, Карлово и Пловдив. Дружеството в Железник приютява осиротели момичета и момчета от "разорените в Пловдивско села"¹²⁷. През април 1877 година техният брой надхвърля 100 деца, за които се грижи женското дружество в града¹²⁸. Председателката на ловешката организация Ана Предич съобщава, че "са събрани 6 денкове нови и вехти дрехи и обуца". Голяма част от тях са раздадени в околните села, а останалите са

¹²² НБКМ - БИА, II А 7803. Протокол от заседание на църковно-училищната община в Горна Оряховица от 28 ноември 1876.

¹²³ Български женски..., с. 98.

¹²⁴ Зорница, г. I, бр. 48, 26 ноември 1876.

¹²⁶ Пак там.

¹²⁶ Ц о н ч е в, П. Из общественото и културно минало на Габрово, С., 1934. с. 511.

¹²⁷ Зорница, г. II, бр. 19, 12 май 1877.

¹²⁸ Напредък, г. XI, бр. 127, 15 април 1877.

изпратени в Клисуре¹²⁹. Решителни мерки предприема и карловското женско дружество. По този повод Ека Попова пише, че през 1876 година, когато се напълни градът ни от вдовици и сираци от изгоряла Клисуре дружеството ни не остана хладнокръвно и настоятелките сами ходеха и носеха помощ на изпадналите семейства¹³⁰. Аналогична е дейността на Елисавета Б. Тонджорова от Пловдив, която подпомага с дрехи, лекарства и пари пострадалите¹³¹.

С особена загриженост към "злощастното положение на еднородците ни Българи - пострадали в лятошните приключения" се отнася женското дружество в Русе¹³². То си поставя като "значителна цел" тяхното подпомагане и облекчаване на положението им. Благодарение на запазените архивни материали и дописки успяхме да възстановим хронологически дейността на дружеството в това направление. В дописка до в "Напредък" се изказва увереност, че "новоизбраното настоятелство ще знае да презре сичките мъчнотии, които срещни на пътя си"¹³³. И действително женското дружество се заема с голяма ревност и постоянство да изпълнява тази патриотична задача. За целта то се обръща към "секой човеколюбив българин и българка" в Русе "да подари кой каквото му дава ръка"¹³⁴. В резултат на това дружеството събира "2500 грошове, един денк с разни облекла, един съндък с различни обуца и една бохча с няколко съдове"¹³⁵. Женското дружество търси съдействието на русенския митрополит Григорий и неговия наместник в Търново, за да ги "раздадат на пострадалите жители в Севлиево окружие"¹³⁶. В писмо от 12 януари 1877 година митрополит Григорий уведомява настоятелството, че "събраната от тях помощ в пари и разни вещи" е изпратена навреме на митрополитския наместник в Търново, който следи за правилното разпределение в Севлиево. Наред с това той ги приканва "да не престават и за напред от подобни благодеяния, които съставляват главната цел на всяко човеколюбиво учреждение, каквото е и Вашето дружество"¹³⁷.

¹²⁹ Априлско въстание..., т. II, док. 417, с. 116.

¹³⁰ Марица, г. I, бр. 16, 19 септември 1878; У н д ж и е в, И. Карлово..., с. 156.

¹³¹ Априлско въстание..., т. II, с. 105.

¹³² ДА - Русе. ф. 43 К, оп. 1, а. е. 12, л. 448.

¹³³ Напредък, г. XI, бр. 103. 26 октомври 1876.

¹³⁴ ДА-Русе. ф. 43 К, оп. 1, а. е. 12, л. 448.

¹³⁵ Пак там. Писмо на дружество "Ступанка" до митрополит Григорий в Русе.

¹³⁶ Пак там.

¹³⁷ ДА - Русе, ф. 43 К, оп. 1. а. е. 84. л. 7.

Всички женски благотворителни общества и комитети в емигрантските центрове си поставят за цел да подпомагат населението от пострадалите райони. Дейността на женското общество в Болград се откроява значително от останалите организации в Румъния. В няколко поредни броя на в. "Български глас" то публикува "Възвание", "Приглашение" и "Подканвание" с цел да подбуди благотворителността на хора от различни народности в полза на българите. Още през август 1876 година то събира "387 парчета разни дрехи и вещи, пожертвувани в полза на страдащите християнски семейства на Балканския полуостров"¹³⁸. В този случай се проявява загриженост не само към пострадалите българи, но и към останалото християнско население. Вероятно се имат предвид засегнатите от въстанията в Босна, Херцеговина и Черна гора, а също така и Сръбско-турската война от 1876 година. Налице е задълбочено познаване на политическите събития и обстановката на Балканите. Женското общество преминава и към организирани действия в подкрепа на "падналите славяни на бойното поле"¹³⁹. На 5 декември в Катедралния събор тържествено се отслужва панихида в памет на загиналите. Този политически акт е съвместна изява на женското благотворително общество и ББО в Болград и има за цел да покаже "духовния протест" на присъстващите и горещото съчувствие към "това свято дело"¹⁴⁰. Наред с това женското общество събира и изпраща помощи за пострадалите след Априлското въстание. През септември 1876 година събраната помощ възлиза на 1223 франка и 393 парчета разни дрехи¹⁴¹. Според обнародваните списъци във в. "Български глас" в даренията се включват 520 души. Приведените данни дават възможност да се определи мащабната и широкообхватна дейност на болградската организация. Тези списъци хвърлят светлина и върху народностната принадлежност на дарителите. Трябва да отбележим, че това са жени из средите на българската емиграция. Наред с тях се срещат имена от румънска, сръбска, руска, гръцка и други народности. Макар че женското общество в Болград е създадено и ръководено от българки, те се стремят да приобщат в своите действия и представители на други националности.

¹³⁸ НБКМ - БИА, II Д 1326. Писмо на ББО в Болград до БЦБО в Букурещ от 20 август 1876.

¹³⁹ Български глас, г. I, бр. 31, 27 ноември 1876.

¹⁴⁰ Български глас, г. I, бр. 32, 4 декември 1876; бр. 33, 24 декември 1876.

¹⁴¹ Български глас, г. I, бр. 23, 18 септември 1876.

Паралелно с благотворителната дейност в Болград, женското общество набира средства и от околните селища. През септември 1876 година от Табак са внесени в касата на дружеството "една жълтица, един златен ирмилик и 116 разни платнени неща"¹⁴². Ефросина Еременко, х. Стана Теодорова и х. Стана Зеленкова събират и предават "41 франка и 155 парчета вълнени и платнени" от село Вайсал¹⁴³. Особено щедра се оказва помощта на населението от Измаил. Според специално изпратения лист 51 на Мария Кириянова са събрани 346 франка, а Мария Сначкова и Анна Золотова дават още 100 франка¹⁴⁴. В началото на 1877 година дарения правят и жителите на Шикирли Китай, "движени от състрадание към бедните и нещастни български семейства". Учителката Анастасия Плакунова занася помощта в Болград¹⁴⁵. По този начин женското общество не само увеличава събраната помощ, но разширява обсега на своята дейност и активизира населението в селища, където няма женски дружества. Вероятно женското общество в Болград по подобие на мъжкото благотворително общество има свои настоятелки, които съдействат на организацията по места.

От особено значение е да се изясни по какъв начин са раздавани събраните волни помощи. Първоначално женското общество ги предава на ББО в Болград¹⁴⁶, което от своя страна ги препредава на БЦБО в Букурещ. През месец ноември 1876 година женското общество изпраща на БЦБО нова помощ за "нуждащите се съотечественици" общо 995 броя вещи¹⁴⁷: кожуси, ризи, кърпи, чорапи, чаршафи и пр¹⁴⁸. Олимпи Панов дава отчет на събрание на женското общество "за способът по който ние (БЦБО - б.м.) употребихме дрехите, които те ни бяха изпратили"¹⁴⁹. Няколко месеца по-късно то изпраща "един денк дрехи, предопределени за пострадалите в отечеството ни семейства с 380 парчета платнени". Евлоги Георгиев има грижата да ги достави на женското дружество в Цариград. Впоследствие

¹⁴² Пак там.

¹⁴³ Български глас, г. I, бр. 26, 16 октомври 1876.

¹⁴⁴ Български глас, г. I, бр. 30, 20 ноември 1876.

¹⁴⁵ Български глас, г. I, бр. 39, 5 март 1877.

¹⁴⁶ НБКМ - БИА, II Д 1326. Писмо на ББО в Болград до БЦБО в Букурещ от 20 август 1876.

¹⁴⁷ Подробният списък на вещите е публикуван във в. "Български глас", г. I, бр. 31, 27 ноември 1876.

¹⁴⁸ Априлско въстание..., т. II, док. 404, с. 113. Писмо на женското благотворително общество в Болград до БЦБО от 18 ноември 1876.

¹⁴⁹ Русско-турецкая освободительная война..., док. 78, с. 79.

същият денк е предаден на "братя Гешоглу 3 Пловдив за пострадалите и бедни останали в Панагюрище"¹⁵⁰.

Фактът, че женското общество в Болград изпраща събраните помощи чрез ББО в Болград, БЦБО в Букурещ и женското дружество в Цариград, може да се обясни със стремежа на дружеството към по-голяма самостоятелност и независимост от женските организации в Букурещ, но едва ли със слабата дейност на последните¹⁵¹. По същото време букурещките българки събират средства от различни градове, дружества и частни лица.

Человеколюбивият женски комитет в Букурещ под председателството на Елисавета Пулиева си поставя няколко цели в устава за подпомагане на пострадалите. Трудно е да се отговори какво конкретно е извършено по всяко едно от тези направления поради липса на достатъчно сведения. През август 1876 година Елисавета Пулиева изпраща в Бялград "78 ризи, 48 кърпи, 48 пешкира, 48 чифта чорапи, 40 триъгълни кърпи, 30 чаршафа, 28 големи четвороъгълни кърпи, 24 кърпи за връзване на рани, половин ока тефтик"¹⁵². Поради голямото количество разнородни вещи може да се предположи, че помощта е събрана и от други членове на женския комитет. На 24 август Елисавета Пулиева приема от барон Дмитрий Стюарт, руски дипломатически агент в Букурещ, 400 рубли от едно благотворително представление в Русия¹⁵³. Помощта е за "подпомагане на пострадалите на Балканския полуостров". От възванията и апелите, публикувани в различни вестници, руската общественост се запознава с целите и задачите на женското движение. Ето защо различни руски организации търсят съдействието на българските женски общества при разпределяне на събраните помощи. Женският комитет на Елисавета Пулиева, по подобие на болградското общество, също събира помощи не само за пострадалите българи, но и за "всички християнски семейства" на Балканския полуостров. През август Евлоги Георгиев предава на Пулиева 140 т. л., събрани от жените в Галац. Екатерина Василева от Браила изпраща ценни бижута на голяма стойност. Волята на дарителката е да се разиграе лотария от

¹⁵⁰ Напредък, г. XI, бр. 125, 1 април 1877; Български глас. г. I, бр. 46, 23 ноември 1877.

¹⁵¹ В а с и л е в а, Б. Цит. съч., с. 281.

Стара планина, г. I, бр. 5, 25 август 1876

¹⁵³ Априлско въстание..., т. II, док. 299, с. 71.

женския комитет и получените пари да се "употребят дето е прилично, според целите на дружеството"¹⁵⁴

През 1876 година в Браила съществува женско благотворително общество "Дружба"¹⁵⁵. То представлява самостоятелна организация, въпреки че някои деятелки на женското движение от Браила са избрани в настоятелството на комитета на Елисавета Пулиева в Букурещ¹⁵⁶. Дружество "Дружба" изпраща един "сандък с платна, басми, кърпи, ризи, фланели и пр." на женското дружество в Цариград за "пострадалите в България нащи съотечественици"¹⁵⁷.

Открихме данни за дейността на някои от филиалите на женските общества в емигрантските центрове. Сформираният в Галац филиал към женския комитет на Елисавета Пулиева събира 140 т. л.¹⁵⁸ Настоятелката Божа Г. Аврамова ги предава в Букурещ¹⁵⁹. Известна активност проявяват и българките от Плоещ под ръководството на Трендафила Р. п. Гряблева¹⁶⁰. Вероятно там възниква филиал към женското дружество на Екатерина Ценович в Букурещ. За съжаление не може да се установи каква е конкретната дейност на българките от Плоещ.

Не могат да бъдат отминати и помощните акции на българките в Крайова и Кюстенджа. Очевидно в тези градове съществува някаква степен на организираност, но никъде в изворите не се споменава за самостоятелни женски общества или филиали. Помощи от жените в Крайова събират Елена Станкович и Мария Данаилова. За тяхната дейност информира една дописка във в. "Стара планина": "от подбуждението на повечето Майки Българки в Крайова, направиха са 45 листа за подписване помощи за злощастните в българско"¹⁶¹. До края на месец септември са събрани 7 листа, заедно със спомоществованията и са обнародвани във в. "Стара планина". При обобщаване на данните само от седемте листа става ясно, че в даренията участват 126 души с 924 франка. Прави впечатление, че листовете за волна помощ са пуснати не само в Крайова, но и във Вълча, Леутещи, дори Калафат. Тези факти красноречиво доказват, че българките

¹⁵⁴ Нова България, г. I, бр. 21, 7 август 1876.

¹⁵⁵ Ж е ч е в, Н. Цит. съч., с. 126.

¹⁵⁶ Априлско въстание..., т. II, док. 156, с. 52.

¹⁵⁷ Напредък, г. XI, бр. 127, 15 април 1877.

¹⁵⁸ Априлско въстание..., т. II, док. 156, с. 52.

¹⁵⁹ Пак там, док. 237, с. 72. Писмо на Гавраил Г. Аврамов от Браила до Евлоги Георгиев в Букурещ от 28 юли 1876.

¹⁶⁰ НБКМ - БИА, II А 7362.

¹⁶¹ Стара планина, г. I, бр. 16, 2 октомври 1876.

от Крайова, подобно на тези от Болград, успяват да привлекат много хора за българската национална кауза. Една значителна част от дарителите са румънци, сърби, гърци и унгарци¹⁶². Помощите в Кюстенджа се организират от Мария П. Огнянова и Анастасия М. Милошева. През октомври 1876 година те предават 13 т. л. на женското дружество в Цариград¹⁶³. Приведените данни са достатъчни да покажат, че българките в емигрантските центрове, където няма женски общества, също преминават към организирани действия.

Специфична насока придобива дейността на българското женско дружество в Бялград с председателка Александра Майзнер. Както е известно през лятото на 1876 година избухва Сръбско-турската война, която завършва с поражение за Сърбия. В нея участват и много български доброволци, обединени под водачеството на Филип Тотю, Панайот Хитов, Христо Македонски и други, които храбро се сражават при Алексинац, Джунис и Гредетин. Именно женското дружество в Бялград си поставя за цел да подобри положението на "многобройните болни и ранени българи самоволци"¹⁶⁴. От публикуваните през август дописки във в. "Стара планина" се вижда, че основните приходи идват от Букурещ. Дарения правят Евлоги Георгиев, д-р Атанасович, Елисавета Пулиева, Елена Папазоглу и много други. Сред тях са и жени от сръбска, румънска, руска и други националности. Лично граф Кутузов, княз Нарискин, княз Рихтер, г-жа Лихачова "помагат с пари и с дрехи... и са твърде добре настроени към Българите"¹⁶⁵. Както вече посочихме наред с многобройните дарения на дрехи, ризи, пешкири, обуца, чорапи женското дружество в Бялград събира и други вещи необходими за специфичната му дейност: кърпи за връзване на рани, шини и дъсчици различни, копринени хирургически конци, хирургически справи, инструменти за вадене на куршуми, ножици и пр¹⁶⁶. Така например "д-р Атанасович и неговата госпожа дават: сбирка хирургически справи, хирургически справи за връзване... д-р Протич- 12 помади"¹⁶⁷.

¹⁶² Пак там.

¹⁶³ Зорница, г. I, бр. 45, 5 ноември 1876; Напредък, г. XI, бр. 105, 29 ноември 1876.

¹⁶⁴ НБКМ - БИА, II Д 1281. Писмо на Александра Майзнер от Бялград до БЦБО в Букурещ б.д.

¹⁶⁵ Пактам.

¹⁶⁶ Стара планина, г. I, бр. 5, 25 август 1876.

¹⁶⁷ Стара планина, г. I, бр. 6, 28 август 1876.

Всичко това доказва още един път, че женското дружество в Бялград със своята благотворителна дейност подпомага изключително много болниците в Сърбия, където са настанени ранени българи-доброволци. Наред с това дружеството пряко подпомага медицинското обслужване в болниците. Лейди Странфорд иска медицинска помощ от Бялград и да "испроводят няколко сестри милосердия и други болничери за да се грижат над болните от пострадалите места"¹⁶⁸. В писмо до БЦБО Александра Майзнер пише, че сестра и Софица Петрович отишла при лейди Странфорд в Пловдив да работи там между пострадалите българи. Това не е изолирано явление, защото "госпожите Зенка и Варвара отидоха с Руските болесници и ранени в Киев и да се определят тамо на синитерски отряд"¹⁶⁹. С особена тържественост се извършва погребението на Панчо Досиев, доброволец в Сръбско-турската война, родом от Варна, който умира на 21 септември 1876 година в болницата в Бялград¹⁷⁰.

За кратко време женското дружество в Бялград установява контакти и пряко взаимодействие със Славянския комитет, "Руския доброволчески комитет" в Бялград, дружеството на Червения кръст и БЦБО в Букурещ. По този начин българското женско дружество в Бялград се стреми да отговори на конкретните, специфични задачи, поставени пред него във връзка с големия броя доброволци, болни и ранени в Сръбско-турската война. То се справя твърде успешно с възникналите проблеми и ги решава самостоятелно или в сътрудничество с други благотворителни организации. Това дружество се налага сред останалите в емигрантските центрове с многопосочна и значима дейност.

Като всепризнат център по набиране на помощи за пострадалото население се оформя женското дружество в Цариград, а неговата роля и авторитет непрекъснато нарастват. Редакцията на в. "Напредък" препоръчва на интересуващите се обществени организации и частни лица да предават събраните помощи на женското дружество в Цариград, "които то най-добре ще разпорежи"¹⁷¹. Наред с това дружеството следи и познава "най-точно кое място има най-голяма нужда от помощ". Ето защо

¹⁶⁸ Стара планина, г. I, бр. 29, 17 ноември 1876.

¹⁶⁹ НБКМ - БИА, II Д 1281.

¹⁷⁰ Стара планина, бр. 18, 19 октомври 1876.

¹⁷¹ Напредък, г. XI, бр. 118, 11 февруари 1877.

същата редакция съветва различните организации да се обръщат с писма до женското дружество в Цариград за разяснения и напътствия¹⁷². Въпреки станалите промени в настоятелството и някои недоразумения сред членовете, изразили се най-ясно през февруари 1877 година, "то взело мерки за да оправдае доверието което е имало и заслужава да има на туй достопохвално дружество публиката"¹⁷³.

Още при своето основаване женското дружество в Цариград се обръща за помощ и съдействие към "почтената и благотелна публика"¹⁷⁴. Първият ден то успява да събере повече от 200 т. л. През август в "Зорница" съобщава за събиране на помощи от българките в Цариград¹⁷⁵. Пълният списък с имената на пожертвователите от Цариград и размерът на даренията е поместен във в. "Напредък" от 18 септември 1876 година¹⁷⁶. Посочени са 117 мъже, между които българският екзарх Антим I, пловдивският митрополит Панарет, д-р Ст. Чомаков, Г. Тошкович, Христо Пулиев, Хр. Тъпчилещов и други. Сред имената на 25-тях жени дали волна помощ са и дейните членове на цариградското дружество: Неда Папазоглу - председателка, Ефросина К. Бонева - касиерка, г-ца Мария Ст. Чомакова - писарка, Ека Караминкова, Рада Чомакова, Стефана Д. Папазоглу, Тарсица Стамболска и много други¹⁷⁷. Някои жени наред с турските лири подаряват басма, американ, ризи. След като научават за родолюбивите благотворителни инициативи на дружеството в Цариград и поставеното добро начало много обществени организации и частни лица му изпращат разни помощи. В началото на октомври то получава 15 1/2 т. л. от читалище "Наука" в Ловеч¹⁷⁸. Те са резултат от дейността на специално изградена комисия към читалището "за събиране на помощ за пострадалите наци братя"¹⁷⁹. Шуменското читалище изпраща 28 т. л.¹⁸⁰, русенският митрополит - 48 т. л., а архимандрит Константин - 88 т. л. от Оряхово¹⁸¹. Цели еснафски сдружения подпомагат материално дейността на женското дружество в

¹⁷² Пак там.

¹⁷³ Напредък, г. XI, бр. 119, 13 февруари 1877.

¹⁷⁴ Пак там.

¹⁷⁵ Зорница, г. I, бр. 35, 27 август 1876.

¹⁷⁶ Напредък, г. XI, бр. 99, 16 септември 1876.

¹⁷⁷ Пак там.

¹⁷⁸ Напредък, г. XI, бр. 103, 14 октомври 1876.

¹⁷⁹ К о н д а р е в, Н. Цит. съч., с. 132, 142.

¹⁸⁰ Зорница, г. I, бр. 45, 5 ноември 1876.

¹⁸¹ Напредък, г. XI, бр. 105, 29 октомври 1876.

Цариград. Така например ескиджийският и абаджийският еснаф даряват 18 т. л. и "119 сукмана и 122 парчета аби и потури", а едно благотелно дружество дава 50 т. л. чрез д-р Каракановски. Помощи се получават от Болград, Тулча и чак от Марсилия¹⁸².

Благодарение на създадените връзки между отделните женски дружества и осъществените съвместни инициативи дружеството в Цариград е подпомагано от редица женски организации. Веднага се отзовават дружество "Съгласие" в Свищов, което предава 22 1/2 т. л. и шуменското - 12 денгк с дрехи. Помощи пристигат от жените в Котел - 14 т. л. и от Кюстенджа - 13 т. л.¹⁸³.

През ноември 1876 година дружеството в Цариград вече разполага със значителната сума от 846 38/100 турски лири¹⁸⁴. В същото време другият голям център за подпомагане на пострадалите - Централния спомагателен комитет с председател Анри Елиот има в наличност 2605 т. л.¹⁸⁵, събрани от чужденци с големи финансови възможности. Сравнителните данни показват, че цариградското дружество полага максимални усилия, за да организира и направлява благотворителните акции на българите.

Дейността на дружеството продължава с неотслабващи темпове и в началото на 1877 година. През месец февруари то приема от "Тулча, Разград, Плевен, Х. Пазарджик (дн. Добрич), Котел и от българските ученици от Галата Сарай около 280 т. л. и няколко товара с дрехи"¹⁸⁶. На 15 април дружеството известява, че е получило помощ от българското благотелно женско дружество в Браила¹⁸⁷. "Някои родолюбиви лица" от Видин събират от съгражданите си 4660 гр. и ги изпращат на българското женско благотворително дружество в Цариград¹⁸⁸.

Тази хуманна дейност не остава незабелязана. Българският периодичен печат, излизаш в Цариград, и преди всичко вестниците "Напредък" и "Зорница" изобилстват с дописки за дейността на женското дружество в Цариград и получените помощи от различни организации.

¹⁸² Зорница, г. I, бр. 45, 5 ноември 1876.

¹⁸³ Напредък, г. XI, бр. 105, 29 октомври 1876.

¹⁸⁴ Напредък, г. XI, бр. 107, 27 ноември 1876.

¹⁸⁵ Зорница, г. I, бр. 43, 22 октомври 1876.

¹⁸⁶ Зорница, г. II, бр. 7, 17 февруари 1877.

¹⁸⁷ Напредък, г. XI, бр. 139, 6 май 1877.

¹⁸⁸ Пак там.

Интензивната благотворителна дейност на женските дружества е поставена под строг ред и контрол. Специални дописки информират българското общество не само за събраните волни помощи, но и за начините на тяхното разпределение. Периодически цариградското дружество дава "сметка за събраната помощ досега и употребата и". Благодарение на тези отчети може да се проследи разпределението на помощите, пътищата, по които са изпращани, а така също организациите и частните лица, които подпомагат женското дружество в Цариград.

Същото дружество насочва събраните помощи преди всичко в два района "Пловдивска епархия и севлиевските села". С цел взаимно улесняване на дейността и по-правилното разпределение на помощите настоятелството установява контакти с Централния спомагателен комитет на Анри Елиот. Чрез д-р Алберт Лонг то предава на комитета 330 т. л.¹⁸⁹ Цариградското дружество действа съвместно и с Международното дружество за подпомагане на българите с център Пловдив, ръководено от Д.Истрия и Такела. В "Изложение за финансовото положение" на международното дружество се посочва, че за периода от 8 август до 30 ноември 1876 година то получава подаръци от женския комитет в Цариград¹⁹⁰. Много рядко женското дружество раздава пари. Обикновено то поръчва или закупува потури, сукмани, аби, ризи, оксфорд, вехти дрехи, фланели, чорапи, панталони, ставроти, кундури, лекове и други вещи.

В последната фаза - разпределение на помощите сред пострадалото население активно се включват и българските общини по места. Всъщност те следят за правилното и справедливо разпределение на помощта, изпълнявайки указанията на женското дружество в Цариград. В някои случаи дори е упоменато изрично коя българска градска община за какво ще отговаря. В отчета за месец ноември 1876 година е посочено, че изпратените на 28 октомври четири денка за Бояджик трябва да се раздадат чрез общината в Ямбол¹⁹¹. Дружеството в Цариград се стреми към строг контрол и добра финансова отчетност. Поради това то се обръща с молба към всички "достопочтенни

¹⁸⁹ Зорница, г. I, бр. 41, 8 октомври 1876; Източно време, г. III, бр. 26, 27 ноември 1877.

¹⁹⁰ Априлско въстание..., т. II, док. 377, с. 108.

¹⁹¹ Напредък, г. XI, бр. 107, 27 ноември 1876.

общини", на които е отправило разни неща, за да се раздадат чрез Пловдив, Варна, Габрово и Севлиево. То настоява тези общини, от които не е получена разписка "да отговорят час по напред за да се направят дружествените тефтери и сметки"¹⁹².

Освен чрез международните комитети в Цариград и Пловдив и българските общини събраните помощи са раздавани и от духовни лица. Твърде характерни в това отношение са връзките на женското дружество в Цариград с русенския митрополит Григорий. На 11 януари 1877 година упълномощени членове на дружеството се обръщат към него с молба "да разпорежи чрез духовното началство в Севлиево събраната помощ"¹⁹³. Следва подробен опис на вещите, изпратени по железницата до Русе¹⁹⁴. Митрополит Григорий отговаря на 23 януари 1877 година, че денковете са получени, но са задържани в Русе, защото "сезонът е такъв, че нема търговци нито от Търново, нито от Севлиево, че да ги придвижат до пострадалите българи"¹⁹⁵. Същевременно митрополит Григорий уведомява архимандрит Стефан в Търново, че "благодарителното женско дружество в Цариград моли да се разпоредим щото навреме и точно да се раздават тези подаръци на пострадавшите българи в севлиевско и да се вземат точни сметки за разпределението на подаръците"¹⁹⁶. Отчетът на същото дружество за месец октомври 1876 година дава информация кога и къде са изпратени помощи и в какво количество¹⁹⁷.

След Априлското въстание женските дружества активно се включват във възстановяването на опожарени училища и други обществени сгради. Габровското дружество изпраща пари за обновяване на разрушения Дряновски манастир¹⁹⁸. През май 1877 година общината в Перушица се обръща с молба към "почитаемите Български общини, читалища и женски дружества" да помогнат материално на училището, което се открива на 25 април 1877 година. Според завещанието на лейди Странгфорд построената от нея болница се превръща на училище, но лисват "учебни книги, черни дъски, хартия и пр." На молбата на

¹⁹² Напредък, г. XI, бр. 130, 6 май 1877.

¹⁹³ ДА - Русе, ф. 43 К, оп. 1, а. е. 21, л. 15.

¹⁹⁴ ДА - Русе, ф. 43 К, оп. 1, а. е. 21, л. 16.

¹⁹⁵ ДА - Русе, ф. 43 К, оп. 1, а. е. 84, л. 27.

¹⁹⁶ ДА - Русе, ф. 43 К, оп. 1, а. е. 84, л. 20. Писмо на митрополит Григорий 8 Русе до архимандрит Стефан 8 Търново от 22 януари 1877.

¹⁹⁷ Напредък, г. XI, бр. 107, 27 ноември 1876.

¹⁹⁸ Български женски..., с. 98.

перущенската община откликват българките в Ямбол. Госпожа М. Г. Козловска събира от "тамошните Г-жи и Г-ци 250 гроша за училището в Перушица"¹⁹⁹.

Въпреки голямото количество дрехи, обувца, платове, лекарства, пари и други вещи, които женските дружества изпращат на бедстващото население от пострадалите райони, те се оказват недостатъчни. В действителност нуждите в тези селища са многократно по-големи. "Местната благотворителност на страната, разорена през няколко години от кървави събития и невероятни злоупотребления, е недостатъчна, за да облекчи злочестата участ на тези клетки хора"²⁰⁰. Това е една от причините, поради които женските дружества се обръщат към редица обществени организации в чужбина, към видни приятели на българския народ с цел политически да се ангажират представители на Великите сили в полза на българската национална кауза. Тази възможност е осъзната ясно от редица възрожденски дейци. На 11 август 1876 година Павел Теодорович предлага на Кирияк Цанков в Букурещ "да се направи от страна на българските госпожи или на българките едно оплакване към европейските госпожи или въобще към европейките, в което да се изложат варварствата на турците и теглата на българите". Това изложение трябва да има ясно изразен политически характер. Женското движение трябва "да съдейства да се спечелят симпатиите на Европа към българите"²⁰¹.

С тази отговорна задача се заемат преди всичко женските комитети и общества в емигрантските центрове. Основната цел, която си поставя в устава дружеството в Цариград е да има "сношение с вички филантропически дружества в Европа и да са отзовава на техните съчувствия за да са затечат в помощ морална и материална"²⁰². Във възванието си от 15 юли 1876 година женският комитет на Елисавета Пулиева в Букурещ се обръща "към познатата по добротворничеството си Европа, която винаги е готова да протегне ръка към страдащото человечество"²⁰³. Апелът е подписан от членовете на

¹⁹⁹ Зорница, г. II, бр. 24, 26 юли 1877.

²⁰⁰ Стара планина, г. I, бр. 2, 14 август 1876.

²⁰¹ Априлско въстание..., т. II, док. 207, с. 65. Писмо на Павел Теодорович до Кирияк Цанков в Букурещ от 11 август 1876.

²⁰² Нова България, г. I, бр. 15, 17 юли 1876.

Стара планина, г. I, бр. 2, 14 август 1876.

настоятелството в Букурещ, Болград, Браила и Галац²⁰⁴. Този комитет публикува "едно обявление на француски јазик в Николаевски вестник"²⁰⁵ и възвание в редица европејски вестници²⁰⁶. Позивът на букурешкото дружество на Екатерина Ценович е отправен до "всички човекољубиви дружества". То испраќа писмо до редакцијата на в."Застава" в Бялград со молба да помести неговото обявление и адрес²⁰⁷, а възванието му е отпечатано во рускиот вестник "Голос"²⁰⁸. Към тези призиви се присъединява и женското общество во Болград, коешто моли "всички без разлика на вяра и народност да благоизволят да са притекат на помош на злочестите страдалци"²⁰⁹.

Посочените възвания, апели, адреси и статии във вестници целят привлечането на световната прогресивна общественост на страната на българите. Освен това женските дружества предприемат и конкретни действия за спечелването на видни политици и оделни организации за българската национална кауза. Такъв карактер има "Апела към министъра Гладстон от Благотворителното женско дружество во Букурещ 1876" со председателка Екатерина Ценович. Во него се изразява благодарност към Уиљам Гладстон за издигнатиот глас против "безчеловечните золуми и кланиа на невинни деца и жени од дивите башибозуци и черкези во България". Наред со това Апелът съдържа и јасно изразени и формулирани исканиа од страна на женското дружество: "да земе на нај-строги мерки за да се тури крај веднаж за сегда на тази безчеловечна турска варварщина... да направите позив към Вашиот милосердечен народ и со каквото би могли да помогнат чрез нас на тези нещастни жени, деца и фамилии"²¹⁰.

Българските женски дружества и оделни членове живо се интересуват и од дейноста на лејди Странфорд во заштита на българскиот народ и следят всяка нејна инициатива во помош на пострадалите българи. През февруари 1877 година Екатерина М. Папазоглу од Лом испраќа благодарствено писмо до неа²¹¹.

²⁰⁴ Априлско востание..., т. II, док. 155. с. 52. Апел на Българскиот благотворителен женски комитет во Румџија.

²⁰⁵ Освобождени Българии од турецкото иго..., т. I, док. 183, с. 315. Писмо на Т. Н. Минков до П. Енчев од 30 јули 1876,

²⁰⁶ Нова България, г. I, бр. 11, 3 јули 1877.

²⁰⁷ Априлско востание..., т. II, док. 260, с. 40-41.

²⁰⁸ Освобождени Българии..., т. I, док. 260, с. 393.

²⁰⁹ Стара планина, г. I, бр. 3, 18 август 1876.

²¹⁰ НБКМ - БИА, II А 7370. Апел на Благотетелното женско дружество до Уиљам Гладстон во Лондон.

²¹¹ Зорница, г. II, бр. 7, 17 февруари 1877.

Сливенските госпожи дават адрес на лейди Странгфорд, в който и благодарят "за мъките и отличните заслуги направени на народа ни както от приснопаметния Ви съпруг, тъй и от Вас". Сливенските госпожи изразяват увереността си, че нейното дело "ще бъде забележено в страниците на народната ни история"²¹². Женското дружество в Железник се отнася особено сърдечно по време на посещенията и в града. Пред лейди Странгфорд се представят "две депутации от черковно-училищната община... и женското дружество и и връчват по един благодарствен адрес". Жените заемат централно място при посещенията и в девическото училище: "Гражданите, а най-вече женското тука дружество ся постараха да я приемат колкото им бе възможно по-добре"²¹³. Наред с "управлението на женското дружество" в тържеството участват и "целите тела на училищното настоятелство, черковно-училищната община, учителският корпус от главните училища мъжко и женско". Изнесена е специално подготвена програма от произведения на П. Р. Славейков и изпълнена от сирачета, докарани от пострадалите селища²¹⁴. Във връчения от женското дружество апел се изказва твърдата увереност, че нейното "име ще остане с златни букви написано в историята на благодетелите на Българския наш беден народ", а делата и "ще са благославят с най-голямо уважение от потомството на народа ни"²¹⁵.

Българските женски дружества установяват контакти и с европейски женски комитети, които се явяват в защита на българския народ. Твърде характерни в това отношение са връзките с Обществото на единбургските госпожи. През месец октомври 1876 година редакцията на в. "Зорница" помества писмо на тези госпожи до християнките в България, Сърбия, Босна и Херцеговина. В него те уверяват за "сърдечното си съчувствие" и желание "да спомогнат за облекчаване страданията" на християнското население на Балканския полуостров²¹⁶. Обществото на единбургските госпожи предава на Централния спомагателен комитет в Цариград на Анри Елиот 150 английски лири "събрани помежду тях за пострадавшите българи"²¹⁷. В

²¹² Пак там.

²¹³ Зорница, г. II, бр. 19, 12 май 1877.

²¹⁴ Напредък, г. XI, бр. 127, 15 април 1877.

²¹⁵ Зорница, г. II, бр. 2, 13 февруари 1877. Апел на Старозагорските г-жи до Високопочтенната и Благороднейша лейди Странгфорд.

²¹⁶ Зорница, г. I, бр. 42, 15 октомври 1876.

²¹⁷ Зорница, г. I, бр. 50, 10 декември 1876.

отговор на благотворителната дейност на английските жени се явяват няколко писма, изпратени до редакцията на в. "Зорница" и лейди Странфорд от женските дружества в Търново, Габрово, Сливен, Железник и Свищов.

Евгения Кисимова изразява "сърдечна благодарност" от името на всички българки за "сестринските поздравления към нас и сестрите ни в Сърбия, Босна и Херцеговина... дето показахте Вашето съчувствие към нас словом и делом, като принесохте щедри помощи за пострадащите ни сънародници и съмишленици"²¹⁸. Подобно писмо изпращат членовете на женското дружество в Габрово, което щяло да се приведе на английски език и изпрати на единбургските госпожи чрез редакцията на в. "Зорница"²¹⁹. Сливенското дружество благодари на "госпожите и особено на Единбургските за дето поднесоха своите нравствени и веществени помощи на пострадащите ни братя и сестри"²²⁰. Обръщението е връчено лично на лейди Странфорд през декември 1876 година. По същото време женското дружество в Железник им изпраща писмо, в което изразява благодарност на "всички англичанки и на единбургските госпожи, които показаха състрадание към злочестините на нашите братя и сестри като са притекоха да принесат морално и материално помощите си"²²¹. Свищовското дружество "Съгласие" отправя благодарствен адрес до жените в Единбург, написан от Паунка Радославова²²².

Българките във Виена също откликват на конкретни прояви от страна на женски комитети в Европа. По повод митинга на английските жени, организират в Манчестер на 10 август 1876 година, виенските българки изпращат телеграма. Тя гласи: "Душевна благодарност на Дамския митинг за неговото съчувствие към злочестите български жени и деца, които стенат в жестоко робство... Дано тоя митинг спомогне за облекчаване на страшните теглила, които милиони християни теглят повече от четири века". Телеграмата е прочетена в началото на митинга, а в. "Манчестер куриер" помества подробна дописка²²³.

²¹⁸Зорница, г. 1, бр. 47, 19 ноември 1876.

²¹⁹Зорница, е. I, бр. 49, 3 декември 1876.

²²⁰Зорница, г. I, бр. 52, 24 декември 1876.

²²¹Зорница, г. II, бр. 2, 13 февруари 1877.

²²²Т а х о в, Г. Литературна София, С., 1983, с. 67. Паунка Радославова е дъщеря на Христати Павлович и сестра на художника Николай Павлович.

²²³Априлско въстание..., т. II, док. 195, с. 62. Писмо на Марин Дринов до Тодор Пейов в Браила от 16 август 1876.

Женските дружества и отделни настоятелки се стремят при всеки удобен случай да информират представителите на Великите сили за развоя на събитията по време на Априлското въстание, за турските зверства и положението на българите.

Председателката на софийското дружество Йорданка Филаретова периодически изпраща ценна информация на руския консул в Пловдив Найдено Геров. Нейните писма представляват точна и вярна картина на извършените от турците грабежи и издевателства в Софийско, Пирдопско, Врачанско. Освен това те съдържат съпоставки за положението в Пазарджишко и Пловдивско и предложения за подпомагане на пострадалите в Софийско²²⁴. Заслугата на Филаретова се увеличава от факта, че Найдено Геров отново включва нейната информация в официалните консулски рапорти до Петербург²²⁵. Като ответна реакция турските власти предприемат обиски в дома на Филаретова. За претърпените от нея мъки и страдания свидетелства едно писмо на Марин Дринов до Тодор Бурмов. В него се съобщава, че "турците няколко пъти са и претършали квартирата и взели всички писма и записки, в които се описват злоупотребленията на турците"²²⁶.

Основоположничката на женското движение в Търново Евгения Кисимова влиза във връзка с княз Церетелев и Скайлър, които посещават града с международната комисия по установяване на турските зверства през 1876 година. От името на търновки тя му поднася оплакванията на местните жители²²⁷.

Еленското дружество "Съгласие" установява контакт с международната комисия по кланената в България, която преминава през Елена на 4 август 1876 година. Дружеството получава от нея помощ в размер на 2 турски лири за нуждаещите се българи²²⁸.

Настоятелката на карловското женско дружество Богдана Хитева информира чешката общественост за Априлското въстание и кървавото му потушаване²²⁹. В продължение на няколко месеца през 1876 година прашкият

²²⁴ АНГ, кн. II, С., 1914, док. 2592, с. 556 - 567; Априлско въстание..., т. II, док. 285, с. 562 - 563.

²²⁵ Паскалева, В. Цит. съч., с. 222 - 223.

²²⁶ НБКМ - БИА, ф. 16, а. е. 103, л. 3 - 4.

²²⁷ Генов, Ц. По бойния път на освободителите 1877 - 1878, С., 1978, с. 213.

²²⁸ Музей на Възраждането..., Елена, ф. 185. Архив на женско дружество "Съгласие".

²²⁹ Аморт, Н. Прогресивните традиции на чешко-българската дружба - В: ИПР, г. XV, 1959, кн. 3, с. 80; Унджиев, И. Карлово..., с. 156.

вестник "Рокрок"²³⁰ публикува обстойни статии на Богдана Хитева, родена чехкиня, живееща в Калофер". В "Българското въстание"²³¹, "Гнусните постъпки в България"²³² и "Жестокостите на турските пълчища"²³³ авторката описва различни случаи в Карлово, Сопот, Пловдив, опожаряване на села, избиване на жени и деца. Наред с това споменава за съдбата на заловените въстаници: всички тъмници са препълнени, всеки ден довеждат цели вървулици от български младежи във вериги. О, колко е ужасно състоянието на тези нещастници"²³⁴. Богдана Хитева дава и конкретни сведения за отделни лица: "Маня (Манка Попова - б.м.), която беше също в Прага на специализация, сега е в затвора в Пловдив, че бродирала знамето на въстаниците"²³⁵. В уводна статия на вестник "Рокрок" редакцията оценява високо дейността на Богдана Хитева, която "дава простор на чувствата си и живо описва тези ужасни дни"²³⁶. В същия дух е и преценката на Константин Иречек: "по живите краски, с които са описани, с прост стил ужасните пролетни месеци на тази година, представляват нещо страшно трогателно"²³⁷. Чешката общественост следи с подчертан интерес събитията в българските земи. Същият вестник помества дописки за помощни акции в Русия, Англия и други страни, както и "Позив на Чернаев до българите" и "Българите и лорд Ръсел"²³⁸.

След Априлското въстание българското женско движение вижда в "руския народ... единствен наш освободител и избавител"²³⁹. То схваща, че българите са от един и същи род с русите и по народност и вяра принадлежат към "общото славянско племе"²⁴⁰. Изказва се убеждението, че само с помощта на "нашите еднокръвни братя славяни, които са се заели днес да ни помагат морално и материално... ще се избавим от турското

²³⁰ Ксерокопия от броевете на в. "Рокрок" са ми предоставени от д-р Кирил Цонзаров от Братислава, а преводът е на д-р Франц Ваврек от Велико Търново.

²³¹ Рокрок, гос. VIII, Praha, бр. 182, 3 юли 1876; бр. 187, 8 юли 1876; бр. 191, 12 юли 1876; бр. 199, 20 юли 1876.

²³² Рокрок, гос. VIII, Praha, бр. 200, 21 юли 1876.

²³³ Рокрок, гос. VIII, Praha, бр. 243, 2 септември 1876; бр. 244, 3 септември 1876.

²³⁴ Рокрок, гос. VIII, Praha, бр. 260, 19 септември 1876.

²³⁵ Пак там.

²³⁶ Пак там.

²³⁷ Априлско въстание..., т. II, док. 321, с. 95. Писмо на Константин Иречек до Марин Дринов в Харков от 30 октомври 1876.

²³⁸ Рокрок, гос. VIII, Praha, бр. 208, 29 юли 1876; бр. 235, 25 август 1876.

²³⁹ Освобождени Болгарии..., т. II, с. 230.

²⁴⁰ Освобождени Болгарии..., т. I, док. 157, с. 291.

нескопосно иго"²⁴¹. Много женски дружества се стремят да привлекат отделни организации или дипломатически представители на Русия за българската национална кауза. Не случайно новоосновените общества и комитети публикуват възвания, апели и писма в редица руски вестници: "Николаевский вестник", "Московские ведомости", "Современные известия", "Голос" и други. Целта им е да информират руската прогресивна общественост за съдбата на българския народ след Априлското въстание и се спомогне за облекчаване на пострадалите. Женските дружества поддържат по различни поводи контакти с руския дипломатически агент в Букурещ Дмитрий Стюард, руския консул в Пловдив Найден Геров, княз Церетелев, княз Нарешкин, княз Рихтер и редица други.

На 7 ноември 1876 година "депутация на българските жени от Северна България" се обръща с писмо към руските жени, което е предадено в руското консулство в Русе. В него освен добрите чувства на българите към руския народ за първи път се изявява желание и готовност на българките за участие в една предстояща Руско-турска война²⁴². Надхвърлят се вече рамките на благотворителната дейност на женските дружества и се преминава към изразени политически искания за пълно и окончателно освобождение на България от "азиатския ярем, който търпим цели пет века". Изложението е подписано от "Ваши еднородни сестри - българки от Велико Търново". Следват 24 подписи на жени. Вероятно негов инициатор и автор е Евгения Кисимова.

Редица женски дружества поддържат постоянни връзки със Славянския благотворителен комитет в Москва и с неговия "Дамски отдел"²⁴³. За периода 1876 - 1878 година женското дружество в Бялград под председателството на Александра Майзнер получава 6000 рубли от Славянския комитет²⁴⁴. През юли 1876 година Екатерина Ценович влиза в контакт със Славянския комитет в Москва²⁴⁵. Тя го уведомява, че българките в Букурещ са

²⁴¹ Пак там.

²⁴² Освобождени Болгарии..., т. I, док. 347, с. 503 - 504.

²⁴³ Дамският отдел към Славянския комитет в Москва е създаден през 1870 година с цел да възпитава южнославянски момичета в различни учебни заведения на Русия, за да се подготвят за учителки. Дамският отдел взема активно участие при набирането на волни помощи за бедстващото население на Балканския полуостров. През 1875 година председателка е Ана Стрекалова.

²⁴⁴ Стара планина, г. I, бр. 30, 20 ноември 1876.

²⁴⁵ Освобождени Болгарии..., т. I, док. 157, с. 231.

учредили благотворително дружество и изпраща устава му. В същото писмо моли за защита на "тези злощастници, които под ведрото небе, без домове, без средства и даже без хляб, са изложени на най-грозна смърт"²⁴⁶. На 25 юли 1876 година то е публикувано във в. "Московские ведомости" и "Современные известия". Два дни по-късно Славянският комитет излиза с обявление - всички събрани средства и помощи да се изпращат до българското благотворително женско дружество в Букурещ с председателка Екатерина Ценович²⁴⁷.

Бившата председателка на девическата дружина в Панагюрище Райна поп Георгиева, която от септември 1876 година се намира в Москва²⁴⁸, поддържа постоянни връзки със Славянския комитет и се стреми чрез него да помогне по всякакъв начин на българите. За тези контакти споменава председателката на пазарджишкото дружество Мариола Доспевска: "Вий често сте разказвали пред Славянския комитет за нашите тегла и бедствия"²⁴⁹. През 1877 година Дамският отдел към комитета издава "Автобиография панагюрской учительницы Райны Георгиевой"²⁵⁰, Тя успява да свърже женското дружество в Пазарджик със Славянския комитет. В края на 1876 година дружеството обсъжда въпроса да се изпратят бедни деца и сирачета от пострадалите райони да учат в Москва²⁵¹, където е отворен специален приют. През ноември 1876 година са изпратени 25 момичета от Пазарджик в Цариград, където грижата за тях поема жената на граф Игнатиев. След прехвърлянето им в Одеса Одеското настоятелство спомага за заминаването им в Москва. По същото време някои "търговци членове на Дамското отделение на Славянския комитет" изявяват желание да се грижат за по едно сираче. По предложение на Дамския отдел и Александра Николаевна женското дружество в Пазарджик обсъжда възможността да се изпратят още момичета: "разговорихме се със сестрите в нашето дружество и намерихме за добре да напишем едно прошение до госпожа Александра"²⁵². Лично Мариола

²⁴⁸ Нова България, г. I, бр. 33, 19 септември 1876.

²⁴⁹ НБКМ - БИА, II В 877.

²⁵⁰ Автобиография панагюрской учительницы Райны Георгиевой, призванной турками Болгарскую каралеву, Москва, 1877.

²⁵¹ НБКМ - БИА, II В 877.

²⁵² Пак там.

Доспевска изразява готовност да събере "колкото момичета са нужни и да ги доведе даже и сама" В Москва²⁵³.

Проблемът за участието на женските дружества в подготовката на Априлското въстание и многостранната дейност след неговия погром не е поставян досега в неговата цялост. Без да считаме, че е приведен целия архивен материал, наличните факти ни дават достатъчни основания да направим следните заключения. Годината 1876 е преломна в историята на женското движение. Тя бележи нов етап в неговото развитие и начало на явна преориентация. И докато преди Априлското въстание женските дружества спомагат за духовното издигане на нацията, то след това пряко подчиняват своята дейност на национално-освободителното движение. Въпреки че някои дружества в селищата на IV революционен окръг временно прекратяват съществуването си, това не се отразява върху женското движение. Останалите женски дружества активизират дейността си. Благодетелните общества и комитети имат основна заслуга за информиране на световната общественост и Великите сили за положението след Априлското въстание. Благодарение на всичко това през 1876 година женското движение се налага като един от основните и значими фактори в българското възрожденско общество.

²⁵³ Пак там.

3. ПОМОЩ ПО ВРЕМЕ НА ОСВОБОДИТЕЛНАТА ВОЙНА

Априлското въстание, върхът на българската национална революция, постави българския въпрос като неотложен за разрешаване в рамките на Източната криза. Кървавото потушаване на въстанието предизвиква възмущението на цялата прогресивна европейска общественост, която порицава политиката на султанска Турция и призовава за реална намеса с цел освобождението на българския народ. Събитията на Балканите намират най-силен отзвук сред руската общественост.

Много женски дружества и отделни деятелки на женското движение виждат разрешаването на българския въпрос единствено по пътя на една руско-турска война. В този дух е написано и цитираното вече обръщение на търновки към "Единородните наши сестри и руски благодетелки в цяла Русия" с молба да съдействат за пълното освобождение на българския народ от турско робство. В него се изразява категоричната готовност на българките да се присъединят към Русия в случай на война, "ако руските батальони се явят в пределите на България"²⁵⁴.

В резултат на задълбочилата се Източна криза и засиленото национално-освободително движение на Балканите на 12 април 1877 година Русия обявява война на Турция. На Скаково поле край Кишинев при тържествена обстановка е прочетен манифестът на Александър II за обявяване на война.

Българското женско движение с радост и надежда посреща тази война: "Петстотин годишният чакан от нас час настана. Руският топ загърмя в Азия и Европа против вековния ни угнетител". Изразител на тези настроения става българското женско благотворително общество в Болград, което публикува "Възвание към българските жени" във в. "Български глас"²⁵⁵. В него наред с въодушевлението се прави трезва, реална оценка на новосъздаденото положение. Търсят се нови пътища и форми за действие от страна на женските дружества. Настоятелството на женското общество в Болград приканва българките от емигрантските центрове: "Нека секоя от нас пожертвува възможното на олтара на отечественото ни освобождение"²⁵⁶. Прокарана е идеята, че българският народ не може и не трябва да чака освобождението си. Той трябва сам да го извоюва: "Свобода

²⁵⁴ Освобождени Болгари..., т. I, с. 503 - 504.

²⁵⁵ Български глас, г. I, бр. 46, 30 април 1877.

²⁵⁶ Пак там.

без жертви и кръв са не добива". И докато пътят на мъжете е като доброволци в Българското опълчение, то "жените не трябва да стоят със скръстени ръце, а святата им длъжност ги кара да помогнат на страдащите българки и нашето отечество - България".

Тази цялостна концепция за свободата и пътищата, по които трябва да се постигне, е още едно доказателство за политическа активност и идейна зрялост. Възванието и цялостната по-нататъшна дейност на благотворителното женско общество в Болград са ярък израз на това как национално-освободителните борби и политическите въпроси изпълват все повече със смисъл и съдържание дейността на едно женско дружество преди Освобождението.

Веднага след обявяването на руско-турската война българските женски дружества в Румъния се включват в подпомагане на преминаващите руски войски и български опълченци. В навечерието на войната Стилияна Иванова Кишелска от Браила ушива "трицветно знаме с български лев, подписано България"²⁵⁷. Тя го предава на Николай Николаевич, а той го назначава за Българското опълчение²⁵⁸. Човеколюбивото настоятелство в Букурещ решава да закупи една "амбуланца" и две знамена за Опълчението. Сред дарителите личат имената на Елисавета Пулиева, Александра Василева, Кинка Станкович и Мария Н. Герова, видни деятелки на женското движение²⁵⁹.

На руските войски са връчени и други знамена от страна на женски дружества в българските земи. В Търново е дарено "знаме с руския герб - подарък от търновските жени"²⁶⁰. При посрещането на освободителите в Железник Анастасия Тошева дава импровизирано знаме на отряд донски казаци²⁶¹. В Шумен въпреки продължителната обсада и преживените трудности "няколко сърцати българки намислиха на тайно място, макар и с голям риск,

²⁵⁷ Стойчев, К. Българското народно знаме. Исторически скици, С., 1941, с. 8.

²⁵⁸ НБКМ - БИА, ф. 22, а. е. 654, л. 3 - 4. Писмо на Рада Киркович до Мария Герова в Букурещ от 29 май 1877; Подробно вж. Паскалева, В. Цит. съч., с. 268 - 269; Стойчев, К. Цит. съч., с. 8.

²⁵⁹ НБКМ - БИА, ф. 185, II В 9297, л. 157 - 158. Протокол от заседание на Българското човеколюбиво настоятелство от 9 май 1877; Стара планина, г. I, бр. 75, 24 май 1877.

²⁶⁰ Красницкий, А. Освободителная война 1877 - 1878 в очерках и рассказах, С. Петербург, 1903, с. 207.

²⁶¹ Тошева, А. Автобиография. - В: Светлина, г. III, кн. 8, август 1893.

да бъде съшито... знаме на свободата - знамето на Шумен"²⁶². В спомените си Царевна Миладинова пише, че коприненото народно знаме е ушито от подбрани ученички в девическото училище и е връчено на ген. Тотлебен при влизане на руските войски в града²⁶³.

Българските женски дружества се включват активно в посрещането на освободителите по техния път в Румъния и българските земи: от Свищов и Търново до Железник, Елена, Габрово, София и чак в Малко Търново. В някои градове настоятелствата на дружествата приветстват руските войски наред с другите обществени организации: градски общини, читалища, училищни настоятелства и благотелни дружества.

След влизането на руските войски в Свищов цялото население и духовенството излиза да ги посрещне, а улиците са "осеяни с цветя, които хвърляха жените от прозорците"²⁶⁴. В донесение на ген. Гурко се казва, че "възторгът на жителите е неописуем, а в църквата е отслужен благодарствен молебен"²⁶⁵. При посрещането на Александър II в Свищов реч държи видната общественичка Теофано В. Попова, родом от Железник²⁶⁶.

Особено тържествено е посрещането на освободителите в старата столица Търново на 7 юли 1877 година. Един от първите историографи на Българското опълчение Стефан Кисъв, пишейки за тези паметни дни, посочва активното участие на жените в посрещането²⁶⁷. Същият ден председателката на женското дружество Евгения Кисимова посреща освободителите пред своята къща. Тя произнася "прочувствена реч", поднася хляб и сол по стар български обичай, а жените обсипват освободителите с цветя²⁶⁸. Командирът на Първа бригада от Опълчението Ф. М. де Прерадович споделя непосредствените си впечатления от Бяла Бона, която настанява руски офицери в хана си²⁶⁹, а Винития Сарафиди приема в дома си княз Дондуков-Корсаков²⁷⁰. Учителката Евгения Шекерджиева написва благодарствен адрес на

²⁶² Миладинова-Алексиева, Ц. Цит. съч., с. 44.

²⁶³ Пак там.

²⁶⁴ Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877 - 1878 г. на Балканском полуострове, в. 2, С. Петербург, 1898, с. 152, 189.

²⁶⁵ Пак там.

²⁶⁶ ДА - Стара Загора, ф. 555, оп. 1, а. е. 1. Биографични бележки на Теофано В. Попова, по баща Ненова.

²⁶⁷ Кисъв, С. Българското опълчение в руско-турската освободителна война 1877 - 1878, С., 1902, с. 133 - 138.

²⁶⁸ Кулелиев, Й. Цит. съч., с. 21; Янков, Т. Пътеписи, кн. I, С., 1933, с. 70.

²⁶⁹ Прерадович, Ф. Спомени за руско-турската война 1877 - 1878, С., 1977, с. 191.

²⁷⁰ Янков, Т. Цит. съч., с. 35.

руски език до императора и "Песен 8 чест на Освободителя Болгар Александра И-го". Те са връчени лично на императора в Главната квартира в Горна Студена от делегация, в която влизат Евгения Шекерджиева и Ирина Бачокирова²⁷¹. Кореспондентът на "Дейли нюз" Макгахан в дописка до вестника изразява възторга на населението и "великолепното" посрещане на руските войски в Търново, които буквално са затрупани с цветя от жените и момичетата²⁷². В рапорта си до Главната квартира ген. Гурко съобщава, че е невъзможно да се опише възторгът на търновци при влизането на руските войски²⁷³.

Учителката в Железник Анастасия Тошева оглавява специална комисия, "състояща се от млади девизи за посрещане, за даване на букети с приветствени речи" на освободителите. Тя се обръща към ген. Гурко на руски език, а ученичките пеят руския химн и съчинената от П. Р. Славейков песен "Русия"²⁷⁴.

При влизането на руските войски в Казанлък цялото женско дружество се събира в дома на неговата председателка Неда Папазоглу. На тържеството отива и учителят Димитър Душанов, които пише: "здрависвах събраните там весели госпожи и госпожици с новото положение и нашите храбри освободители"²⁷⁵.

Интерес представлява и едно друго посрещане на руските войски в Малко Търново. Тук на 24 февруари 1878 година пристига малък освободителен отряд от 600 войници, предвождан от майор Вишняков. Женското дружество "Милосърдие" в Малко Търново поканва пребиваващите руски войници в девическото училище, където в тяхна чест е уредена "ръкоделна изложба", а ученичките изпяват хубави български песни. В израз на най-добри чувства руснаците правят дарение в полза на девическото училище и бедни ученички²⁷⁶.

В хода на военните действия прекратяват дейността си женските дружества в Железник, Казанлък, Карлово и Калофер, поради това че "почти всички членки пострадват - мъжете им са избесени, домовете - ограбени", а самите те напускат родните

²⁷¹ Кулелиев, Й. Цит. съч., с. 54.

Генова, Л. Репортажи за Освободителната война 1877 - 1878, С., 1978, с. 67 - 69.

Димова, Д. Търново по страниците на "Илюстрованая хроника война". - В: Велико Търново, 1978, с. 9.

²⁷⁴ Тошева, А. Цит. съч.

²⁷⁵ Душанов, Д. Цит. съч., с. 104.

²⁷⁶ Аянов, Г. Малко Търново и неговата покрайнина. Антропогеографски и исторически проучвания, Бургас, 1939, с. 242.

си места²⁷⁷. Сериозно изпитание преживяват и членовете на хасковската организация. През 1877 година са заловени около 30 първенци, уличени във връзка с революционния комитет. Жените се явяват в местния турски конак, а Теофана Златарова излага техните искания²⁷⁸. Въпреки протестите задържаните са откарани в Одрин и заточени в Мала Азия²⁷⁹. Сред тях са Христо Златаров, х. Иванчо Минчев, братя Христодулови, Михалчо Паскалев, чиито жени, майки, дъщери оглавяват женското движение в Хасково. По този начин след 1873 година е нанесен втори удар на женското движение в града. Руските войски влизат и освобождават Хасково на 7 януари 1878 година. По време на войната женското дружество в Цариград не може вече да изпълнява функциите си на главен координатор на женските организации. Не бива обаче да се счита, че през 1877 - 1878 година тази тенденция взема връх в женското движение.

Женските дружества в севернобългарските земи значително повишават своята активност. Сред тях са организациите в Свищов, Търново, Габрово, Горна Оряховица, Елена и Русе. Тази факт може да се обясни с по-слабата засегнатост на района и завоюваните позиции на женското движение в посочените градове. Характерно е създаването на едно ново дружество с благотворителен характер - "Милосърдие" в Търново. По време на войната благотворителните общества в емигрантските центрове също работят в помощ на освободителите.

Една от основните задачи, която стои пред женското движение през 1877 - 1878 година е всестранно подпомагане на "ранените от българските дружина" и военновременните болници. За целта женските дружества набират помощи в пари, храна, дрехи и медикаменти, установяват дежурства като милосърдни сестри.

Още през май 1877 година женското благотворително общество в Болград събира волни помощи сред жените, учителките и ученичките от девическите училища в града²⁸⁰. Благодарение на голямото количество бижута и предмети женското общество разиграва лотария с около 400 билета "в полза на ранените от българската войска"²⁸¹. С получените пари

²⁸⁰ Български глас, г. I, бр. 49, 21 май 1877.

женското общество в Болград закупува за Българското опълчение "1000 хасени касинки и други потребни за тях неща" и ги изпраща "до генерала Столетова в Свищов"²⁸². В писмо от края на юни 1877 година болградското общество пише на ген. Столетов "ако има още нужда от подобни неща опълчението, то да му отговори и това дружество ще изпрати още колкото може"²⁸³. През юли настоятелството на същата организация предава на Иван Ст. Иванов нова пратка за "амбуланцата на българските войници", която е предоставена в Търново²⁸⁴.

Още в началото на войната Свищов се превръща във важен медицински център на Дунавската армия с 6 болници и стотици легла за ранените. Сградата на женското дружество "Съгласие" е отстъпена за болница²⁸⁵. То оказва неценима помощ при издирване на подходящи помещения, грижи се за обзавеждането им, организира дежурства от жени в болниците, събира пари и вещи. Най-голяма активност в изпълнение на тези длъжности проявяват Еленка Славкова, Еленка К. Аврамова и Александрина Шишманова. Председателката на дружеството Еленка Д. х. Иванова, по баща Шишманова, като милосърдна сестра се заразява от тиф и умира през март 1878 година. На 6 април същата година, по време на Великденските празници, членовете на дружеството събират яйца и козунаци за ранените в свищовските болници. По повод на Сан-Стефанския мир настоятелството изпраща телеграма до руската императрица, в която изразява "благодарността за освобожданието на България"²⁸⁶.

По време на войната Габрово също се оформя като военен, снабдителен и медицински център. Това налага специфични задачи пред женското дружество "Майчина грижа". Дейността му е насочена преди всичко към подпомагане на болните и ранени руски войници и български опълченци. Дружеството отпуска парична помощ на военновременните болници на 9-та пехотна дивизия, настанена в Габровската априловска гимназия²⁸⁷. В спомените си "Два месеца в Габрово. Въспоменания за войната 1877 - 1878" д-р Пясецкий пише: "Много жени дойдоха доброволно да помагат..."

²⁸² НБКМ - БИА, ф. 5, а. е. 7, л. 343. Писмо на Иван Иванов от Болград до Кирияк Цанков в Букурещ от 22 юни 1877; вж. и Български глас, г. II, бр. 3, 2 юли 1877.

²⁸³ Български глас, г. II, бр. 3, 2 юли 1877.

²⁸⁴ НБКМ - БИА, ф. 5, а. е. 7, л. 345 - 347.

²⁸⁵ Женското просветително и благотворително движение в Свищов. - В: Свищов в епохата на Възраждането, С., 1934. с. 34.

²⁸⁶ Къща-музей..., Свищов. Протоколи от заседанията на женско дружество "Съгласие".

²⁸⁷ М а р и н о в, А. Габрово през Възраждането. С., 1940, с. 67.

госпожиците и госпожите често донасяха в болницата, донасяха овощия, вино или тютюн и ги раздаваха на ранените или пък донасяха цветя и ги туряха на масите в стъкла с вода между различните лекове²⁸⁸. Първата председателка на дружеството Мария Гаврилова Ганчова се заразява от тиф и умира при изпълнение на дълга си като милосърдна сестра²⁸⁹.

Благодарение на многобройния открит оригинален архивен материал можа да се установи и проследи дейността на благотворителното женско дружество "Милосърдие" в Търново във всички направления. Една от основните задачи на дружеството е грижата му за руските войници и български опълченци. За да осъществи набелязаните си цели то започва да събира волни помощи още при своето основаване. Пари и предмети дават не само търновските жители, но и населението от околните селища Арбанаси, Горна Оряховица и Драганово. В спомените си за освобождението Коста Панайотов пише, че в Търново са съставени специални комисии от жени, които тръгват по селата да събират помощи. В тези комисии влизат и представители на Благотворителното славянско общество в Търново. Кирияки Панайотова участва в една от комисииите, които събират помощи от Горнооряховско²⁹⁰.

За волните помощи на клоновете на дружество "Милосърдие" в селата са раздадени специални кондики, облечени в черно кадифе с чернени кръстове, които служат за вписване на даренията. Във всяко село местни жени отговарят за кондиките и събирането на помощи. В повечето списъци на дружеството фигурира името на "Зиновия игуменицата от Арбанаси"²⁹¹. В тази благотворителна дейност са привлечени и видни търновски граждани²⁹². Благодарение на големия авторитет и влияние на дружеството с дарения се включват и пребиваващите в града чужденци²⁹³. При набирането на средства е търсена помощта и съдействието на други обществени организации в града.

Още в първите дни на август дружеството развива голяма дейност по набавяне на дрехи и други вещи от Търново, Арбанаси и

²⁸⁸ Марица, г. I, бр. 27, 28 и 29, ноември 1878.

²⁸⁹ М у т а ф ч и е в а, В. Габрово. С., 1963, с. 53.

²⁹⁰ Освобождението 1878. Спомени, С., 1978, с. 361.

²⁹¹ НБКМ - БИА, II А 6789.

²⁹² Това са Васил Берон, Ст. Златарски, Драган Цанков, Евгения Кисимова, Стефан Карагьозов, Бяла Бона, архимандрит Стефан, Анастасия Сарафката и др.

²⁹³ Дарения правят Кр. полк. Черказка, Ал. Михайловна, М. Кандебу, протестантски свещеник и др.

Лясковец. От Долна Оряховица са предадени 660 оки жито, а от Горна Оряховица 18 ведра вино. През месец ноември 1877 година населението от Драганово събира "3 кола жито" и го предава на дружество "Милосърдие"²⁹⁴. Полицията подарява на дружеството "70 парчета разни дрехи и други неща и 17 чувала с разни дрехи"²⁹⁵. По настояване на Евгения Кисимова са отпуснати значителни средства от търновския вицегубернатор за благотворителните цели на дружеството²⁹⁶. Така постепенно в даренията се включват органите на новото гражданско управление, отделни организации и частни лица. От 1 август до 31 декември са събрани помощи в размер на 8490 гроша²⁹⁷.

Дейността на дружеството по подпомагане на руските войски и българските опълченци се явява естествено продължение на сърдечното, спонтанно посрещане и помощта, оказана още в първите дни след освобождението на града. В равносметката на дружество "Милосърдие" за периода от 1 август до 31 декември 1877 година е посочено, че на Опълчението са пратени 1665 гроша в Габрово²⁹⁸. На заседание от 12 октомври 1877 година се взема решение: "за 100 воини в опълчението да се направят навои и чорапи и да се изпратят за в Балкана"²⁹⁹. През декември е решено да се купят за "300 гроша тютюн, цигарени книжки, конци, черни и бели, и да се изпратят в опълчението"³⁰⁰. На 17 декември дружеството решава купените неща да се дадат на "госпожа Миланка Петровица", която да ги занесе в Габрово³⁰¹. На следващата година за периода от 3 февруари до 8 септември са дадени единични помощи на ранени, болни и нуждаещи се опълченци, намиращи се в Търново³⁰². Само според този списък са подпомогнати 37 души със 741 гроша³⁰³.

²⁹⁴ НБКМ-БИА, II А 6718.

²⁹⁵ ДА - Велико Търново, ф. 65, оп. 1, а. е. 10, л. 30-31; а. е. 216, л. 104.

²⁹⁶ НБКМ-БИА, II А 6723.

²⁹⁷ НБКМ-БИА, II А 6782.

²⁹⁸ НБКМ - БИА, II А 6782.

²⁹⁹ НБКМ - БИА, II А 6758.

³⁰⁰ Освобождени Болгарии..., т. II, док. 345, с. 395.

³⁰¹ НБКМ-БИА, II А 6721.

³⁰² На опълченеца Димитър Генчев от Търново - 13 гроша; на 7 ранени опълченци от 5-та дружина по една антерия - 270 гроша; на 7 опълченци от "Св. Атанас" - 27 гр.; на ранени опълченци по 10 гроша - 70; на ранения опълченец в турската къща - 12 гр.; на опълченеца Иван Славов - 50 гр.; на двама болни опълченци Никола и Христо - 60 гр.; на опълченеца е отрязан крак Димитър - 103 гроша; на Александър Цанев - 50 гр.

³⁰³ НБКМ - БИА, II А 6773.

Твърде големи грижи са положени и за ранените руски войници и опълченци. По време на войната Търново е един от медицинските центрове, където са открити няколко военновременни болници³⁰⁴. Такива съществуват в Главното девическо училище при църквата "Св. Богородица", на Марино поле, в Преображенския манастир и превързочни пунктове в изоставени турски къщи. Значителна роля играе болницата в Полицията³⁰⁵. За периода от 1 август до 31 декември 1877 година според специалния протокол са дадени на болницата 366 гроша чрез госпожа Кирияки Панайотова. На следващата година от средствата на дружеството са отпуснати 168 гроша за нуждите на болницата в "Полицията".

Болниците изпитват остра нужда от медицински персонал. За тази цел архимандрит Стефан се обръща към Евгения Кисимова с писмо от 26 декември 1877 година³⁰⁶. В него той я моли от името на търновския вицегубернатор да организира ежедневни дежурства от членове на женското дружество "Милосърдие". В тази дейност се включват 10-15 жени, които помагат при превързването на ранените. Архимандрит Стефан иска от Евгения Кисимова да събере още жени, които да изпълняват службата на милосърдни сестри и да се редуват по установения вече ред³⁰⁷. По време на войната в Търново работи като милосърдна сестра и Анастасия Тошева, видна деятелка на женското движение в Железник и Габрово. Тук тя се разболява от тиф и едва се излекува³⁰⁸.

В това всестранно подпомагане на болниците в Търново се включва и населението на Горна Оряховица, Арбанаси, Лясковец и други места. От там са набавяни чаршафи, дрехи, много храни, тютюн, ракия, чай и други необходими неща³⁰⁹. В "билянца" на дружеството се посочва, че "Събраното в Горна Оряховица вино

³⁰⁴ Сечанов, И. Болници, създадени в България с помощта на руския червен кръст по време на Освободителната война и Временното руско управление 1877 - 1878. - В: Руският червен кръст и българи червенкръстци в Освободителната война 1877 - 1878, С., 1978, с. 124 - 125.

³⁰⁵ Досега тя остава неизвестна с дейността си по време на Освободителната война. Намира се в сградата на бившия турски конак, наричан "полицията". За нея съдим от документи, съхранявани в НБКМ - БИА, II А 6773, 6823.

³⁰⁶ НБКМ-БИА, II А 6711.

³⁰⁷ НБКМ-БИА, II А 6719.

³⁰⁸ Тошева, А. Цит. съч.

³⁰⁹ Освобождени Българи..., т. II, с. 379.

се предаде на болницата в Търново... внесоха са в болницата търновска 359 парчета разни неща³¹⁰.

Паралелно с дружество "Милосърдие" по време на Освободителната война продължава дейността си и дружество "Радост". И неговите цели през този период се свеждат до подпомагане на руските войски и Опълчението, грижи за болниците и други. От равносметката на дружество "Радост" се вижда, че през 1877 - 1878 година са отпуснати "500 гроша за българското опълчение, за тютюн и цигари на замръзнали войници - 535 гроша, помощ на един солдатин - 103 гроша"³¹¹. Дружеството наема и една слугиня за болницата с годишна заплата 750 гроша.

В тази дейност се включват и някои дружества в южнобългарските земи. Преди опожаряването на Железник, макар и за кратко време, женското дружество в града полага грижи за ранените³¹². Секретарката на дружеството в Ямбол Анка Александрова подпомага руските лекари като милосърдна сестра³¹³. Женското дружество "Майчина грижа" в Пловдив поддържа контакти с Руското благотворително общество, председателствано от ген. Столипин, а през 1878 година урежда малка болница, в която "ангажира д-р Владо и д-р Рашко"³¹⁴.

Въпреки положените грижи от медицинския персонал много от настанените в различни болници умират. Женските дружества в Търново, Габрово и Свищов участват в погребенията на починалите руски войници и български опълченци или извършват опеала и парастаси в памет на загиналите. По молба на Драган Цанков Евгения Кисимова кани членовете на дружество "Милосърдие" да присъстват на погребението на полк. Петър Богавута³¹⁵ на 14 февруари 1878 година³¹⁶. Дружество "Радост" отделя от капитала си "491 гроша и 50 пари за опеалото на български и руски солдати паднали във войната"³¹⁷. Свищовското дружество "Съгласие" извършва парастас на "храбрите руси

³¹⁰ НБКМ - БИА, II А 6823.

³¹¹ Юбилеен отчет..., с. 26.

³¹² Тошева, А. Цит. съч.

³¹³ Паскалева, В. Цит. съч., с. 277.

³¹⁴ НБКМ - БИА, ф. 584, а. е. 631, л. 6 - 21.

³¹⁵ Полковник Петър Богавута е председател на военното съдилище в Търново и член на "Комитета за бежанците".

³¹⁶ НБКМ - БИА, II А 5725 а, б.

³¹⁷ Юбилеен отчет..., с. 26.

войскари, загинали в боевете при Плевен³¹⁸. През следващата година то прави помен за княз Владимир Черказки³¹⁹.

След ожесточените боеве при Железник Предният отряд на ген. Гурко е принуден да отстъпи. Градът е опожарен, а населението подложено на масово избиване. Многобройни бежанци от пострадалите селища се отправят към Търново, Габрово, Севлиево, Горна Оряховица, Лясковец, а някои достигат до Русе и Свищов. Общият брой на бежанците възлиза на няколко десетки хиляди души³²⁰.

По време на войната бежанският въпрос представлява сериозна трудност и с неговото решаване се заемат освен органите на Временното руско управление и редица български обществени организации. Значително място сред тях имат женските дружества. По различни поводи тяхното съдействие търсят градските власти, читалища, благотворителни комитети и организации, представители на временното руско управление и командване, видни български общественици. С тази си дейност женските дружества успяват да допринесат значително за облекчаване положението на пострадалите.

Основна част от бежанците се отправят към Търново. През месец септември 1877 година техният брой достига 3320 семейства. Председателят на Търновския окръжен съвет Васил Берон е принуден да издаде специална "Окръжна заповед по настаняване на бежанците отвъд Балкана"³²¹. Женското дружество "Милосърдие" се заема с тяхното настаняване, изхранване и материално подпомагане. В предисловие към устава му е посочено: "в 1877 г. напълниха града ни безброй бежанци: дечица без майки и бащи; майки без деца и мъже; голи, гладни, ранени, полупримирили със скръстени ръце, безгласни и с пълни от сълзи очи, мятаха омаломощен поглед за помощ"³²².

Една част от бежанците, предимно жени и деца, са настанени в манастира "Св. Тройца". В арбанашкия манастир "Св. Никола" намират подслон "някои жени от бежанците, за които е

³¹⁸ Къща-музей..., Свищов. Протокол на дружество "Съгласие" от 3 декември 1877.

³²⁰ Н. Овсянский посочва в книгата си "Русское управление в Болгарии 1877 - 1878, С. Петербург, 1906, с. 196, че броят на бежанците възлиза на 200 000 души. Тази цифра не може да се приеме като реална, имайки предвид числеността на населението в засегнатите райони и данните за настанените бежанци.

³²¹ НБКМ - БИА, II В 6833.

³²² Кулелиев, Й. Цит. съч., с. 65 - 66.

Взело грижа благодетелното дружество да ги поддържа". На 23 декември 1877 година игуменката на манастира Зиновия се обръща към Евгения Кисимова с молба да бъдат изпратени "дрешки, постелки, пеленки и покривки" за нуждите на бежанките и новородените³²³. Друга част от бежанците са разквартирувани в изоставени турски къщи в града. Още на 6 август 1877 година събраните в Търново дрехи и други неща са раздадени от комисия на бежанците³²⁴. На 4 септември е разпределено житото, получено от село Драганово³²⁵. Въпреки ограничените си материални възможности, поради това че "имало нужда да се помага още" настоятелството решава в началото на 1878 година да се употребят останалите 3000 гроша "за нуждите на бежанците"³²⁶. На заседание от 3 януари 1878 година е избрана тричленна комисия в състав: Евгения Кисимова, Анастасия Сарафката и Феони Цанева, която да отговаря за изразходването на тези средства³²⁷. Дружеството продължава да събира периодически пари и вещи. От "билянца" се вижда, че за периода от 3 януари до 8 септември 1878 година са дадени помощи на бежанци от Железник, Панагюрище, Чирпан, Ени Захра³²⁸. Техният брой възлиза на 116 души, повечето от които са жени³²⁹.

При раздаването на помощи съществува строг ред и контрол. Това се изисква както от страна на женското дружество, така и от Комитета за бежанците в Търново и търновския вицегубернатор. При разпределянето на дрехи специална комисия, в която участват представители на Комитета за бежанците и дружество "Милосърдие", предварително "оглеждала турските къщи, в които живеели бежанците" и определя "кои от бежанците действително се нуждаят от дрехи за да им бъдат раздадени"³³⁰.

Остро възниква бежанският въпрос и в Габрово. С помощта на Руския червен кръст, габровската община, женското дружество "Майчина грижа" и населението д-р Алекси Христов открива болница за бежанците в девическото училище³³¹. В нея

³²³ Пак там.

³²⁴ НБКМ - БИА, II А 6723.

³²⁵ Пак там.

³²⁶ НБКМ - БИА, II А 6737.

³²⁷ НБКМ-БИА, II А 6773.

³²⁸ Пак там.

³²⁹ НБКМ - БИА, II А 6770.

³³⁰ НБКМ - БИА, II А 5724.

³³¹ М а л а к о в а, Й. Д-р Алекси Христов. - В: Руският червен кръст и българи червенокръстци в Освободителната война 1877 - 1878, С., 1978. с. 150.

дежурят членове на женската организация като милосърдни сестри. Всяка от тях има точно определени функции: "една да надзирава дрехите, друга да приготвя храна и да я раздава, да наглежда върху порядъка и слугуването, една трябваше да се намира при операционната зала"³³². Твърде скоро болницата се препълва и градските власти отстъпват друга сграда също за болница, която "принадлежеше на женското училище, но след два, три дни и този дом се напълни"³³³.

Женското дружество "Ступанка" в Русе особено активно подпомага пострадалите "от времето на миналата война в южна България"³³⁴. В дописка до в. "Българин" се съобщава, че "по-първите членове на това дружество придружени от госпожа Балабанова тръгнали да записват волни помощи за пострадавшите в Тракия"³³⁵. В резултат на това дружеството събира "пет денкове разни дрехи" и ги изпраща чрез митрополит Григорий на Централното благотворително настоятелство в Пловдив с председател Д. Ив. Гешов³³⁶. Наред с това дружеството събира и 90 пол. империала за същата цел³³⁷. Председателят на настоятелството в Пловдив благодари на русенското дружество за дейността му и го уверява, че помощите навреме и правилно ще бъдат разпределени³³⁸. Тази дейност е високо оценена още от съвременниците: "това е едно похвално и доблестно дело от страна на състадателните русенски госпожи"³³⁹.

Българските женски дружества в емигрантските центрове също подпомагат бежанците от южнобългарските земи. Човеколюбивият женски комитет на Елисавета Пулиева в Букурещ намира средства за пострадалите от турските зверства по време на Освободителната война. В края на 1877 година комитетът предава 3000 франка на Евлоги Георгиев. Членовете на женския комитет остават много доволни от умелото им

³³² Пясецкий, К. Два месеца в Габрово. - В: Въспоминания за войната 1877 - 1878, Пловдив, 1878. с. 91.

³³³ Пак там, с. 93.

³³⁴ ДА - Русе, ф. 43 К, оп. 1, а. е. 84, л. 187. Писмо на митрополит Григорий Доростолочервенски го Началника на русчушкий окръг.

³³⁵ Българин, г. I, бр. 97, 12 октомври 1878.

³³⁶ ДД - Русе ф. 43 к оп 1 а е 24 л 206.

³³⁷ ДА - Русе. ф. 43 К, оп. 1, а. е. 84. л. 207.

³³⁸ ДД - Русе ф. 43 к оп 1 а е 24, л. 96 - 97. Писмо на Благотворителното централно настоятелство в Пловдив до митрополит Григорий.

³³⁹ Българин, г. I, бр. 97. 12 октомври 1878.

"разпоряжение... за бедстващото население в Тракия"³⁴⁰. Български жени от Тулча вземат участие в няколко театрални представления през февруари 1878 година в помощ на пострадалите бежанци от Силистра³⁴¹.

Друго основно направление в дейността на женските дружества в Търново и Габрово е създаването и поддържането на сиропиталища. С помощта на Ал. Нариижин в Габрово се открива сиропиталище, за което се грижи женското дружество. Мащабите на тази дейност проличават от факта, че през месец октомври 1877 година от Габрово са изпратени 166 деца, които са настанени в сиропиталището в Търново³⁴².

Дружество "Милосърдие" също отделя голямо внимание на създаденото в града сиропиталище. Особено ползотворно се оказва сътрудничеството му с Благотворителното славянско общество в Търново, което отпуска за нуждите на сиропиталището 4000 гроша и ги предава на женското дружество. Състоянието на това заведение в началото не е добро. Ето защо на 11 октомври 1877 година Славянското общество взема решение членовете на дружество "Милосърдие" да се заемат с устройството му. Негови попечителки стават: А. Зафири, Вангели Калпаклова, Евгения Кисимова, Евгения Славчева, Зойка Стамова, Ар. Д. Янулова и Пантели Петковица. Те се задължават да изработят устав за вътрешния ред на сиропиталището и да направят гардероб за дрехите на децата. През октомври са назначени: директор Добри Войников, иконом, довереник, две готвачки, 15 слугини и две дойки³⁴³. В края на годината сиропиталището става тясно и са намерени други две къщи за настаняване на децата. Според равнотметката за 1877 година дружеството дава за сиропиталището 650 гроша³⁴⁴. Подарените дрехи от "полицията" са раздадени до края на годината в сиропиталището: 14 парчета разни неща и 16 чувала с разни дрехи³⁴⁵.

Освен грижата по настаняване и изхранване на сирачетата женското дружество и неговата председателка проявяват грижа и

³⁴⁰ Освобождени Българии..., т. II, док. 329, с. 465. Писмо на Евлоги Георгиев до Драган Цанков от 7 декември 1877.

³⁴¹ Паскалева, В. Цит. съч., с. 273.

³⁴² ДА - Габрово, Женското движение в Габровски окръг. Каталог, с. 3.

³⁴³ Според протоколи 11 и 12 от 11 и 15 октомври 1877 година на благотворителното славянско общество в Търново.

³⁴⁴ НБКМ - БИА, II А 6782.

³⁴⁵ НБКМ - БИА, II А 6823.

за тяхното по-нататъчно образование. Със съдействието на Наришкин и Александра Стрикалова Евгения Кисимова успява да издействува някои деца да продължат образованието си в Русия. В резултат на тези грижи през месец септември 1877 година "8 сироти на малка възраст девиците заминават вече за Москва"³⁴⁶.

Цялостната дейност на дружество "Милосърдие" в това направление е подкрепяна от Любен Каравелов, Добри Войников, Алабин, Наришкин, ген. Домонтович, княз Черказки, Марко Балаканов, Цани Гинчев, Джорджо Момчев, архимандрит Стефан и други. Драган Цанков високо оценява заслугите на женското дружество, което е "имало добрината да предлага няколко пъти помощта си за облекчаване злосластното положение на бежанците"³⁴⁷.

Дружество "Радост" в Търново също проявява внимание по отношение на сиропиталището. За неговите нужди са закупени "вълна и ерина за пълнене на дюшеци за 766 гроша, за плат и американ 820 гроша, за чаршафи и други потребности 1782 гроша"³⁴⁸.

През март 1878 година сиропиталището има 30 момчета и 60 момичета. На 25 март питомците са разпуснати, за да бъдат върнати по родните им места, а сиропиталището закрито.

Друга интересна изява на дружество "Милосърдие" е грижата за "Къщата на лихусите". За нейното съществуване съдим от решение на общото събрание на дружеството от 19 декември 1877 година. Членовете поемат задължение да "подкрепят къщата на лихусите с нужните прани дрехи за лихусите и децата, както и повивки за кръщаване на децата" и да дежурят там по една седмица. За разноските е определена да отговаря по една жена от всяка махала, "която да държи сметките"³⁴⁹. Твърде скоро се пристъпва към изпълнение на тези решения. На 27 декември 1877 година Евгения Кисимова се обръща към почитаемите госпожи членове на дружеството с молба да участват в купуването и ушиването "за в една седмица на 12 юрганчета и нужните пеленки"³⁵⁰. През същия месец за нуждите на къщата на лихусите са отпуснати "за шев на 4 големи юрганчета - 16 гроша и на 6 малки - 15 гроша". Наред с това са давани и единични помощи на нуждаещи се майки. Така например са подарени

³⁴⁶ Освобождени Болгарии..., т. II, док. 239, с. 280 - 281.

³⁴⁷ НБКМ-БИА, II А 5724.

³⁴⁸ Юбилеен отчет..., с. 26.

³⁴⁹ НБКМ - БИА, II А 6758.

³⁵⁰ НБКМ - БИА, II А 6757.

"едно юрганче с нужните пеленки и 10 гроша на Донка Христовица лихуса бежанка от Калофер с мъжко дете Петър"³⁵¹.

По своята същност и значение къщата на лихусите представлява първия родилен дом в българските земи. От запазените архивни материали може да се види, че той функционира само за нуждите на бежанките. Безспорен факт е, че в Търново още през 1877 година съществува своеобразен родилен дом и че женското дружество го създава и активно подпомага.

Мащабите, многобройните инициативи и стройната организация на женското движение по време на Освободителната война проличават именно в Търново. Около 15 жени ежедневно дежурят във военновременните болници като милосърдни сестри, други работят в сиропиталището, трети се грижат за бежанците и къщата на лихусите. Отделни настоятелки обикалят околните селища Арбанаси, Горна Оряховица, Долна Оряховица, Драганово и Лясковец да събират помощи. Значителни грижи се полагат и за бежанките и децата, намерили подслон в манастира "Св. Никола" в Арбанаси. Така дружествата "Радост" и "Милосърдие" в Търново успяват да се организират и активно да действат при създадената военна обстановка.

Специфична насока придобива и дейността на женското дружество в Кюстендил. След идването на учителката Станислава Караиванова в града неговите действия се активизират. Под нейно ръководство жените шият долни дрехи на руските войници. В спомените си Караиванова пише, че "членовете на женското дружество решихме да ушим на офицерите по един скромен подарък"³⁵². За тази цел те изработват червени кърпи, на които с бяла коприна извезват думите: "На нашите освободители от благодарните кюстендилци". Те са връчени на ген. Головин и други офицери при тържественото изпращане на руските войски от Кюстендил. По-късно настоятелството получава в дар от "Русия 50 лири за женското дружество и една златна икона"³⁵³.

В края на войната българското население от пострадалите райони в Тракия започва да се съвзема и да предявява своите права пред Временното руско управление и представителите на Великите сили. От това време датират и някои прошения и адреси на жени от Карлово и Сопот. В края на

³⁵¹ НБКМ-БИА, II А 6719.

³⁵² Петкова, Н. Цит. съч., с. 106.

³⁵³ Пак там, с. 107.

месец февруари 1878 година те се обръщат към военния губурнатор на Пловдив ген. Столипин с молба "да задържи всички турски денкове и стоки, които се намират в Павликянската църква, в гръцкото консулство и Такеловата къща". Те изказват предположение, че между тях има "много наши неща ограбени от градовете Карлово и Сопот и после пренесени в Пловдив"³⁵⁴. В същия дух е написано и прощението³⁵⁵ до А. А. Шепелев от 1 март 1878 година, в което искат да бъдат допуснати в полицията да разгледат вещите³⁵⁶.

От войната произтича е един друг проблем - съдбата на турското население, което до тогава живее в Мизия, Тракия и Македония. След сключването на мира избягалите турци започват да се завръщат и да заемат имотите си. Не се завръщат само тези, които имат основание да се боят от гнева и възмездието на своите съграждани - българи. Дейната настоятелка на карловското дружество Ека К. Попова се обявява против завръщането на някои турци: "Със скръб обаче са научаваме, че се позволява на всички турци да се завърнат по местата си"³⁵⁷. Ето защо карловските жени се обръщат с прошение към княз Дондуков-Корсаков, който по това време се намира в Пловдив. От тогава датира и един друг документ - протестен адрес на 864 карловски вдовици до членовете на европейската комисия, дошла в Пловдив да изработи устава за управление на областта³⁵⁸. В друга дописка до вестник "Марица" се дават сведения за резултатите от споменатия протестен адрес. В Карлово пристигат господин Вал Пол, секретар на английския комисар и Валас, кореспондент на в. "Таймс". Те посещават девическото училище и се запознават лично с исканията на карловските жени³⁵⁹.

Тези масови протестни акции доказват по един красноречив начин, че женското движение в Карлово и Сопот е завоювало здрави позиции. Въпреки многобройните жертви и нанесените щети жените първи и сравнително бързо се връщат

³⁵⁴ ДА - Пловдив, ф. 19, а. е. 4, л. 10.

Прощението е подписано от следните жени в Карлово: Анастасия Деянова, Анна П. Божинова, Екатерина Ив. Генчева, Ека К. Попова, Злата М. Тантилова, Мария П. Христова, Хана М. Тантилова, Тана М. Джуджева, Гана Киркова; в Сопот от: Евгени М. Лилова, С. Б. Вазова, Дона х. Гьокова, Неда Аврамова, Лала Недкова, Ана х. Николова, Мария Вълкова, Куна М. Шешекиева, Аница Иванова.

³⁵⁶ ДА - Пловдив, ф. 19, а. е. 4, л. 10.

³⁵⁷ Марица, г. I, бр. 16, 19 септември 1878.

³⁵⁸ Марица, г. I, бр. 30, 7 ноември 1878.

³⁵⁹ Марица, г. I, бр. 34, 21 ноември 1878; У н д ж и е в, И. Карлово..., с. 214.

към обществено-политическия живот. Именно те представляват оцелялото население в Карлово и Сопот и стават изразители на неговите права и искания пред Временното руско управление и представителите на Великите сили.

Въпросът за дейността на женските дружества по време на Освободителната война 1877 - 1878 година досега се разглежда преди всичко като поединично участие на жени в помощ на освободителите. В различни изследвания, посветени на Освободителната война, приносят на женските дружества дори не се споменава. Въз основа на проучения и систематизиран архивен материал и спомени на участници във войната стигнахме до следните изводи. Женските дружества оказват морална, материална и медицинска помощ на руските войски, Опълчението и военновременните болници. Те дейно подпомагат разрешаването на бежанския въпрос, разкриват, финансират и обслужват сиропиталища за бежанските деца. В тази си дейност различни женски организации установяват контакти с командири на руската армия и Опълчението, с представители на Временното руско управление, с Руския червен кръст, задълбочават се връзките със Славянския благотворителен комитет в Москва.

В периода 1869 - 1876 година 14 женски и 1 девическа организации пряко подпомагат в една или друга степен дейността на местните революционни комитети. В подготовката на Априлското въстание участват 11 дружества, а в подпомагане на пострадалите след неговия погром се включват 30 дружества, комитети, общества и техните филиали. Непосредствена помощ на руските войски и Българското опълчение оказват 21 женски организации. Тези факти не бива да се абсолютизират. Съществуват дружества, които имат само по една единствена проява през разглеждания период. В същото време някои организации участват активно и последователно във всички етапи. Това може да се обясни от една страна изобщо със слабата дейност на някои дружества, а от друга - с факта, че в определени райони липсват както подготовка за Априлското въстание, така и военни действия по време на Освободителната война. Селищата, в които съществува деен революционен комитет, извършва се усилена подготовка за предстоящото въстание или се развиват военни действия, женските дружества проявяват значително по-голяма активност. Прави впечатление и фактът, че след принудителното си преместване, деятелки на женското движение веднага се включват в работата на местните женски

дружества. Така например Анастасия Тошева от Габрово приветства освободителите в Железник, а по-късно работи като милосърдна сестра в Търново, Мария Н. Герова от Пловдив - в Букурещ, Теофано В. Попова от Железник - в Свищов и други. В този ред на мисли не бива да се абсолютизира подвигът на Юлия Вревская, тъй като в изпълнение на дълга си от тиф умира Еленка Д. х. Иванова, председателка на дружество "Съгласие" в Свищов и Мария Гаврилова Ганчова, председателка на дружество "Майчина грижа" в Габрово, а Анастасия Тошева едва се излекува.

Така през третия период от съществуването си (1876 - 1878) женското движение добива по-голяма обществена и политическа значимост в българското възрожденско общество. Женските дружества се утвърждават като авторитетни, активни и равностойни на обществените организации на мъжете през Възраждането.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Възникването и дейността на българското женско движение представлява една от проявите на духовното ни Възраждане. Както посочихме основен фактор за формирането му са сложните процеси и явления, извършващи се в българското възрожденско общество в средата на XIX век. Наред с това влияние оказват и новите идеи за равенство между мъжа и жената и еднакво образование за двата пола. Познаването историята на женското движение дава възможност да се разкрият по-пълно и точно различни страни от Възраждането и да се очертае мястото и ролята на женските организации в тях. Така постепенно българката започва да навлиза в обществения живот.

Както се вижда от обобщените и анализирани данни в периода 1857 - 1878 година възникват 61 женски организации, от които 46 в българските земи, 8 девически дружества и 7 благотворителни в емигрантските центрове. Те се оформят като напълно демократични структури и приемат за членове жени без разлика на вяра, народност, образование и социална принадлежност. Така те се превръщат в своеобразни общобългарски формации като същевременно привличат в своята дейност и много чужденци. В организационно отношение женските дружества следват утвърдените традиции на градски общини, читалища, църковно-училищни настоятелства и благодетелни общества. Всяка женска организация приема свой устав, има печат, разполага със собствена документация и капитал, ежегодно избира настоятелства, има свой годишен празник.

Въпреки редица различия и специфични насоки, целите и задачите на женските дружества могат да се обобщят в няколко направления: цялостно подпомагане на девическото образование и възрожденската книжнина, издигане на културно-просветното равнище на българката, оказване помощ на нуждаещи се, благотворителни акции след погрома на Априлското въстание,

подпомагане руските войски, българското опълчение и бежанците по време на Освободителната война.

Предложеното социологическо проучване и обобщените статистически данни дават възможност да се установят мащабите в дейността, числеността и потенциала на женските дружества. В различни културно-просветни организации, девически дружества, благотворителни общества и комитети се включват около 5 - 6000 българки. Най-многобройни са дружествата в Свищов, Търново, Габрово, Ловеч, Казанлък, Панагюрище, Сливен, Тулча и други, които се превръщат в дейни и стабилни организации. През Възраждането женското движение се ръководи от представителки на средната и едра буржоазия и интелигенцията.

В създаването и дейността на женското движение установихме три етапа. Първият (1857 - 1869) се характеризира с възникване само на 4 дружества, които действат изолирано, не поддържат контакти помежду си и с други обществени организации. Усилията им се ограничават в подпомагане на девическото образование и културно-просветни прояви на територията на същия град. Често дейността им замира или прекратяват съществуването си.

Вторият етап (1869 - 1876) представлява своеобразен скок в развитието на женското движение и масово включване на българката в обществения живот. За няколко години се създават 49 женски и девически дружества. Голяма част от тях се насочват към подпомагане на учебното дело в съответното селище, като разкриват неделни училища и девически пансиони, наемат учителки, строят и поддържат училищни сгради, грижат се за бедни ученички, изпращат момичета да продължат образованието си в прочутите класни девически училища в Габрово и Железник. Някои настоятелства осигуряват стипендии за способни ученички в реномирани гимназии и висши училища в Букурещ, Прага, Бялград, Москва, Киев, Кишинев и други. В редица случаи отделни дружества осъществяват цялостен надзор върху местни девически училища като изземат функциите на църковно-училищните настоятелства и градските общини. Активността на много от тях се насочва към образованието в околните села и запазване българщината в Македония и Одринска Тракия.

През този етап женските дружества развиват широка дейност в различни области на възрожденската култура. Стремехът към духовно издигане на българката намира конкретен израз в разкриването на женски читалища и библиотеки. Те се превръщат в културни центрове, в които е съсредоточен организационният и просветен живот на дружествата. Системно изнасяните сказки, лекции, реферати, четене на откъси от Библията, дописки и статии от възрожденския печат, както и разискванията по определени въпроси, значително допринасят за разширяване познанията на българката. В тази насока женските дружества предприемат съвместни действия с читалищата.

Съществен дял в културно-просветния им живот представлява театралната дейност. До Освобождението 16 организации се насочват към даване на различни представления, "театрални препирни", "театър на модите" или балове с благотворителен характер. Много от тях действат заедно с театрални дружества, читалища, градски общини и църковно-училищни настоятелства.

През втория етап се осъществява и най-значителната съвместна изява на женските дружества - Цариградското изложение от 1873 година. Идеята принадлежи на благотелното братство "Просвещение", а се реализира от 14 женски организации със съдействието на родолюбиви българки в Цариград.

Значително място в цялостната дейност в областта на културата заема моралното и материално подпомагане на възрожденската книжнина. Отделни настоятелки събират фолклорни материали и съдействат за издаване сборници с народни песни. Редица дружества участват при набиране на спомоществователи, в разпространяването на книги и периодични издания, материално подпомагат автори, издатели и преводачи. Известни са имената на много жени - автори на статии, дописки, речи, стихове и преводни материали.

Още през този етап някои дружества и отделни настоятелки обръщат поглед към национално-освободителните задачи и в една или друга степен се приобщават към идеите на националната революция. Членове на женските дружества в Хасково, Велес, Солун, Карлово, Панагюрище, Копривщица, Пазарджик, Горна Оряховица, Търново, София и други подпомагат работата на местни революционни дейци и частни комитети. От друга страна много членове на революционни комитети оказват

съдействие при създаването и укрепването на женски организации.

Третият етап (1876- 1878) бележи качествено нов момент в историята на женското движение. Съществуващите дружества изцяло преориентират своята дейност. В средите на българската емиграция се създават нови женски общества и комитети с благотворителен характер. Някои дружества и отделни настоятелки активно участват в подготовката и хода на Априлското въстание. След жестокото му потушаване женското движение насочва своето внимание и усилия към укриване на въстаници, подпомагане на затворници и заточеници и помощни акции за населението от пострадалите райони. По това време се извършва и първият опит за частична централизация чрез създаване на центрове и филиали от някои благотворителни организации. През Освободителната война те активно работят по подпомагане на руските войски и българското опълчение, установяват дежурства във военновременните болници, участват при решаването на бежанския въпрос и други. През третия етап значително се активизират и разширяват международните контакти. Особена заслуга за привличане на международната общественост в подкрепа на българската национална кауза имат благотворителните общества и комитети в емигрантските центрове.

Плодотворната и разностранна дейност на женските дружества не може и не трябва да се разглежда изолирано от общите процеси и явления във възрожденското общество. Със своето участие в обществения живот женските дружества дооформят структурата и облика на възрожденския процес.

Българското женско движение възниква приблизително по едно и също време с феминисткото движение в Европа и Америка. Но през 60-те години на XIX век жените в Германия, Англия, Франция и други държави поставят въпроса за еманципация, граждански и политически права, за по-добро заплащане на женския труд. Дори в този начален етап женското движение в Европа е разделено на две: буржоазно и пролетарско. За разлика от него българското женско движение си остава общонационално и не се разделя на класова и политическа основа с изключение на двата комитета в Букурещ. Както посочихме женските дружества

решават специфични задачи, свързани с националното ни Възраждане, които коренно се различават от тези на женските организации в Европа.

След Освобождението голяма част от женските дружества продължават съществуването си и се създават много нови организации. През 1901 година се учредява Български женски съюз, който си поставя нови цели и задачи. В края на XIX век възниква социалистическо женско движение, а през 1928 година - земеделско женско движение. Така женското движение през Възраждането се явява и като основен фактор за навлизане и активно участие на българката в обществено-политическия живот на свободна България.

А. АРХИВНИ МАТЕРИАЛИ

1. ЦДИА
2. НБКМ-БИА
3. НБИВ-Пловдив
4. НА БАН
5. НА НИПК-София
6. НА НМА-Велико Търново
7. ДА - Велико Търново
8. ДА-Габрово
9. ДА-Пазарджик
10. ДА-Пловдив
11. ДА-Русе
12. ДА-Сливен
13. ДА - Стара Загора
14. Музей на Възраждането и национално-освободителните борби "Иларион Макариополски" - Елена
15. Къща-музей "Тодор Каблешков" - Копривщица
16. Къща-музей "Станислав Доспевски" - Пазарджик
17. Къща-музей "Райна Княгиня" - Панагюрище
18. Къща-музей "Алеко Константинов" - Свищов
19. АВПР

Б. ВЪЗРОЖДЕНСКИ ВЕСТНИЦИ И СПИСАНИЯ

1. Българска пчела, Цариград, 1863 - 1864
2. Българин, Букурещ, 1877 - 1878
3. България, Цариград, 1859-1863
4. Български глас, Болград, 1876- 1877
5. Век, Цариград, 1874 - 1877
6. Гайда, Цариград, 1863 - 1867
7. Дунавска зора, Браила, 1867,1870, 1877 - 1878
8. Знание, Букурещ, 1875 - 1876
9. Зорница, Цариград, 1864 - 1878
10. Източно време, Цариград, 1874 - 1877

11. Левант таймс, Цариград, 1874 - 1877
12. Летоструй или домашен календар, Пловдив (Виена), 1869-1876
13. Македония, Цариград, 1866 - 1872
14. Марица, Плодив, 1878
15. Напредък, Цариград, 1874- 1877
16. Независимост, Букурещ, 1873 - 1874
17. Нова България, Гюргево, 1876-1877
18. Отечество, Букурещ, 1869 - 1871
19. Периодично списание на Българското книжовно дружество, Браила, 1870- 1876
20. Право, Цариград, 1869 - 1873
21. Свобода, Букурещ, 1873-1874
22. Слава, Русе, 1871-1873
23. Стара планина, Букурещ, 1876 - 1877
24. Турция, Цариград, 1864 - 1873
25. Училище, Русе (Гюргево), 1870 - 1875
26. Читалище, Цариград, 1870 - 1876
27. Rokrok, Praha, 1876

В. ОБНАРОДВАНИ ДОКУМЕНТИ И МЕМОАРИ

1. Автобиографии на Ат. Иванов, Р. Ил. Блъсков, Юр. Ненов. Съст. Н. Жечев, С., 1979.
2. Априлско въстание 1876. Документи пог ред. на А. Бурмов, т. I - Ш, С., 1954-1956.
3. Българското национално-освободително движение 1868 - 1874, чужди документи, т. 2, С., 1992.
4. Д и м и т р о в, Т. Макгахан (1844 - 1878). Биография, документи и материали, С., 1977.
5. Документалното богатство на Пазарджишки окръг. Справочник 1833 -1944, т. I, Пазарджик, 1969.
6. Документи из историята на Българското книжовно дружество в Браила 1868-1878, С., 1958.
7. Доростолска и Червенска митрополия 1834 - 1947, архивен фонд 43 К. Инвентарни описи, ДА - Русе, 1990.
8. Душ а н о в, Д. Спомени (Писма и документи. Публикации). Съст. Ц. Нанова, С., 1989.

9. Златарова, Т. Цената на свободата. Един възрожденски род в спомените на Теофана Златарова. Съст. В. Филипова, С. Златаров, С., 1988.
10. Из Архива на Найден Геров. Писма, доклади и материали за Възраждането на българския народ, кн. I, С., 1911; кн. II, 1914.
11. Киркович, Р. Спомени, С., 1927.
12. Красницкий, А. Освободительная война 1877 - 1878 в очерках и рассказах, С. Петербург, 1903.
13. Миладинова-Алексијева, Ц. Епоха, земя и хора. Съст. Е. Миладинова, С., 1985.
14. Освобождението 1878. Спомени, С., 1978.
15. Освобождението на България от турското иго. Документи в трех томах, т. I, Москва, 1961; т. II, Москва, 1964.
16. Основание на Женската община в Търново, Цариград, 1870.
17. Панова, Н. Спомени. Съст. М. Щерев, С., 1987.
18. Петкова, Н. Спомени. Съст. Б. Киряков, С., 1987.
19. Пясецкий, К. Два месеца в Габрово. - В: Въспоменания за войната 1877-1878, Пловдив, 1878.
20. Перадович, ф. Спомени за руско-турската война 1877 - 1878, С., 1977.
21. Протоколи от съдебния процес срещу Атанас Узунов и другите подсъдими по хасковското покушение през 1873, НБКМ, С., 1975.
22. Райна Княгиня, Автобиография, документи и материали. Съст. В. Паскалева, Р. Патърчанова, С., 1976.
23. Радославов, Р. Тържествено воспоминание за освобождението на г. Търново от генерала Гурка, Търново, 1878.
24. Руско-турската освободителна война 1877 - 1878. Документален сборник, С., 1979.
25. Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877 - 1878 на Балканском полуострове, в. 2, С. Петербург, 1898.
26. Слова, произнесени при първото българско изложение в Цариград на 29 юния 1873, Цариград, 1874.
27. София през Възраждането. Съст. Възвъзова-Каратеодорова, К., Л. Драголова, С., 1988.
28. Тошева, А. Автобиография. - В: Светлина, г. III, кн. 8, август 1893.
29. Тошева, А. Автобиография, Стара Загора, 1911.

30. Тракия, Родопите и Средногорието Във възрожденската книжнина. Указател на литература. Съст. В. Ацева и В. Декало, Пловдив, 1971.
31. Устав на Благодетелното женско дружество в Букурещ, Букурещ, 1876.
32. Устав на женската дружина "Благовещение" в Копривщица, Виена, 1872.
33. Устав на женското благотворително дружество "Ступанка" в Русе, Русе, 1870.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Аморт, Ч. Прогресивните традиции на чешко-българската дружба. - В: ИПр, г. XV, кн. 3, 1959.
2. Апостолов, П. Поява и развитие на читалище "Постоянство". - В: Юбилеен сборник на Ломското читалище "Постоянство" 1856-1926, Лом, 1927.
3. Аянов, Г. Малко Търново и неговата покрайнина, Бургас, 1939.
4. Баева, З., Н. Димов, Хасково през Възраждането, С., 1986.
5. Батаклиев, И. Град Татар - Пазарджик. Историкогеографски преглед, С., 1923.
6. Берон, В. Естествена история, ч. I, Болград, 1870.
7. Богданов, И. Трявна през Възраждането, С., 1977.
8. Бойчева, К. Добри Войников основоположник на българския театър, Шумен, 1976.
9. Буквар за французкия език, наредила А. Ц. Узунова. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук и Велес, Виена, у книгопечатницата на Л. Сломер, 1875.
10. Български женски съюз (По случай 30-годишнината от неговото основаване 1901 - 1931 година), С., 1931.
11. Български народен сборник. Събрал, наредил и издаден от Василия Чолакова, ч. I, Болград, 1872.
12. Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия. Съст. Н. Генчев, К. Даскалова, С., 1988.
13. ВарвараУбрих, калугерица в Краков, Цариград, 1873.
14. Велев, С. Златна книга на дарителите за народна просвета, Пловдив, кн. 1, 1907.
15. Василева, Б. Българските женски организации през Възраждането. - В: ГСУИф, т. 70, 1976, С., 1980.
16. Ганчев, С. Свищов. Пронос към историята му, Свищов, 1929.
17. Генов, Ц. Освободителната война 1877-1878, С., 1978.

18. Генчева, Л. Репортажи за Освободителната война 1877 - 1878, С., 1978.
19. Генчев, Н. Българско възраждане, С., 1981.
20. Генчев, Н. Българска възрожденска интелигенция, С., 1991.
21. Генчев, Н. Българската култура XV-XIX век, С., 1988.
22. Генчев, Н. Възрожденският Пловдив (Принос в българското духовно Възраждане), Пловдив, 1981.
23. Георгиев, В. Възраждането на София, С., 1920.
24. Георгиева, Н. Възрожденската книжнина в Русе, ДА - Русе, 1991.
25. Глушков, Х. Христо и Евлоги Георгиеви. Живот и дейност, С., 1982.
26. Гъбенски, Х. и П., История на града Габрово и габровските въстания, Габрово, 1903.
27. Дамянов, С. Ломският край през Възраждането, С., 1967.
28. Димитров, С., Н. Жечеви В. Тонев, История на Добруджа през Възраждането, С., 1988.
29. Добрева, М. Възрожденската театрална култура в България, С., 1983.
30. Дойнов, Д. Бойните знамена на Априлското въстание. - В: Военна подготовка и провеждане на Априлското въстание, С., 1976.
31. Дойнов, Д. Национално-революционните борби в Югозападна България през 60-те и 70-те години на XIX век, С., 1976.
32. Дойчев, Л. Сподвижнички на Апостола, С., 1984.
33. Жената боркиня за свобода и творец на новия живот, ОИМ Търново, 1960.
34. Жечев, Н. Някои данни за българските ученически дружества през Възраждането. - В: Известия на института Ботев - Левски, 1959.
35. Жечев, Н. Браила и българското културно-национално Възраждане, С., 1970.
36. Жечев, Н. Букурещ - културно средище на българите през Възраждането, С., 1991.
37. За въздухът и неговото влияние на животните и растенията, Букурещ, 1872.
38. Сборник от разни български народни приказки и песни, ч. I, събрали и наредели Г. х. Н. Лачоглу и Н. М. Астарджиев, Русе, 1872.
39. Иванова, Д. Женските дружества и чаталищата. Двадесет и пет години в служба на българската просвета и култура (1911-1936). Юбилеен сборник, 1937.
40. Иванова-Дамянова, Е. Женското движение в Лом. 100 години културен живот в гр. Лом. - В: Юбилеен сборник, 1961.
41. Из историята на женското движение в Пазарджик и Пазарджишка околия, Пазарджик, 1957.

42. Икономов, Т. Пътни впечатления, пътища и пътешественици (XIV-XIX век), С., 1982.
43. Йонков, Х. Панагюрище център на Априлското въстание, С., 1975.
44. Йоцов, Д. Културно-политическа история на Враца, т. II, С., 1943.
45. Каранов, Е. Деятелността на Кюстендилското читалище "Братство", Кюстендил, 1911.
46. Каролев, Р. Материали за изучаване учебното дело в България. История на Габровското училище, кн. V, С., 1926.
47. Кепов, П. Бележити българки - ратнички за родната ни култура, С., 1937.
48. Киров, Е. Ученическите дружества и техните библиотеки в епохата на Възраждането, ГСУФиф, т. IV, С., 1960.
49. Кирова, М. По въпроса за дейността на Васил Левски и сливения революционен комитет през 1871 г. - В: По пътя на безсмъртието от Кърпина до София. Сборник от доклади, посветени на 120-годишнината от гибелта на Апостола, Велико Търново, 1993.
50. Кисъов, И. Българското опълчение в руско-турската освободителна война 1877-1878, С., 1902.
51. Кондарев, Н., С. Сираков и П. Чолов. Народните читалища преди Освобождението, т. I, С., 1971.
52. Косев, К, Н. Жечев и Д. Дойнов. История на Априлското въстание, С., 1976.
53. Кулелиев, Й. Девическото образование във В. Търново преди Освобождението (1822- 1877 год.), Велико Търново, 1936.
54. Ловеч и Ловчанско, т. III, С., 1934.
55. Малакова, Й. Д-р Алекси Христов. - В: Руският червен кръст и българи червеноръстци в Освободителната война, С., 1978.
56. Маринов, А. Габрово през Възраждането, С., 1940.
57. Минков, Ц. Никола Първанов. - В: Юбилеен сборник на " Ломското читалище "Постоянство" 1856 - 1926, Лом, 1927.
59. Минкова, Л. Българите и Нил Попов. - Българското възраждане и Русия, С., 1981.
59. Митчел, О. Небесните светила или планетите и звездните минове, Виена, 1875.
60. Мутафчиева, В. Габрово, С., 1963.
61. Наручна свещеническа книга, Бялград, 1874.
62. Начов, Н. Калофер в миналото 1707-1877, С., 1927.
63. Несторова, Т. Американски мисионери сред българите 1858 -1912, С., 1991.
64. Отчет на женското благотворително дружество "Майчина грижа" в гр. Пловдив 1873 - 1923, Пловдив, 1923.

65. Паскалева, В. Българката през Възраждането, С., 1964; 1984.
66. Паскалева, В. Тодор Каблешков. - В: Векове, бр. 4, 1976.
67. Патърчанова, Р. 90 години женско дружество в Панагюрище. - В: Летопис на Панагюрския край, Панагюрище, 1964.
68. Пенев, П. История на българския драматически театър, С., 1975.
69. Пешев, П. Историческите събития и дейтели от навечерието на Освобождението ни до днес, С., 1923.
70. Попов, Х. Град Клисура в Априлското въстание, С., 1926.
71. Попова, Н. и З. Воденичарова. Революционното женско движение в България, С., 1973.
72. Попова, Н. и З. Воденичарова. Сто години от основаването на първите дружества на жените в България, С., 1957.
73. Пундева - Войникова, В. Българката през епохата на Възраждането, С., 1940.
74. Рошкова, А. Български възрожденски печати, С., 1982.
75. Свищов в епохата на Възраждането, С., 1934.
76. Семерджиев, Х. Самоков и околността му, С., 1913.
77. Сечанов, И. Болници, създадени в България с помощта на руския червен кръст по време на Освободителната война и Временното руско управление 1877 - 1878. - В: Руският червен кръст и българи червенокръстци в Освободителната война 1877-1878.
78. Сто години женско движение в Плевенски окръг, Плевен, 1957.
79. Стойчев, К. Българското народно знаме. Исторически скици, С., 1941.
80. Стратев, И. Подготовка на въстанието в Горнооряховска околия, Горна Оряховица, 1926.
81. Страшимиров, Д. История на Априлското въстание, т. III, Пловдив, 1907.
82. Сюпюр, Е. Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век, С., 1982.
83. Тахов, Г. Един живот в писма (Йорданка филаретова). - В: Българки, С., 1982.
84. Тахов, Г. Литературна София, С., 1983.
85. Тонев, В. Добруджа през Възраждането, Варна, 1973.
86. Унджиев, И. Васил Левски, С., 1980.
87. Унджиев, И. Карлово. История на града до Освобождението, С., 1968.
88. Учебна книга за великия божи мир, Браила, 1873.
89. Фъргов, Х. Карлово, минало, сегашно и бъдеще, С., 1931.
90. Хаджи Николов, В. Икономическата помощ, оказана от българското население на руските войски 1877 - 1878. - В: Освобождението на България от турско иго, С., 1958.

91. Христов, Х. Нашето Възраждане и Свищов. - В: Юбилеен сборник на читалище "Еленка и Кирил Д. Аврамови" 1856 - 1931 в Свищов, Свищов, 1931.
92. Христов, Х. Българските общини през Възраждането, С., 1973.
93. Цонев, З. История на град Горна Оряховица и околностите му Лясковец и Арбанаси, Велико Търново, 1932.
94. Цончев, П. Из общественото и културно минало на град Габрово, С., 1929.
95. Цончев, П. Из стопанското минало на Габрово, С., 1929.
96. Чакърв, С. Тодор Каблешков. - В: Копривщица. Съст. И. Врачевик. Колев, С., 1980.
97. Чилингиров, С. Българските читалища преди Освобождението, С., 1930.
98. Чолакова, М. Българските женски дружества в помощ на пострадалите след Априлското въстание. - В: Юбилеен сборник по случай 110 години от Априлското въстание и 150 години от рождението на Васил Левски, С., 1989.
99. Чолакова, М. Българските женски дружества в помощ на освободителите. - В: Сборник 110 години от изгрева на свободата при Свищов, Свищов, 1987.
100. Чолакова, М. Международни контакти на българските женски дружества 1876-1878. - В: ГМСБ, кн. XVII, 1991.
101. Чолакова, М. Театрална дейност на българските женски дружества през Възраждането. - В: ГМСБ, кн. XVIII, 1992.
102. Чолакова, М. Женските дружества и делото на Св. св. Кирил и Методий през Възраждането. - В: Международен симпозиум. 1100 години от блажената кончина на св. Методий, т. I, С., 1989.
103. Чолакова, М. Първият родилен дом в България. - В: 1300 години българска държава и Великотърновската червеноръстка организация, С., 1984.
104. Чолакова, М. Женските дружества и читалищата през Възраждането (1857 - 1878). - В: Сборник материали, посветени на 45 годишнината на СНРБ и 25 годишнината на СНРБ-клон Велико Търново, Велико Търново, 1990.
105. Чолакова, М. Цариградското изложение от 1873 година. - В: Нация и политика, г. I, бр. 2, октомври 1993.
106. Шейтанова, Г. 140 години светско училище в Ловеч. Културно-просветни дружества в ловешките училища през втората половина на XIX век. - В: ГМСБ, кн. XV, Варна, 1989.
107. Юбилеен отчет на Великотърновското Женско Благотворително Просветително Дружество "Радост" от 8 септември 1869 до 21 септември 1919 год., Търново, 1919.

108. Юбилеен сборник по случай 50 годишнината на Пловдивската девическа гимназия и годишнината на откриването на първото девическо училище в Пловдив, Пловдив, 1934.
109. Юбилеен сборник на читалището "Еленка и Кирил Д. Аврамови" в Свищов. Св >в, 1931.
110. Юбилеен сборник на читалище "Братство" 1869 - 1923, Кюстендил, -923.
111. Юбилеен сборник на миналото на Копривщица. Събрал и наредил проф. д-р Евтимий, С., 1926.
112. Юбилеен сборник 100 години народно читалище "Априлов - Палаузов" Габрово 1861 - 1961, С., 1961.
113. Юбилеен сборник на Ломското читалище "Постоянство" 1856 -1926, Лом, 1927.
114. Юбилеен сборник 100 години народно читалище в Свищов (1856-1956), Свищов, 1958.
115. Я в а ш о в, А. Разград. Неговото археологическо и историческо минало, ч. I, С., 1930.
116. Я нков. Т. Пътеписи, кн. I, С., 1933.

С Ъ К Р А Щ Е Н И Я

АВПР	-Архив внешней политики России
ГМСБ	- Годишник на музеите в Северна България
ГСУИФ	- Годишник на Софийския университет, Исторически факултет
ГСУФИФ	- Годишник на Софийския университет, философско-исторически факултет
ДА	-Държавен архив
ИПр	- Исторически преглед
НА БАН	- Научен архив на Българската академия на науките
НАНИПК	- Научен архив при Националния институт за паметниците на културата - София
НАНМА	- Научен архив при Националния музей на архитектурата - Велико Търново
НБИВ	- Народна библиотека "Иван Вазов" - Пловдив
НБКМ-БИА	- Народна библиотека "Св. св. Кирил и Методий", Български исторически архив
ОИМ	Окръжен исторически музей
ЦДИА	- Централен държавен исторически архив

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

Абдула ефенди - 77
 Аверкий, митрополит - 68
 Авидиз ага - 77
 Аврамов, Гавраил Г. - 242
 Аврамова, Божа Г. - 50, 242
 Аврамова, Еленка К. - 263
 Аврамова, Неда - 274
 Алабин - 139, 272
 Александрова, Анка - 267
 Александровна, Екатерина - 138
 Александър 11- 114, 136, 138, 139, 258, 260, 261
 Али Шефик бей - 231
 Аморт, Ч. - 253
 Ангелинин, Зоица - 32
 Ангелова, Еленка х. - 74, 164
 Андрич, Александър - 49
 Андрич, Елисавета - 49
 Антим 1-194, 245
 Антонов, М. - 11
 Апостолов, П. - 116
 Аргири - 89
 Астарджиев. Митко-24
 Астарджиев, Н. М.-202
 Астарджиева, Мария Л. - 44
 Астарджиева, Неда М. - 44
 Атанасова, Парашкевица - 45, 161
 Атанасович, д-р - 243
 Афионов, Иван х. Д. - 100
 Аянов, Георги поп - 10, 53, 261

Б

Баева, З. - 219
 Бакалова, Тодора Недева - 215, 216, 217, 231
 Бакърджиева, Тодора - 189
 Балабанов, Марко - 142, 197, 272
 Балабанова - 270
 Батаклиев, Иван - 10, 27
 Бачо Киро - 142, 215, 225, 230, 231
 Бачокирова, Ирина - 261
 Белева, Радка - 226
 Бенети - 132, 138
 Бенковски, Георги - 223, 224
 Берковска, Евгения х. Иванчо Минчева - 199, 219
 Берковски, Петър - 25, 42, 219
 Берон, Васил - 28, 32, 105, 178, 179, 264, 268
 Берон, Мария Ст. - 28, 50, 87, 94, 105, 125, 179, 188

Берон, Стефан - 27
 Бешкова, Мариола М. - 45
 Блъсков, Илия - 9
 Блъсков, Райко - 21
 Блъскова, Димка - 189
 Бобеков, Павел-31, 42, 115, 116, 217
 Бобчев, Стефан С. - 65, 150, 159, 197, 234
 Бобчева, Гана Илиева - 44
 Богавута, Петър - 267
 Богданов. Иван - 32
 Богданов, Станче - 220
 Божинова, Анна П. - 274
 Бойчева, Ана Т. - 192
 Бойчева, К. - 185, 189
 Бонев, П. Т. - 180
 Бонева, Ефросина К. - 48, 49
 Ботев, Стефан - 233
 Ботев, Христо - 125
 Бурмов, Александър - 7
 Бурмов, Тодор - 5, 253
 Бурмова, Мария-77, 165
 Бяла Бона (Бона Станчова) - 12, 212, 215, 230, 231, 260, 264

В

Ваврек, д-р Франц - 254
 Вазова, Съба Б. - 274
 Валас - 274
 Вангели - 89
 Василева, Александра - 259
 Василева, Анна П. - 234
 Василева, Бойка - 10, 19, 20, 21, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 41, 65, 72, 77, 79, 102, 105, 155, 165, 168, 177, 182, 241
 Василева, Екатерина М. - 106, 125, 188, 207, 241
 Василева, Кина - 185
 Василева, Марийка-217
 Василева, Мариола - 231
 Василий архидякон - 231
 Василчиков, А. И. - 101
 Велев, С. - 10
 Великсин, Димитър - 188
 Величков, Константин - 9, 173
 Величкова, Зойка Станева х. - 231
 Велюва, х. Варвара х. - 125
 Венкова, Тота - 158
 Веркович, Стефан - 202
 Винития - 89
 Висковски, Павел - 163
 Витанов, Д. - 200

- Витанова. Паунка поп Коюва - 32
Вишняков майор - 261
д-р Владо - 267
Воденичарова, Здравка - 10
Войников, Добри - 180, 187, 188, 189, 190, 271, 272
Войникова. Констанца Д. - 87. 188. 189
Волов. Панайот - 221, 224
Вревская, Юлия-276
Възвъзова-Карзтеодорова, К. - 210. 215
Вълкова, Мария - 274
Вълчанова, Пенка - 118
Вълчева, Катинка С. М. - 49
- Г
- Галицина, Елисавета Александрова - 131, 138, 178
Ганева, Мария - 218, 224, 228
Ганчева, Куна - 189
Ганчова, Мария Гаврилова (Гаврилица Ганчова) - 23. 112, 264. 276
Гендова, Парашкева Д. х. - 45
Генов, Цонко - 136, 213, 253
Генова, Данка - 160
Генова, Л. - 261
Генчев, Димитър - 265
Генчев, Николай - 11, 14, 18, 30, 35, 65, 85, 87, 88, 157, 192, 201
Генчева, Екатерина Ив. - 274
Генчева, Стефана - 23
Генчева, феони - 50
Генчова, Божана Ц. - 234
Георгиева, Пепинка - 226
Георги Тревненчето - 230
Георгиев, Евлоги - 73, 144. 154. 240, 241, 243, 270, 271
Георгиев, М. - 214
Георгиев, Никола - 234
Георгиев, Стефан - 234
Георгиев, Христо - 73, 144, 154
Георгиева, Донка П. - 234
Георгиева, Елена - 206
Георгиева, Н. - 199, 202
Георгиева, Райна поп (Райна Княгиня) - 9, 12, 33, 48, 88, 94, 102, 103, 105, 136, 182, 217, 221, 223, 224, 227, 228, 256
Гергова, Мешана - 27, 71
Геров, Найдено - 7, 42, 73, 133, 134, 138, 142, 146, 155, 210, 214, 215, 253, 255
Герова, Мария - 30, 70, 87, 104. 105, 133, 146, 155, 259, 276
Гешеви, братя - 143, 241
Гешеолу, Катинка - 105
- Гешов, Д. Ив. - 270
Гешянова, Елисавета Р. - 48
Гиздова, Ана - 225
Гинчев, Цани - 231, 272
Главчева, Лала Тодорова - 224
Гладстон, Уйлям - 134. 137, 250
Глушков, Христо - 73
Говедаров, Ив. - 150
ген. Головин - 273
Горова, Иванка-216
Григорий Доростолочервенски митрополит - 6, 67, 124, 145, 216, 228, 234, 235, 238. 248, 270
Груда - 89
Груев, Йоаким - 39
Груевци - 100
Гръмников, д-р В. Н. - 180
Грънчаров, Вичо - 42, 75, 216
Грънчаров, Сидер - 42
Грънчарова, Елена - 12, 28, 216, 221, 225. 227, 228. 232
Гряблева, Трендафила п. Р. - 49. 242
Гугова - Киркович, Рада - 9, 31, 80, 94, 105, 147, 155. 168, 181, 192, 201, 209, 259
ген. Гурко-231. 260. 261
Гъбенски, Христо - 10
Гьокова, Дона х. - 274
Гюзелев, И. - 200
Гюзелева, Стефана Ив. - 234
Гюмюшгердан, г-жа - 101
- Д
- Давила, д-р Карол- 133, 162
Давила, г-жа - 133, 139
Дамянов, Симеон - 10, 80. 116, 119, 179, 183
Данаилова, Мария - 242
Данов, Христо Г. - 31, 207
Данчев, Иваница - 233
Дедьова, Петра Ст. - 46
Дейкова, Мария - 160
Дела - 89
Деперадович, ф. М. - 260
Дечков, Йонко - 143
Деянова, Анастасия - 274
Джуджев, Иван Ст. - 217
Джуджева, Мария Иванова - 46, 217, 221, 224
Джуджева, Петруна - 183
Джуджева, Тана М. - 274
Димитров, Георги - 225
Димитров, поп Петър - 30
Димитров, Страшимир - 85
Димитров, Т. - 228

Димитрова, Аргири - 75, 151, 199
Димитър Общи - 134, 214, 215
Димитър протонатарий поп - 5, 43,
72, 110, 111
Димова, Недялка - 219
Димова, Д. - 261
Динков, Георги - 30, 42
Д.Истрия - 135. 247
Добрева, Еленка - 50, 166
Добрева, Маргарита - 183, 190
Доброплодни, Сава - 115
Дозон, Огюст - 97, 139. 201
Дойкина, Ана - 46
Дойнов, Дойно - 25, 220, 221, 223, 226,
231
Дойчев, Л. - 215, 218, 219
Дойчева, Марица И. - 188
Домна - 89
ген. Домонточив - 139, 272
княз Дондуков - Корсаков - 137, 138,
260, 274
Доранбазова, Ана П. - 44
Доросиев. П. - 103, 148, 167
Досиев, П. - 244
Доситей владика - 100
Дослевска, Мариола - 27, 66, 136, 204,
215, 221, 225, 256, 257
Дослевски, Николай - 10
Дослевски, Станислав - 215, 225
Драганов, Величко - 230
Драганов, М. А. - 26
Драганов, поп Петър - 230
Драганов, Христо - 229
Драголова, А. - 210
Драгостинов, Иларион - 189
Дринов, Марин - 131, 142, 146, 252,
253, 254
Дринова, Тота Ст. - 48, 217, 221
Душанов. Димитър - 9. 22, 25. 27. 74.
76, 83, 88. 148. 172, 210, 261
Душанова, Рахил (Рахил Барак) - 22, 25,
27, 66, 68, 74, 94, 97, 105, 147, 148,
172, 180, 182, 199, 209, 210
Дюстабанов, Цанко - 231

Е

Евгени - 89
Евгения - 143
Еленина. Станка Николица Спасо - 94,
207, 209
Елиот, Анри - 135, 139, 246. 247, 251
Енчев, П. 250
Еременко, Ефросина - 50, 240

Ж

Жечев, Николай - 10, 27, 35, 69, 75, 77,
79, 85, 88. 125, 152, 171, 180, 185,
188, 231, 242
Жечкова, Аргири 3. - 6
Живков, Никола - 170, 195

З

Запрянов, Б. - 180
Запрянова, Александрина - 188
Запрянова, х. Мариола х. - 45
Зафири - 89
Зафири А. - 271
Захариев, Стефан - 75
Захариев, Хр. - 30
Захариева, Нона х. - 46
Зеленкова, х. Стана - 50, 240
ЗиноЗия игуменка - 264, 269
Златаров, Христо - 25, 262,
Златарова. Теофана Хр. - 9, 45, 88. 199,
219, 221, 262
Златарски, Стефан - 264
Златова, Анастасия Симеонова - 43,
99, 192, 199
Златова, Елена - 204
Зографина, Иванчо - 224
Зографска, Цвята - 46, 88, 103, 217,
223, 224, 226, 228
Золотова, Анна - 240
Золотович, Иванка - 208

И

Иваница, Кина - 86
Иваницова, Еленка - 44
Иванов, Атанас - 9, 21, 47, 88, 135, 154
Иванов, Димитър Ангелов - 47
Иванов, Димитър х. Павли - 120, 184,
194
Иванов, Иван - 163, 164, 263
Иванова, А. - 70, 80
Иванова. Аница - 274
Иванова. Величка - 189
Иванова, Димитрана - 6, 10, 19, 28, 29,
102, 213
Иванова, Еленка х. Д. - 45, 64, 117, 192,
199, 263, 276
Иванова, Еленка - 160
Иванова - Дамянова, Ечка - 10, 20, 42,
131, 160, 178, 183
Иванова, Стефани - 164
Иванова, Тана П. - 49
Иванчова, Екатерина - 44
мис Ивенс - 133, 138, 174
граф Игнатиев - 215, 256
Игнатиева. Кириакица Г. - 188

Измирлиев, Георги - 225, 227, 231
Икономов, Т. - 101
Икономов, Тодор - 172
Икономова, Мария Т. - 200
Икономова, Радослава - 200
Иларин Макариополски - 59, 110, 123
Илдъз Гаспар - 77
Илиев - 237
Илиев, Атанас - 9
Илиева, Тодора - 162, 164
Илийца, Фроса - 43
Илич, Стефан - 75
Иречек, Константин - 254

Й

Йовчев, Лазар - 205
Йонин, Владимир - 137
Йонков, Христо - 46, 217, 224
Йоцов, Димитър - 32

К

Кабакчиева, Анастасия Г. - 43
Кабакчиева, Ивани-225
Кабакчиолу, Георги - 111
Каблешков, Тодор - 29, 41, 76, 175, 217, 218
Каблешкова, Анна Л. - 43, 89, 221
Каблешкова - 30
Каблешковци - 100
Казански, Р. - 189
Калпазанова, Ламбрини Ст. - 234
Калпаклова, Вангели - 271
Камбурова, Зоица М. - 43
Камбурова, Ст. - 59
Кандебу, М. - 264
Кантарджиева, Аника Т. - 44
Кантарджиева, Стефани П. - 73
Каравелов, Любен - 15, 73, 142, 272
Карагъзов, Стефан - 78, 264
Карагъзова, Евгения Ст. - 94
Караиванова, Станислава - 24, 30, 94, 105, 132, 147, 220, 221, 226, 273
д-р Каракановски - 132, 138, 139, 162, 246
Караминков, Христо - 215, 225
Караминкова, Елисавета (Ека) - 26, 45, 49, 66, 71, 77, 94, 182, 203, 206, 209, 245
Караспасова, Елена - 204
Кармен Силва княгиня - 133, 139, 162
Каролев, Рачо - 10, 231
Каролева, Мария Р. - 234
Касабова-166
Касабова, Мария - 209
Каселман - 77

Кепов, Иван-6, 11
Кесарий Рилец- 123, 178
Кескинева, Марийка Ив. - 44, 203
Кесяковци - 100
Кефалов, Михаил-143
г-жа Кинка - 74, 76, 83, 86
Кирилов, Симеон х. - 217
Кирилова, Дела С, х. - 46, 217, 221
Кирияки - 89
Киркова, Гана - 274
д-р Киркович - 31
Кирова, Елена - 21, 33, 34
Кирянова, Мария-50, 240
Кисимов, х. Георги - 215
Кисимов, Пандели х. Г. - 23, 42, 178, 215
Кисимова, Евгения х. Д. - 5, 23, 32, 36, 42, 43, 50, 55, 57, 58, 59, 64, 67, 69, 73, 78, 87, 94, 97, 99, 105, 108, 110, 111, 112, 117, 120, 124, 132, 133, 136, 147, 149, 162, 163, 164, 166, 171, 182, 184, 192, 193, 197, 198, 199, 201, 203, 207, 215, 216, 221, 231, 252, 255, 260, 264, 265, 267, 268, 269, 271, 272
Кисьов, Стефан - 260
Кишелска, Стилияна Иванова - 259
Клименик- 185
Климент Браницкий (Васил Друмев) - 66, 124, 180, 185
Княжески, Захари - 132, 139, 163, 164
Коев, Иван - 234
Кожухаров, Н. Г, - 180
Козловска, М. Г, 249
Койчев, Захари - 224
Койчева, Стояна Захари - 46, 221, 224
Коларова, Смараиди - 150
Колев, Георги - 220
Колони, Михаил-75, 152
Коменски, Ян - 16
Кондарев, Никола - 11, 21, 24, 25, 32, 34, 42, 102, 116, 118, 181, 186, 189, 216, 245
Константин архимандрит - 245
поп Константин - 220
Константинов, Никифор поп - 103
Константинова, Констанца - 188
Константинова, Мария - 188
Константинович, Мария-50
Констанца - 89
Консулов, Г. Н. - 180
Копандов, Георги - 220
Косев, К.-231
Костадинова, Тинка Е. - 44
Костова, Аника - 215

- Костович. Аника х. - 188
Кочова, София - 162
Красницкий, А. - 259
Крие, Гай Салустий - 200
Кръстевич, А. - 152
Кузманова. Ана - 6, 23, 133
Кулелиев. Йордан - 10, 11, 23. 81. 87.
133, 156, 166, 260. 261, 268
граф Кутузов - 136. 137. 243
Кънева. Драшка С. - 234
Кънева, Зафири х. - 231
Кънева, Кина - 216
Кънчев, Ангел - 215, 216. 218
Кърджиев. Тома - 233
Къойбашиева, Мария В. х. Н. - 71
- А**
Ламартин - 178, 199
Лачоглу, Г. х. Н. - 202
Левски, Васил - 23, 96, 134, 213. 214.
215, 217, 218, 219. 220, 221
Лилова. Евгени М. - 274
Лихачева - 136, 137, 243
Ломев, Иван - 179
Лонг, д-р Алберт - 133, 139. 156, 197,
247
- М**
Майзнер, Александра - 35, 49. 55, 97,
126. 136. 243. 244. 255
Майзнер, Йосиф - 35
Магхан - 138, 228, 261
Македонски, Христо - 243
Максимов - 132, 138
Малакова. Й. - 269
Малчоолу, Атанасица - 43
Малчоолу. Георгиевица - 43
Мамарчева, Антонина Д. - 165. 172,
182
Манева, Елисавета - 147, 148, 167. 201.
204
Манеолу. Ив. Т. - 78
Манолова, Гана А. - 234
Манчев, Искро - 223, 224
Манчева, Стояна х. - 46
Маньова, Мария Симеонова - 46
Маринов. А. - 22, 84. 168, 263
Маринов. Димитър - 6. 10. 116. 234
Мария - 148
Марков, Нестор - 231
Маркова, Екатерина - 44
Маркова. Т. Н. - 234
Матей Преображенски Миткалото -
215
Матилда - 89
- Мерасчиева, Тодора - 189. 216
Мил. Стюарт - 208
Миладинова - Алексиева,
Царевна - 9. 88. 165. 174, 177. 189. 221.
260
Милева - 189
Милошева, Анастасия М. - 243
Минков, Тодор Н. - 161. 250
Минков, Ц. - 20
Минкова, Кина - 216, 225
Минкова, Л. - 131. 132, 162
Минчев, х. Иванчо - 262
Минчева, х. Кирияки х. Иванчо - 45.
219, 221
Миркович, Еленка Р. - 105
Митчел, О. - 34, 200
Михайловна. Ал. - 264
Михайловски, Никола - 199
баба Михалица - 86
Мойнова. Тота - 202
баба Мола - 71
Момчев, Джорджо - 272
Момчилова, Андони - 216
Моравенов, Л. - 150
Морвенова, Хираклия Д. - 193
баба Мота - 212, 215
Мумджиева, Евгения П. - 75. 117
Мусевич, Петър - 31, 39. 42. 115. 122,
180. 181, 191, 192, 194
Мутафчиева. Вера - 264
Мънгов, Димитър - 216
- Н**
Найденова, Елена Ив. - 193
княз Нарешкин - 136, 137, 139. 243.
255, 271, 272
Начева, Милица Д. - 44
Начов, Начо - 10. 25. 45, 62. 66. 85. 154.
167, 180. 182. 209
Недкова. Лала - 274
Нейчов. Вълчо - 200
Нейчова. Мария - 224
Нектариев.
Кирил протосингел - 73, 75. 123, 144.
154
Ненов, Юрдан - 9, 21, 88. 180. 235
Ненова, Николица Ю. - 234. 235
Ненович, Анастасия Е. - 45
Несторова, Т. - 186
Никола - 265
Николаевич, княз Николай - 259
Николаевна, Александра - 138. 256
Николица, Рада - 86
Николов, Гани Маджареца - 218
Николова Ана х. - 274

- Николова, Анастасия - 45
баба Нона - 71, 86, 89
- О
- Обрадович, Д. - 209
Обретенов, Никола - 5, 9, 231, 233
Обретенова, Анастасия - 216, 233, 234
Обретенова, Петрана - 12, 189, 216, 233, 234
Обретенова, Тонка (Баба Тонка) - 12, 79, 212, 216, 233, 234, 235
Обрешков, Филип - 42, 113, 216
Обрешкова - Шонтова, Зойка - 225
Овсянский, Н. - 268
Огнянова, Мария П. - 243
- П
- Павлович, Николай - 184, 252
Павлович, Христати - 252
Паворджиева, В. Д. - 45
Палазуова, Ана - 131
Пана - 89
Панайотов, Коста - 264
Панайотова, Ана х. - 217
Панайотова, Аника - 215, 225
Панайотова, Йорданка - 117
Панайотова, Кирияки - 215, 225, 231, 264, 266
Панарет Пловдивски - 75, 123, 245
Паница, братя - 156
Панов, Олимпи - 240
Панов, Христо - 9
Панова, Невяна - 9, 28
Пантелеева, Замфирица - 45
Панчев, Т. - 7
Панчева, Тодора - 27
Папазович, М. Г. - 125
Папазоглу, Д. братя - 78, 89
Папазоглу, Екатерина М. - 250
Папазоглу, Елена - 106, 243
Папазоглу, Неда Д. - 48, 94, 255, 261
Папазоглу, Марийка - 94
Папазоглу, Стефанка Д. - 49, 94, 245
Параскевова, Тодорица х. - 150, 156
Парушева, Ел. - 202
Парушева, София - 202
Паскалев, Михалчо - 262
Паскалев, х. Славчо х. - 111
Паскалева, Анастасия - 190
Паскалеви братя - 78
Паскалева, Виржиния - 7, 10, 19, 20, 28, 29, 30, 32, 42, 43, 47, 53, 60, 61, 62, 65, 79, 88, 104, 116, 120, 122, 132, 134, 143, 149, 162, 166, 170, 175, 183, 188, 189, 194, 196, 202, 206, 215, 218, 220, 225, 253, 259, 267, 271
Патърчанова, Руска - 7, 146, 156, 161, 177, 217
Пашанкова, Величка - 44
Пееви братя - 143
Пейов, Тодор - 252
Пенев, Аврам - 234
Пенев, П. - 11, 185
Пенев, П. Г. - 180
Пенева, Йонка - 217, 231
Пенчов, х. Сотир х. - 113
Перфанова, Анни Лул. - 48
Петков, Георги - 162
Петкова, Иванка х. - 43, 57, 166
Петкова, Кинка х. - 164
Петкова, Неделя - 9, 24, 25, 30, 41, 42, 79, 88, 94, 100, 104, 105, 132, 147, 150, 162, 168, 170, 210, 211, 212, 220, 225, 273
Петковица, Пантели - 271
Петлешков, Васил - 32, 42, 175, 218, 226
Петрак - 185
Петрова, З. - 204
Петрова, Мария - 183
Петровица, Миланка - 265
Петрович, Анна - 49
Петрович, Елефтерица - 76
Петрович, А. - 209
Петрович, М. - 135
Петрович, Софица - 244
Пешев, Стефан - 9, 231, 232
Пиронкова, Въла х. - 71
Пиронкона, Дона Хр. - 45
Писарева, Вангели Григорова - 216, 225, 227
Писарева, Зафири Григорова - 216, 225
Пишурка, Ангелина - 183
Пишурка, Виктория Кр. - 87, 160, 234
Пишурка, Кръстю - 20, 41, 116, 183, 187
Плакунова, Анастасия - 50, 240
Планински, д-р Начо - 115
Платнаров, Васил - 218
Пол, Вал - 274
Полякова, Надежда Ивановна - 132, 139, 163
Попниколова, Д. Икономова - 204
Попов, Димитър - 24
Попов, Илия - 111
Попов, д-р Киро - 218
Попов, Мирчо - 219
Попов, Никола - 116
Попов, Нил - 131, 132, 162

- Попов, поп Стефан Иванов - 228
 Попов, Х. - 229
 Попова, Ека д-р Кирова (Ека Райнова Попович) - 23, 24, 42, 88, 105, 130, 133, 192, 203, 218. 238, 274
 Попова, Елена Н. - 202
 Попова, Манка (Маня) - 205, 228. 254
 Попова, Мария - 50, 219
 Попова, Н., - 10
 Попова, Теофано В. - 6, 33, 260. 276
 Попова, Юрданка А. - 160
 Попович, Анастасия Райно - 24, 44, 65, 66, 87, 218, 221
 Попович. Матилда - 126, 180, 187, 188. 190
 Попович, Олга К. - 208
 Попович, Райно - 218
 Попович, Савка К. - 50, 94
 Предич, Ана (Радославова) - 21, 34, 97. 147, 167, 225, 237
 д-р Протич - 243
 Пундева - Войникова, А. - 9, 19, 102, 104
 Пулиев, Тодораки Хр. - 155
 Пулиев, Христо - 216, 245
 Пулиева, Аница Н. - 24, 44, 65, 130, 192
 Пулиева, Елисавета - 34, 35, 49, 54, 69, 73, 101, 106, 107, 126, 134, 137, 144, 154, 241, 242, 243, 249, 259, 270
 Първанов, Никола - 20, 42, 116. 120, 179, 183
 Първанова, Евтимия - 160
 д-р Пясецкий - 263, 270
- Р
- баба Рада - 71
 Радионова, Александрина - 126, 187, 190
 Радославов, Радко - 116, 216, 231
 Радославов, Цветан - 252
 Радославова, Паунка - 252
 Райкова, Елисавета Цанева - 164
 Райкович, Максим - 150
 Рачева, Мария - 44
 Рачева, Станка - 158
 Рашева, х. Теодора х. - 117
 д-р Рашко - 267
 Ригс, Мери - 16, 197
 Рихтер княз - 136, 137, 243, 255
 Рошковска, А. - 11, 58, 59, 60, 61
 Русо, Жан Жак - 16
 Ряхова, Анастасия - 45
- С
- Саранов, Никола - 231, 232, 234
 Сарафиди, Винития Стефан - 43, 93, 360
 Сарафиди, Стефан - 78
 Сарафката, Анастасия - 232. 264. 269
 Селищев, А. - 220, 226
 Семерджиев, Иван Панов - 225, 227, 231
 Семерджиев, Х. - 186
 Серафим Велешки - 66, 124
 Сечанов, И. - 266
 Сечинков, А. Е. - 216
 Симеон Варненско-преславски митрополит - 146
 Симилов, Филип - 231
 Сираков, Станю - 21, 102
 Скайлър, Юджийн - 135, 136, 138. 139, 228, 259
 Славейков, Петко Рачев - 15, 115, 142, 170, 194, 197, 198, 202, 251, 261
 Славейкова, Ирина - 178
 Славкова, Елена А. - 45, 263
 Славов, Иван - 265
 Славчева, Евгения - 271
 Славчов, х. Христаки - 111
 Сломер, А. - 43, 207
 Смирнов, К. - 209
 Сначкова, Мария - 240
 Снегаров, Иван - 30
 х. Ставри - 219
 Станеоглу, Екатерина - 210
 Стамболска, Тарсица Х. - 49, 245
 Стамболков, Стефан - 35, 215, 225, 233
 Стамова, Зойка - 271
 Станеолу, Зойка Я. - 43
 Станкович, Елена - 242
 Станкович, Кинка - 259
 Станчев, Тодор х. - 189, 199
 Станчева, г-ца - 189
 Станчов, Марин - 75
 Станчова, Гана - 117
 Статева, фроса - 216
 Стефан архимандрит - 5, 231, 248. 264, 266, 272
 поп Стефан - 113
 Стефаница - 70
 Стефан Караджа - 235
 Стефания - 183, 187
 Стефанова, Карамфила - 207
 Стефанович, Драгиня - 138
 Стоев, Атанас - 234
 Стоева, Стефана - 202
 ген. Столетов - 137, 263
 Стойчев, К. - 259
 ген. Столипин - 137, 138, 267, 274
 Стоянов, Васил Д. - 119, 125, 180

Стоянов. Захари - 225, 226, 227
Стоянов. Михаил х. - 227
Стоянов. Найдено по - 217, 218
Стоянов, Христо - 6, 215
Стоянова. Бота - 149
Стоянова, Евгени - 164
Стоянова - Дачева. Кина - 216
Стоянова, Мария-202
лейди Странфорд - 134, 135, 137. 138.
244. 248. 250. 251. 252
лорд Странфорд - 134
Стратев, И. - 227
баба Стратица - 86
Страшимиров, Димитър - 225
Стрикалова, Александра - 255. 272
Струмский, Дамаскин 8. - 204
Стюард, Дмитрий ф. - 35, 101, 136,
137, 241, 256
Сюлейман бей - 77
Сюпюр, Елена - 20, 88. 120, 188
Съйков, Съйко - 144

Т

Табакова, Л - 20
Такева, Аника - 189
Такела- 135. 247
Тантилова, Злата М. - 274
Тантилова, Хана М. - 274
Тахов, Георги - 134, 215
Тенекеджиева, Пенка - 189
Теодорова, х. Стана - 50, 240
Теодорович. Мария-50
Теодорович, Павел - 249
х. Теодосий протосингел - 111
Тодорова, Еленка - 187
Тодоров, Ради - 234
Тонджарова, Елисавета Б. - 238
Тонев. В. - 10, 85. 119. 153, 165, 172
Тота - 89
ген. Тотлебен - 139. 260
Тошева, Анастасия - 9, 21, 23, 88. 94.
105, 147, 182, 200, 206. 259, 261.
266, 267, 276
Тошков, Н. М. - 30, 74, 143, 148
Тошкова, Анна - 74
Тошкова, Иванка х. - 74. 83
Тошкович, Г. - 243
Трайкович, Димитър - 6

У

Узунов, Атанас - 96, 219
Узунова, Анастасия - 45, 94, 105, 192,
201, 207, 208
Узунова, Милка - 48, 223, 224

Унджиев, Иван - 23, 71, 73, 134, 137,
185, 192, 203. 214, 225, 238, 253, 274

Ф

Фавър, Жюл - 16
ферадова. Мария - 164
филаретов, Сава - 149
филаретова, Йорданка - 6, 7. 12, 25. 66.
67. 87, 99. 105. 114, 133. 134. 146.
165, 172. 182. 199. 210, 212, 214,
215, 221. 235, 253
филев. Христо - 231
Филип Тотю - 243
Филчев, Хр. - 155
фитова, Мария - 50
Фурнаджиев, Иван - 218
Фурнаджиева, Мария Иванова - 44, 96,
218

фъргов, Х. - 190

Х

Хаджи Димитър - 207, 235
Хаджигюл, Елена В. - 44
Хаджикоиев, Димитър - 6. 66, 114, 146,
235
Хаджиниколов, Веселин - 11
Хайдар бей - 77
Халил ефенди - 77
поп Харитон - 225. 230
Хитева, Богдана (Йозефа Праскова) -
8. 45, 97. 105. 134, 146. 149, 167,
182, 254
Хитов, Панайот - 243
Хитовски, Петър - 234
Хорозова, И. - 50
Хрисант игумен - 124, 168
поп Христо - 113
Христо - 265
Христов, д-р Алекси - 179, 269
Христов, Г. - 26
Христов, Х. - 109
Христова, Тина поп - 218
Христовица. Аница х. - 71
Христовица, Донка - 273
Христовица, Евгения Ц. - 4 3
Христодулова, Василка - 45
Христодулова, Тянка Коста - 45
Христодуловия род - 89, 262
Христофорова, Ана - 50

Ц

Цанев, Александър - 265
Цанева, феони - 269
Цанков, Драган - 74, 264, 267, 271, 272
Цанков, Евтим - 231

- Цанков, Кирияк-249, 263
 Царвуджиева, Начовица - 229
 Царичинска. Магдалина - 43
 Цветков, Игнатий К. - 200
 Ценов, Димитър - 26, 44, 75, 158
 Ценов, Никола - 152
 Ценова, Иванка Н. - 27, 50, 94, 125, 180, 188
 Ценович, Екатерина - 34, 49, 54, 62, 85, 87, 101, 102, 104, 106, 108, 134, 137, 242, 250, 255, 256
 Ценович, Любица Д. - 49
 княз Церетелев - 136, 138, 139, 228, 253, 255
 Циганелска, Елена Тодорова - 183
 Цонев, Звезделин - 10, 216, 217, 225, 226, 227, 228, 232
 Цонзаров, Кирил - 8, 254
 Цончев, Петър - 10, 137
- Ч**
 Чакърв. С. - 217
 Чалики, Н. В. - 214
 Чалоглу, Зойка Г. - 208
 Чемширов, Б. - 126, 155, 186, 189, 190
 Черказка, Кр. полк. - 264
 Черказки, княз Владимир - 139, 268, 272
 ген. Чернаев - 254
 Чернев, Х. - 225
 Черпаклиева, Петра - 169
 Чилингиров, Стилиян - 11, 69, 116, 119, 120, 122, 123, 170, 175, 184, 187, 191, 212, 218
 Чолаков, Васил - 78, 97, 157, 178, 199, 201, 202
 Чолакова, Г. - 202
 Чолакова, Маргарита - 68
 Чолакова, Мария - 20
 Чолов, Петър - 11, 21, 102
 Чомаков, д-р Стоян - 208, 245
 Чомакова, Елена Стоянова - 208
 Чомакова, Мария Стоянова - 48, 208
 Чомакова, Рада - 49, 245
 Чомакови - 89
- Ш**
 Шейтанова, Г. - 21, 34, 159
 Шекерджиева, Евгения - 5, 131, 163, 260, 261
 Шепелев, А. А. - 137, 138, 274
 Шешекиева, Куна М. - 274
 Шилчанова, Неда - 158
 Шишков, Тодор - 152, 194
- Шишманов, Димитър - 185, 188, 189, 190
 Шишманова. Александра - 263
 Шишманова. Неделя Д. - 45, 64, 189
 Шишманова, Теофана Жечкова (Стоилова)-218, 219, 221
 Шишмановия род - 89, 220
 Шнайдер - 138
 Шонтовица - 156
 Шопов. П. - 135
 Шпатович, Теодора - 50
 Шушулева, Парашкева - 45, 171, 182
- Щ**
 Щърбанова, Тана ф. - 46, 221
- Я**
 Явашов, Анани - 10, 28
 Язаджиеви сестри - 227
 Якубовски консул - 132, 138, 220
 Янев, Ангел х. - 171
 Янков, Тодор - 10, 260
 Янкова, Зойка-231
 Янулова. Ар. Д. - 271

ГЕОГРАФСКИ ПОКАЗАЛЕЦ

- А**
 Австро-Унгария (Австрия) - 17, 160, 161
 Адриатическо море - 68
 Азия - 258
 Алексинач - 243
 Америка (САЩ) - 16, 180, 208, 280
 Англия - 133, 135, 137, 138, 139, 174, 180, 208, 254, 270
 Арбанаси - 217, 225, 228, 264, 266, 273, 289

Б
 Балкана - 265, 268
 Балкански полуостров - 239, 241, 251, 255, 258, 260
 Батошево - 237
 Беброво-30, 38, 184, 185
 Битоля - 132, 138, 162, 177, 220
 Болград - 8, 10, 34, 35, 39, 48, 50, 51, 79, 84, 89, 92, 95, 106, 107, 126, 127, 129, 137, 141, 179, 191, 230, 239, 240, 241, 243, 246, 250, 258, 259, 262, 263, 282, 285
 Босна-232, 251, 252
 Бояджик - 247
 Боялци - 151
 Браила - 8, 10, 20, 27, 34, 35, 36, 37, 39, 49, 50, 66, 67, 69, 74, 75, 76, 77, 79, 82, 84, 89, 94, 105, 106, 107, 119, 120, 123, 125, 126, 127, 129, 141, 153, 154, 171, 176, 179, 180, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 199, 200, 208, 230, 241, 242, 246, 250, 252, 259, 282, 283, 286, 288
 Братислава - 8, 254
 Брацигово - 32, 38, 42, 54, 103, 116, 118, 119, 127, 174, 218, 225, 226
 Будапеща - 161
 Букурещ - 8, 19, 26, 34, 35, 36, 38, 39, 45, 47, 49, 50, 51, 54, 61, 62, 65, 69, 73, 74, 76, 83, 84, 85, 89, 94, 101, 102, 104, 106, 107, 126, 127, 129, 130, 132, 134, 136, 137, 139, 158, 162, 163, 191, 199, 200, 209, 230, 234, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 249, 250, 255, 256, 259, 270, 276, 278, 280, 282, 283, 285, 286
 Бургас-261, 285
 България - 55, 56, 121, 131, 132, 158, 183, 187, 196, 214, 242, 250, 251, 253, 254, 255, 258, 259, 263, 270, 281, 288
 Бялград - 8, 34, 35, 36, 38, 39, 49, 54, 55, 92, 96, 97, 106, 123, 126, 127, 134, 135, 136, 137, 139, 150, 161, 178, 209, 230, 241, 243, 244, 250, 255, 278, 287

В
 Варна - 18, 115, 119, 129, 191, 244, 248, 288, 289
 Вайсел - 50, 240
 Ведрица - 151, 211
 Велес - 18, 22, 24, 25, 34, 36, 37, 39, 53, 59, 79, 92, 94, 96, 116, 132, 162, 167, 182, 204, 207, 220, 221, 279, 285
 Видин - 17, 27, 28, 37, 72, 116, 123, 127, 183, 184, 187, 246
 Виена-47, 101, 161, 200, 209, 285, 287
 Воден - 132, 162
 Враня - 128, 171
 Враца-32, 38, 39, 118
 Врачанско - 253
 Вълча - 108, 242

Г
 Габрово - 6, 10, 11, 22, 23, 32, 37, 51, 60, 66, 71, 72, 80, 82, 84, 92, 94, 96, 105, 106, 107, 112, 115, 116, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 135, 137, 143, 145, 148, 158, 159, 160, 167, 168, 169, 170, 173, 176, 177, 179, 182, 191, 192, 200, 214, 234, 236, 237, 248, 252, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 276, 278, 282, 284, 286, 289, 290
 Габровски окръг - 271
 Галац - 20, 49, 50, 73, 107, 191, 241, 242, 250
 Горна Оряховица - 6, 10, 19, 27, 29, 34, 42, 50, 75, 78, 96, 106, 107, 108, 112, 116, 128, 170, 216, 217, 221, 222, 225, 226, 227, 228, 231, 232, 236, 237, 262, 264, 265, 266, 268, 273, 279, 288, 289
 Горна Студена - 261
 Горно Абаново - 30, 32, 38, 51, 80, 153
 Горнооряховско - 264, 288
 Гредетин - 243
 Гуменджа - 151

- Гюргево - 8, 34, 35, 39, 62, 191, 216.
230. 283
- Д
- Джунис - 243
- Диар-Бекир- 124, 216, 219
- Добруджа - 10, 165
- Долна Оряховица - 19, 50, 108, 265, 273
- Драганово - 19, 50, 108, 264, 265, 269.
273
- Драгомирци - 151
- Древна Гърция - 16
- Дряново - 19, 201
- Дунав - 68, 228
- Европа - 17, 54, 134, 191, 205, 209, 249.
258, 280
- Единбург - 252
- Елена - 6, 27, 28, 37, 42, 44, 53, 63, 66,
73, 75, 78, 84, 92, 103, 105, 106, 107,
121, 128, 135, 138, 157, 201, 231,
232, 236, 253, 260, 262, 282
- Ени Захра (дн. Нова Загора) - 80, 292,
269
- Ески Джумая (дн. Търговище) - 20, 21,
36, 92, 95, 117, 191, 236
- Ж
- Железник (дн. Стара Загора) - 6, 18, 20,
21, 27, 33, 36, 37, 38, 39, 47, 48, 51,
62, 70, 71, 72, 75, 80, 82, 92, 94, 106,
107, 114, 118, 119, 120, 122, 123,
124, 128, 130, 131, 135, 138, 145,
153, 154, 156, 158, 159, 160, 161,
165, 166, 167, 168, 169, 171, 173,
178, 179, 181, 182, 183, 184, 185,
186, 187, 188, 192, 199, 206, 236,
237, 250, 259, 260, 261, 266, 267,
268, 269, 276, 278, 282, 284
- Жеравна - 191
- З
- Златарица - 201
- И
- Измаил - 20, 50, 108, 240
- К
- Казанлък - 22, 37, 39, 66, 68, 69, 75, 76,
80, 82, 83, 84, 89, 92, 94, 97, 100,
106, 107, 122, 123, 128, 147, 148,
158, 161, 167, 172, 173, 176, 190,
192, 204, 261, 278
- Калафат - 242
- Калофер - 10, 22, 25, 36, 37, 38, 39, 45,
52, 54, 62, 66, 70, 71, 74, 75, 77, 80,
82, 84, 92, 94, 97, 100, 105, 106, 107,
114, 116, 123, 128, 154, 155, 165,
167, 171, 178, 180, 192, 193, 199,
200, 203, 205, 209, 254, 261, 273, 287
- Карлово - 22, 23, 37, 42, 44, 53, 54, 65,
66, 71, 73, 75, 77, 80, 82, 84, 96, 100,
104, 106, 107, 118, 122, 123, 128,
130, 133, 137, 138, 149, 154, 174,
184, 185, 188, 189, 190, 192, 193,
199, 200, 203, 218, 222, 224, 225,
228, 236, 237, 238, 253, 254, 261,
273, 274, 275, 279
- Карнабат - 32, 38, 39
- Киев - 92, 132, 139, 161, 163, 164, 165,
209, 244, 278
- Кишинев - 92, 132, 139, 161, 163, 164,
258, 278
- Клисура - 229, 238
- Контаз - 19, 20
- Копривщица - 6, 29, 37, 41, 43, 46, 47,
52, 54, 56, 59, 60, 63, 64, 66, 70, 71,
80, 83, 84, 89, 92, 94, 99, 103, 104,
122, 128, 147, 148, 159, 167, 175,
192, 193, 199, 217, 221, 222, 224,
229, 279, 282, 284, 290
- Костур - 171
- Котел - 27, 28, 34, 36, 37, 38, 61, 107,
117, 119, 128, 179, 181, 246
- Крайова - 20, 49, 242, 243
- Крушево - 171
- Кръвеник - 237
- Кукуш - 151
- Кърина - 287
- Кюстенджа - 31, 38, 42, 138, 242, 243,
246, 273, 287
- Кюстендил - 92, 94, 116, 128, 139, 192,
193, 290
- Л
- Леутеци - 242
- Либаво - 151
- Ловеч - 20, 21, 34, 36, 37, 38, 47, 54, 80,
84, 92, 97, 121, 129, 144, 159, 167,
225, 236, 237, 245, 278, 287, 289
- Ловешко - 21, 287
- Лом - 6, 10, 17, 20, 21, 27, 34, 36, 38, 42,
65, 68, 80, 84, 92, 114, 116, 119, 120,
122, 128, 131, 135, 138, 148, 158,
160, 177, 178, 183, 187, 199, 202,
231, 233, 234, 250, 285, 286, 287, 290
- Лондон - 208, 250
- Лясковец - 19, 50, 75, 108, 201, 217,
225, 265, 268, 273, 289

- М**
 Македония - 32, 100, 132, 143, 145, 150, 151, 162, 170, 171, 182, 196, 200, 202, 220, 221, 226, 234, 246, 274, 278
 Мала Азия - 262
 Малко Търново - 6, 10, 32, 38, 53, 57, 92, 116, 260, 261
 Манчестер - 252
 Мелник - 18
 Мизия - 32, 274
 Москва - 35, 55, 102, 103, 131, 132, 136, 137, 138, 139, 160, 162, 163, 164, 224, 228, 255, 256, 257, 272, 275, 278, 284
 Мъглишки - 128
- Н**
 Неврокоп - 29, 38, 74, 148
 Николаев - 161
 Ново село - 237
- О**
 Одеса - 30, 74, 83, 143, 148, 155, 161, 163, 256
 Одрин - 18, 171, 219, 262
 Одринска Тракия - 87, 145, 170, 171, 278
 Оряхово - 245
 Охрид - 123, 127, 171
- П**
 Пазарджик - 6, 7, 10, 27, 37, 60, 84, 92, 96, 103, 105, 107, 116, 119, 121, 122, 128, 135, 136, 138, 160, 173, 176, 177, 178, 192, 193, 199, 204, 215, 221, 228, 231, 234, 235, 256, 279, 282, 283, 285, 286
 Пазарджишко - 175, 253, 283, 286
 Панагюрище - 6, 7, 31, 33, 34, 36, 38, 42, 45, 46, 48, 54, 56, 59, 61, 63, 64, 66, 70, 116, 128, 138, 146, 153, 157, 158, 159, 175, 177, 179, 182, 183, 184, 185, 187, 201, 217, 221, 222, 223, 224, 227, 241, 256, 269, 278, 279, 282, 287, 288
 Панагюрски край - 287
 Пелорик - 151
 Перушица - 173, 248, 249
 Петербург - 134, 158, 161, 164, 253, 259, 260, 284
 Пирдопско - 253
 Плевен - 22, 37, 68, 71, 80, 92, 94, 97, 153, 172, 192, 204, 246, 268, 288
 Плевенски окръг - 80, 288
- Пловдив - 6, 7, 17, 18, 24, 30, 31, 33, 35, 36, 38, 42, 44, 53, 65, 66, 67, 70, 72, 75, 80, 85, 92, 94, 96, 100, 104, 105, 106, 107, 115, 116, 122, 123, 128, 129, 133, 135, 137, 138, 139, 143, 146, 147, 148, 149, 156, 160, 168, 172, 174, 181, 184, 187, 192, 201, 207, 210, 225, 228, 234, 236, 237, 238, 241, 244, 247, 248, 253, 254, 255, 267, 270, 274, 276, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290
 Пловдивско - 39, 42, 143, 237, 248, 253
 Плоещ - 20, 49, 108, 242
 Почеп - 211
 Прага - 8, 92, 93, 118, 138, 139, 146, 148, 161, 190, 200, 205, 254, 278, 283
 Преспа - 123, 171
 Прилеп - 24
- Р**
 Разград - 10, 27, 28, 37, 92, 94, 106, 107, 113, 121, 128, 176, 184, 191, 204, 207, 236, 246, 290
 Рим - 16
 Родопите - 7, 285
 Румъния (Влашко) - 17, 50, 54, 58, 75, 83, 107, 132, 151, 155, 160, 162, 164, 229, 230, 239, 250, 258, 260
 Русе - 6, 17, 18, 22, 27, 34, 37, 43, 46, 47, 51, 52, 56, 61, 62, 66, 68, 72, 75, 76, 79, 80, 83, 85, 92, 94, 99, 104, 113, 114, 116, 117, 119, 120, 122, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 138, 139, 145, 149, 156, 160, 163, 164, 171, 172, 176, 177, 179, 181, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 199, 202, 207, 225, 228, 231, 233, 234, 236, 237, 238, 248, 255, 262, 268, 270, 282, 283, 285, 286
 Русия - 16, 17, 93, 132, 136, 138, 160, 161, 163, 164, 241, 254, 255, 258, 261, 272, 273, 287
- С**
 Самоводене - 229
 Самоков - 29, 37, 53, 92, 94, 95, 97, 100, 104, 107, 122, 128, 184, 186, 189, 192, 193, 199, 214, 288
 Свищов - 6, 11, 17, 22, 26, 27, 34, 36, 37, 41, 42, 44, 45, 54, 56, 58, 61, 64, 74, 77, 80, 83, 85, 95, 96, 101, 104, 105, 106, 107, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 126, 128, 130, 135, 138, 146, 148, 155, 158.

159, 161, 162, 165, 170, 176, 177.
178, 179, 183, 184, 185, 188, 189.
190, 191, 192, 193, 198, 200, 229,
231, 233, 236, 246, 252, 260, 262,
263, 267, 268, 276, 278, 282, 285,
289, 290
Севлиево - 125, 129, 167, 234, 236,
238, 248, 268
Сен Жан Д, Акр - 235
Силистра - 18, 190, 271
Скаково поле - 258
Скопие - 18, 24
Сливен - 6, 10, 27, 28, 33, 36, 37, 38, 40,
61, 66, 75, 81, 92, 104, 105, 106, 107,
120, 121, 122, 124, 125, 128, 130,
133, 135, 138, 151, 152, 160, 161,
165, 177, 178, 179, 184, 192, 193,
199, 200, 252, 278, 282
Солун - 18, 30, 38, 40, 42, 47, 53, 92, 94,
96, 107, 128, 132, 138, 150, 151, 161,
162, 168, 169, 170, 171, 211, 220,
224, 226, 279
Солунско - 210
Софийско - 253
София - 6, 17, 22, 24, 37, 51, 54, 66, 67,
72, 81, 85, 86, 88, 95, 105, 107, 114,
122, 133, 138, 147, 149, 165, 169,
171, 172, 176, 182, 192, 193, 199,
210, 214, 215, 221, 228, 238, 235,
260, 279, 282, 283, 284, 285, 286,
287, 288, 290
Средногорието - 7, 285
Станимака (дн. Асеновград) - 18
Стояково - 151, 168, 210
Струга - 123, 171
Сърбия - 55, 138, 160, 143, 144, 151, 153
Сяр - 18

Т

Табак - 20, 161, 240
Тракия - 32, 137, 196, 270, 271, 273, 274,
285
Троян - 19
Трявна - 32, 38, 39, 75, 93, 106, 107, 201
Тулча - 22, 27, 37, 72, 74, 75, 85, 92, 99,
100, 105, 107, 114, 117, 119, 120,
122, 128, 129, 153, 165, 169, 170,
172, 177, 181, 182, 183, 184, 187,
199, 207, 242, 271, 278
Турция - 177, 236, 258
Тутракан - 18
Търново - 5, 6, 9, 10, 11, 22, 23, 32, 34,
36, 37, 38, 41, 42, 43, 46, 47, 50, 51,
52, 54, 55, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64,
65, 66, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 81,

82, 83, 85, 86, 87, 88, 92, 94, 95, 96,
97, 99, 104, 105, 106, 107, 108, 110,
111, 112, 114, 116, 117, 119, 120,
122, 123, 124, 125, 129, 130, 132,
135, 136, 139, 145, 146, 147, 149,
150, 152, 155, 156, 161, 162, 163,
166, 170, 171, 176, 177, 179, 181,
182, 183, 184, 191, 192, 197, 198,
199, 200, 203, 215, 217, 221, 222,
225, 227, 228, 229, 230, 231, 232,
233, 238, 248, 252, 253, 254, 255,
259, 260, 261, 263, 264, 265, 266,
267, 268, 269, 271, 272, 275, 276,
278, 282, 284, 286, 287, 289, 290

Ф

Франция - 16, 139, 280

Х

Харков - 254

Хасково - 22, 25, 37, 39, 42, 45, 81, 85,
86, 89, 92, 94, 95, 96, 97, 100, 116,
119, 148, 172, 175, 182, 196, 199,
218, 219, 220, 221, 222, 262, 272

Херцеговина - 239, 251, 252

Х. О. Пазарджик (дн. Добрич) - 246

Ц

Цариград - 8, 17, 31, 34, 35, 39, 40, 54,
55, 59, 62, 75, 78, 81, 85, 89, 92, 93,
95, 106, 107, 109, 110, 112, 115, 118,
119, 121, 128, 129, 130, 132, 133,
134, 135, 138, 139, 150, 162, 170,
171, 178, 191, 193, 196, 197, 199,
200, 205, 207, 208, 210, 215, 230,
231, 233, 235, 236, 237, 240, 241,
242, 243, 244, 245, 246, 247, 248,
249, 251, 256, 262, 279, 282, 284, 285

Ч

Черешница - 128, 129, 171

Черна гора - 239

Чирпан - 32, 38, 85, 92, 94, 97, 98, 269

Ш

Швейцария - 16

Шикирли Китай - 20, 50, 108, 240

Шипка - 19, 29, 167, 169

Шумен - 17, 29, 35, 38, 54, 85, 92, 106,
107, 116, 117, 121, 129, 139, 146,
164, 174, 177, 179, 184, 185, 188,
189, 190, 191, 192, 199, 221, 236,
259, 260, 285

Щ

Щип - 24

Я

Ямбол - 29, 38, 54, 81, 82, 85, 86, 92, 96
115, 117, 118, 129, 173, 174, 177
226, 247, 249, 267

ПЕЧАТИ НА ЖЕНСКИ ДРУЖЕСТВА

Цѣлата на женското Свещовско Дружество.

Цѣлата на Свещовското женско Дружество е умственичното образование и нравствеността напредокъ на женските тѣ полъ иже общо въ Свещовъ.

- Тези Свѣта цѣла на Дружеството са достигла по този редъ:
1. Трезъ приютното поддржаніе на дѣвическы тѣ училища, споредъ потребността та на народнытѣ ни живото.
 2. Трезъ поддржаніе на сиромашкытѣ училища Момитѣта, било отъ кѣмъ книги, бѣща и бѣщо подобно, което може да въспира тѣхното редовно идане на училището и успева.
 3. Трезъ испращаніе въ нѣкои Едроплисско училища, по способното отъ училищитѣ Момитѣта, алаи главното кое да сиромашко, да да усвѣдшичствоа образованието си и по подиръ да послѣжи на Градъ-тѣ като учителка.
 4. Трезъ поддржаніето на сиромашкы Момитѣта и тѣхното настаиваніе.
 5. Трезъ разговоритѣ които въ собраніята на тѣловѣтѣ на Дружеството ще са отнасятъ или главно нѣмъ работы съ кои-то по успѣшно да се постигне цѣлата на Дружеството.

УСТАВЪ

НА

ЖЕНСКО-ТЪ ДРУЖИНЪ

„БЛАГОВѢЩЕНІЕ“

ВЪ

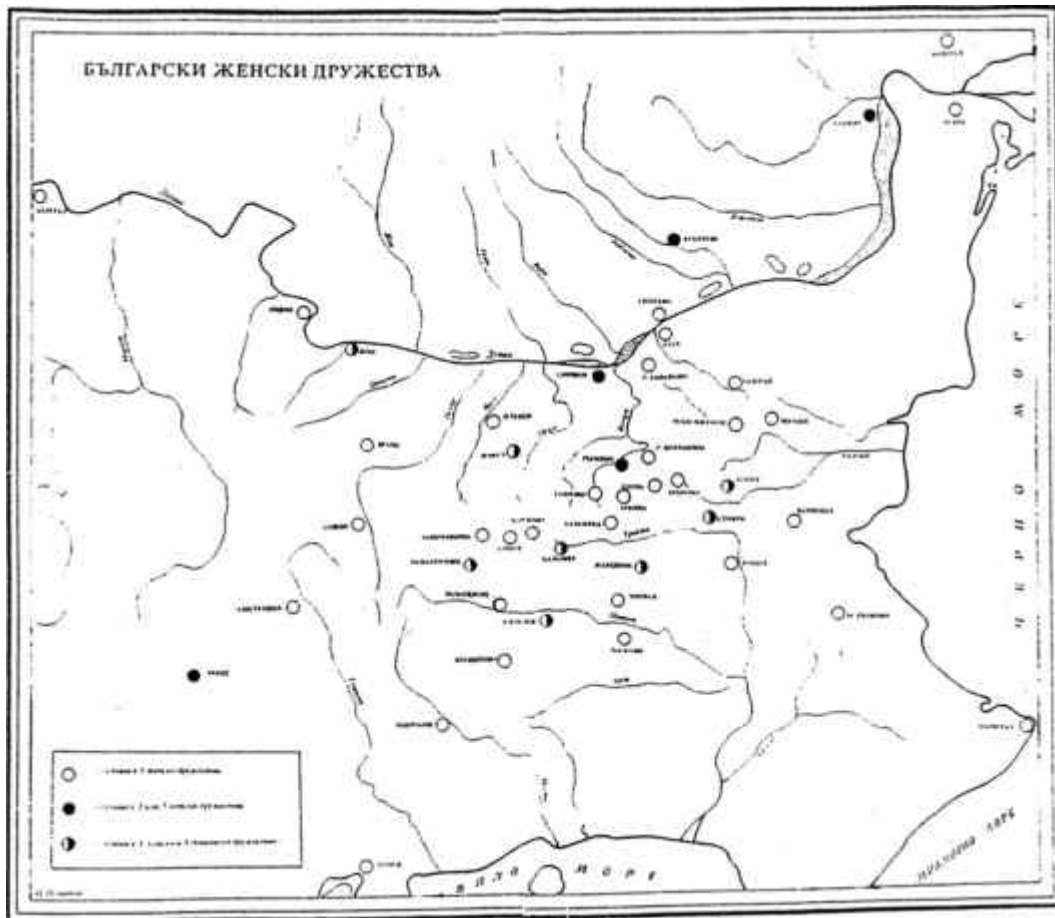
КОПРИВЩИЦЪ.

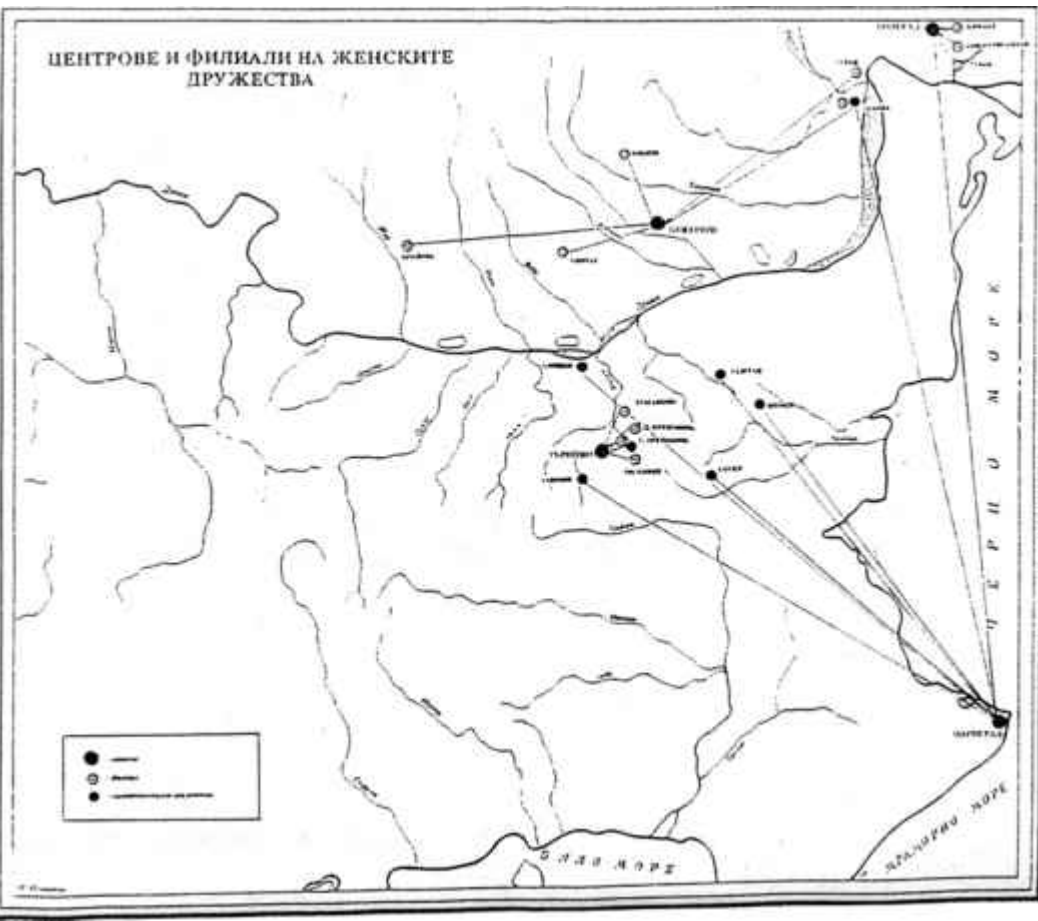
Віена, 1872.

Въ Віенѣ у книгопечати. Л. Соннера и С-іе.

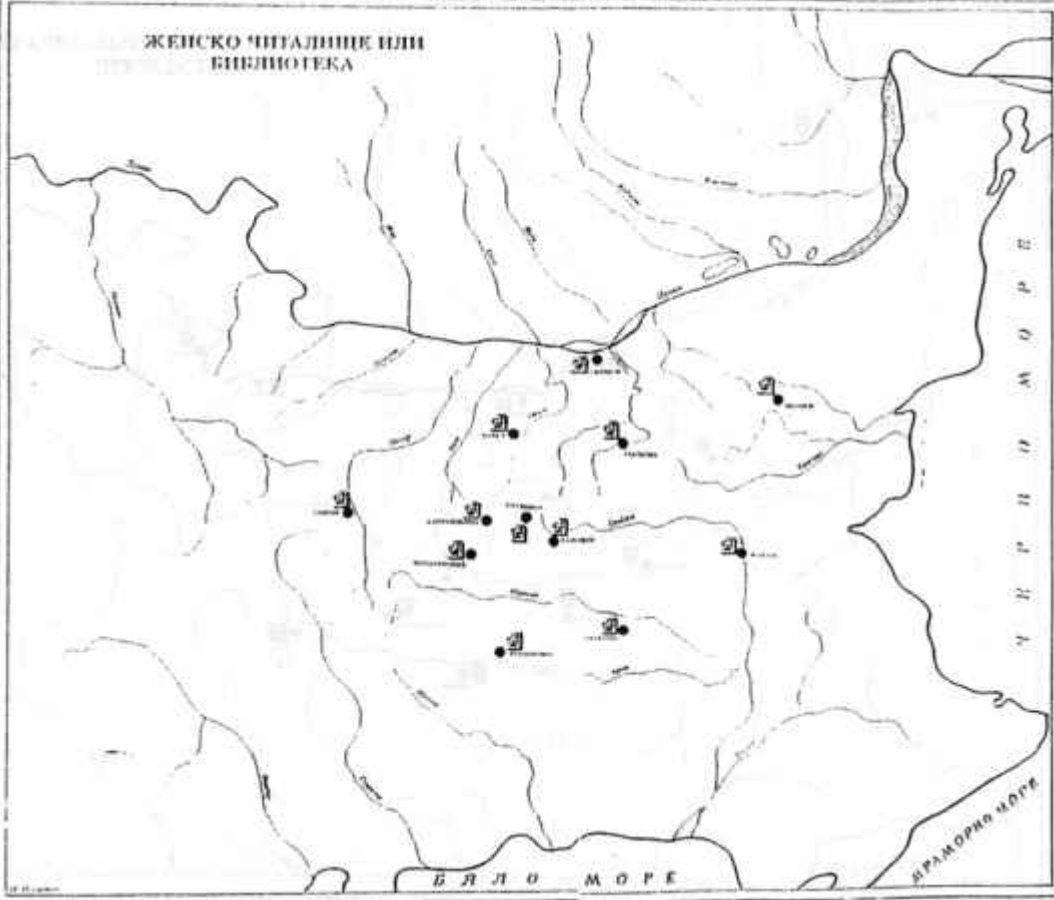
БЪЛГАРСКИ ЖЕНСКИ ДРУЖЕСТВА

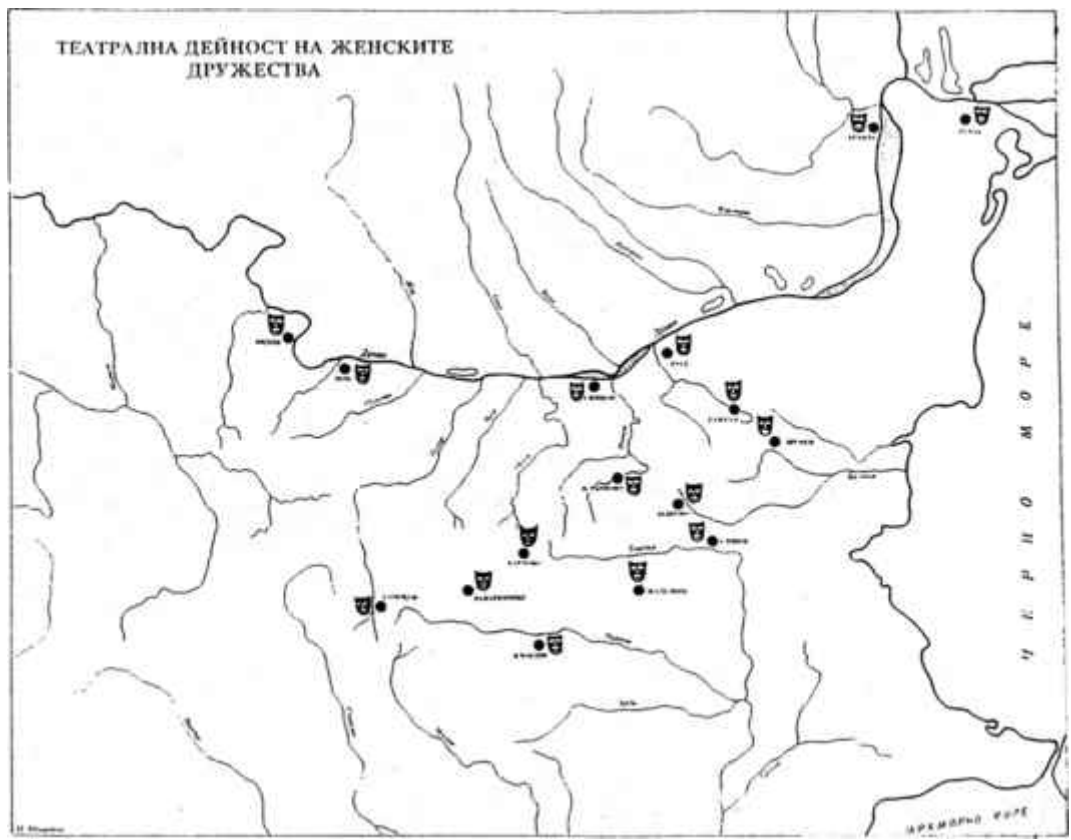
ЦЕНТРОВЕ И ФИЛИАЛИ НА ЖЕНСКИТЕ ДРУЖЕСТВА

ЖЕНСКО ЧИТАЛНИЦЕ ИЛИ
БИБЛИОТЕКА

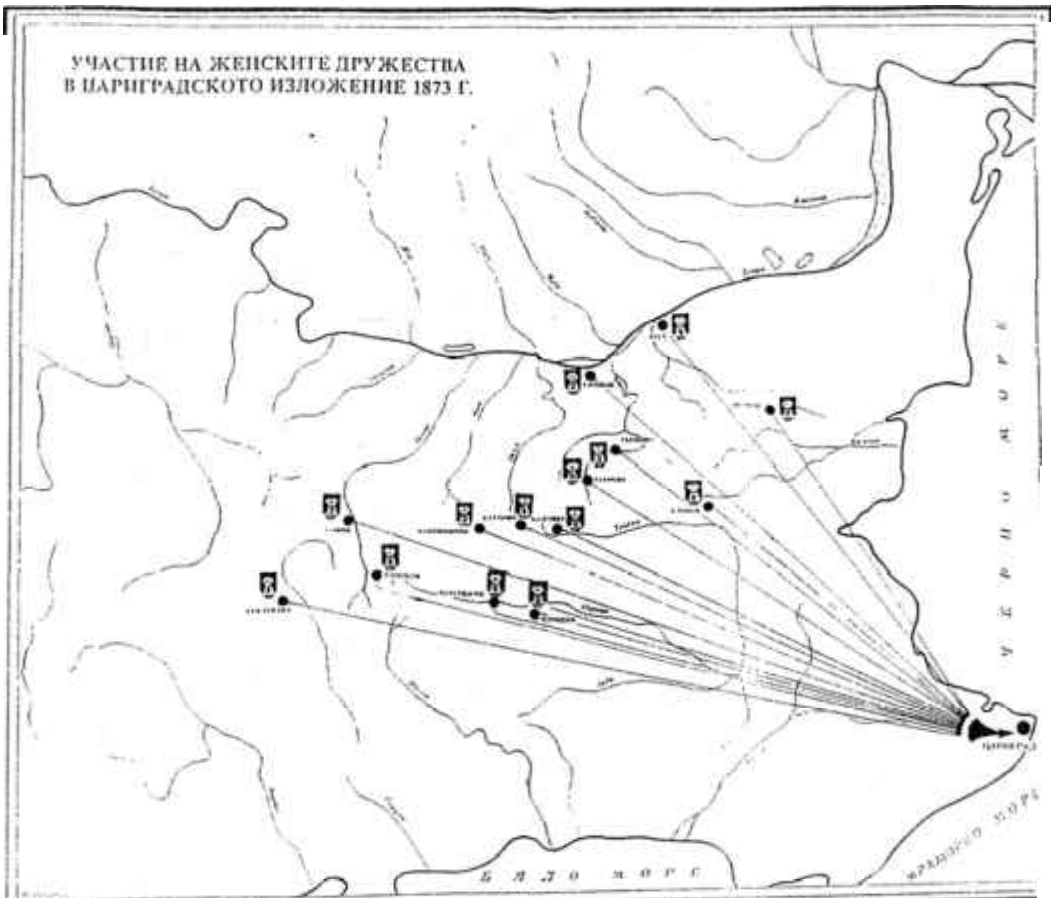
ТЕАТРАЛНА ДЕЙНОСТ НА ЖЕНСКИТЕ ДРУЖЕСТВА

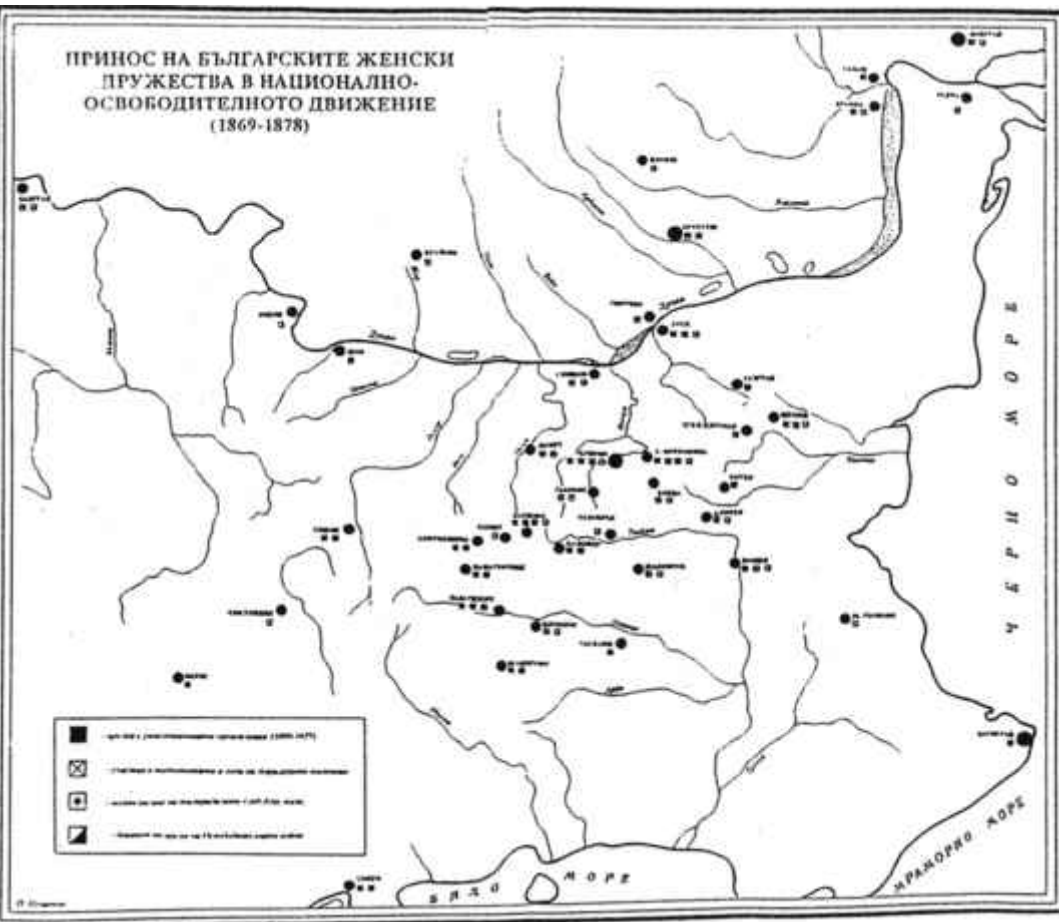
И. Иванов

ЧЕРНО МОРЕ

УЧАСТИЕ НА ЖЕНСКИТЕ ДРУЖЕСТВА
В ЦАРИГРАДСКОТО ИЗЛОЖЕНИЕ 1873 Г.

ПРИНОС НА БЪЛГАРСКИТЕ ЖЕНСКИ
ПРУЖЕСТВА В НАЦИОНАЛНО-
ОСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ
(1869-1878)

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод.....	5

ГЛАВА ПЪРВА

Основаване и организационен живот на женските дружества

1. Предпоставки и възникване.....	14
2. Организационна структура.....	41
3. Връзки с други обществени организации. Международни контакти.....	109

ГЛАВА ВТОРА

Културно-просветна дейност на женските дружества

1. Подпомагане на девическото образование.....	142
2. Други дейности в областта на възрожденската култура. . .	174
3. Женските дружества и българската книжнина.....	196

ГЛАВА ТРЕТА

Принос на женските дружества в национално-освободителното движение през 1869-1878 г.

1. Подпомагане на революционното движение до Априлското въстание.....	212
2. Участие в Априлското въстание и дейност след неговия погром.....	223
3. Помощ по време на Освободителната война.....	258
Заклучение.....	277
Извори.....	282
Литература.....	285
Съкращения.....	290
Именен показалец.....	291
Географски показалец.....	300
Приложения (карти, печати, устави).....	305

"МОМИНА КРЕПОСТ" АД
Велико Търново

Производство и пласмент на пластмасови изделия
за хуманната и ветеринарната медицина

Директор: тел. 2-15-04
факс 3-69-71
телекс 66600

"ЛЪЧ" АД
гр. Стражица

Производство и пласмент на отоплителна техника:
панелни и електрически радиатори, слънчеви инсталации

Директор: тел. 20-60
Пласмент: тел. 20-29
факс 25-40
телекс 66606

"ТЪ БАЛКАНБАНК" АД
Велико Търново

Книгата излезе с родолюбивото съдействие и на:
Златка Христова, Веселин Христов, Радослав Караиванов и Иван
Чолаков.

БЪЛГАРСКО ЖЕНСКО ДВИЖЕНИЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО
(1857-1878)

Маргарита Горазд Чолакова

Българска
Първо издание

Художник-проектант: Валентина Атанасова
Картограф: Петко Игнатов
Компютърен набор. Момчил Рангелов
Коректор: Десислава Стефанова
Редактор: Кръстина Чолакова
Формат: 60/90/16

Цена 70 лв.

Печат: ДФ "Абагар" - Велико Търново
Издаелство "Албо"
по поръчка на "Демос & М"

Деятелността на женското движение е малко позната област в националното ни Възраждане. 61 женски дружества със своята разнородна дейност и демократичен дух се оказват немаловажен фактор за осъществяване на неговите идеали. Настоящото изследване очертава мястото и ролята на женските организации в политическия, просветен и културен живот за този изключителен период в българската история.

